

40/3,4 2000

glasnik slovenskega etnološkega društva

bulletin of the slovene ethnological society

S.E.D.

AKTUALNO

KREDITNI
NAČIN ŠTUDIJA

Glasnik Slovenskega etnološkega društva 40/2000, št. 3,4
Bulletin of Slovene Ethnological Society 40/2000, No. 3,4

www.sed-drustvo.si

UDK 39/497.12(05)
 ISSN 0351-2008

Izdajatelj/Publisher

Slovensko etnološko društvo/*Slovene Ethnological Society*,
 zanj dr. Duša Krnel-Umek

Urednici/Editors

Tanja Rožembergar Šega (glavna urednica/*managing editor*)
 Mateja Habinc (odgovorna urednica/*editor-in-chief*)

Uredniški odbor/Editorial Board

dr. Duša Krnel-Umek, Polona Sketelj, Tanja Hohnec, Aleš Gačnik,
 dr. Naško Križnar, dr. Zmago Šmitek, Mojca Račič Simončič

Lektorica/Language editor

Marija Pezdirc

Prevodi angleških povzetkov/Translation of English Summaries

Darja Hojenigman, avtorji

Oblikovanje/Designer

Lilijana Praprotnik Zupančič

Fotografija na naslovnici/Cover photography

Dan Podjed

Računalniški stavek/Layout

ENTER d.o.o., Dejan Jenko

Tisk/Printed by

SO-RA d.o.o., Celje

Naklada/Number printed

700 izvodov

Naslov uredništva/Address

Metelkova 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
 telefon: (+386) 61 1325-403, telefax: (+386) 61 1325-377

Revija izide štirikrat letno. Letna naročnina znaša 2.000 sit.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov:

Anthropological Index Online (AIO RAI)

ULRICH s International Periodicals Directory (I.P.D.)

RILM Abstracts of Music Literature

International Bibliography of the Social Sciences

Revijo subvencionirata Ministrstvo za znanost in tehnologijo in
 Ministrstvo za kulturo. Prispevke svojih sodelavcev subvencionira tudi
 Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

November 2000, Celje

**Navodila za oblikovanje in oddajo
 prispevkov za Glasnik SED**

Uredništvo Glasnika Slovenskega etnološkega društva naproša vse pisce besedil, da se držijo navedenih oblikovnih standardov in zahtev glede oddaje prispevkov:

1. Za vse prispevke velja, da morajo biti oddani na disketi in v enem natisnjem izvodu. Med vrsticami naj bo 1,5 ali dvojni razmak, velikost pisave naj bo 12 (oziroma za naslov 14), strani naj bodo oštevilčene.
2. Fotografije in drugo ilustrativno gradivo je dobrodošlo, označeno naj bo z zaporednimi števkami, podnapisi in avtorstvom; vse to naj bo prav tako že vneseno na disketo s prispevkom.
3. Besedilu naj avtorji pripišejo svoje podatke (ime, priimek, funkcija oziroma delovno mesto, naslov)
4. Prispevke pošiljajte ali oddajajte na naslov: Tanja Rožembergar Šega Muzej novejšje zgodovine Celje, Prešernova 17, 3000 Celje ali elektronski naslov: tanja.rozenbergar@guest.arnes.si
5. Avtorski prispevki (razprave, znanstvena in strokovna besedila) naj poleg zgoraj navedenega:
 - vsebujejo na začetku besedila krajši izleček (o vsebini prispevka) in na koncu 1 do 2 strani dolg povzetek
 - citiranje literature in virov mora biti v skladu z uveljavljenimi normami
 - avtorji citiranih prevodov iz tujejezične literature naj bodo navedeni poleg citata v oklepaju, prvokrat s polnim imenom in priimkom prevajalca, nato z inicialkami.

*Z Glasnikom**SED v roki*

Ko sem se pred kratkim z Glasnikom SED v roki ponosno napotila v eno izmed eminentnejših celjskih knjigarn, se je moja ponudba naše stanovske revije kaj klavarno končala. Ne samo, da sem v dialogu s prodajalko lahko dosegla le vpis Glasnika v neko interno evidenčno knjigo revij, temveč sem bila hkrati degradirana še na raven akviziterskega prodajalca, z vsemi njegovimi lastnostmi vred. Kot nekak »nebodigatreba«, ki vsem krade dragoceni čas. Po neljubem dogodku me je ob odhodu iz knjigarne preveval grozeč val občutkov, začinjen s sarkastično jezo in ranjenim svetoboljem, a že čez čas se je grda gmota občutkov prelevila v spoznanje svetlejših razsežnosti. Zato ni ta zapis pljuvanje v lastno skledo. S tem hočem poudariti ravno nasprotno – pomen in nujnost našega dela. Obilica raznovrstnih prispevkov, ki nenehno prihajajo v naše uredništvo, napisanih izpod peres raziskovalcev, študentov ali pa ljubiteljev etnologije s terena, govori o aktualnosti, smiselnosti in pomembnosti Glasnika SED. Zato je pred nami ponovno zajetna številka etnološko-etnografskih in antropoloških razmišljanj. Upam, da je spomladanska izdaja s temo neevropske etnologije zdržala do jeseni in vas bogatila skozi dolgo vroče poletje. Tako smo nekateri vsaj miselno potovali po daljnih svetovih, če se sami, iz takšnih in drugačnih razlogov, nismo odpravili kam daleč.

Po dveh obširnejših tematskih Glasnikih SED je prav gotovo že čas za številko, ki zajema raznovrstne teme. V obširnem poglavju *razglabljanj* objavljamo različne znanstvene in strokovne članke. Mag. Natalija Vrečer piše o sodobnih procesih transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi, še bolj daleč pa se je odpravila Nataša Potočnik, ki nam predstavlja pomen literature domorodskih pisateljev na Pacifiku. Domač teren obravnava znanstveni članek o *klekljani čipki na Slovenskem*, o katerih piše mag. Tadeja Primožič, skrivnosti *mariborskih dvorišč* pa nam odstira mag. Jerneja Ferlež. O kulturi pitja turške kave razmišlja Nataša Jager, v

probleme, ki nastanejo takrat, ko kave zmanjka, pa se pogloblja Polona Boljka. Nina Vodopivec v svojem obsežnem članku navaja rezultate raziskovanja življenja delavk in delavcev v tekstilni industriji ter kritično razmišlja o umeščenosti te teme na muzejskih razstavah. Prispevek Iztoka Šorija aktualizira prav gotovo premalo znan trikotnik med etnologijo, turizmom in turističnim kmetijam. Etnologe konservatorje naj opozorim na prispevek Zvezde Delak Koželj s pregledom organizacijskih in strokovnih varstvenih prizadevanj slovenske spomeniškovarstvene službe. Ne prezrite tudi aktualnih tem – to je predstavitev novega – kreditnega načina študija, po katerem poteka izobraževanje na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo že v tem šolskem letu ter predloga temeljnih načel etnološke poklicne etike. Tudi MESS 7 (7. mednarodni etnološki sredozemski simpozij) in društveni posvet Slovenska etnologia v zavesti sodobne družbe je za nami – o tem več v prihodnji številki.

Gradiva za kritična razmišljanja in nove izzive nam torej tudi v prihodnje ne bo zmanjkalo, pa tudi s prijaznimi besedami se bom ponovno potrudila, da se v evidenčnem zvezku celjske knjigarne popravi zapis iz Glasnik etimološkega v Glasnik etnološkega društva.

Tanja Rozenbergar Šega, glavna urednica

200100730

RAZGLABLJANJA

Natalija Vrečer

ANTROPOLOŠKO
PREUČEVANJE SODOBNIH
PROCESOV TRANSFORMA-
CIJE V SREDNJI IN VZHO-
DNI EVROPI: TEORETI-
ČNOPRIMERJALNI VIDIK

6

Nataša Potočnik

LITERATURA OBLIKUJE
LJUDI, TELO, GLAS IN
OBRAZ PACIFIKA

11

Tadeja Primožič

TRŽIŠČE IN UPORABNIKI
KLEKLJANIH ČIPK NA
PREHODU IZ 19. v 20.stol.

16

Nataša Jager

KAVA IZ DŽEZVE

20

Polona Boljka

KAKO MED
POMANJKANJEM
PRITI DO KAVE?

26

Jerneja Hederih Ferlež

VHOD Z DVORIŠČA:
obrtniki na mariborskih dvoriščih
v 19. In 20.stoletju

30

Nina Vodopivec

ZA TEKSTILNIMI STROJI
SO LJUDJE

36

Iztok Šori

ETNOLOGIJA, TURIZEM IN
TURISTIČNE KMETIJE

44

OBZORJA STROKE

Zvezda Koželj Delak

POLITIKA VARSTVA
STAVBNE DEDIŠČINE V
SLOVENIJI

55

Boža Grafenauer

MUZEJ NA PROSTEM,
SKANSEN, EKOMUZEJ...?

58

Lojz Tršan

LEPO JE ŽIVET NA DEŽELI
filmi o kmetijstvu in kmetstvu v
Slovenskem filmskem arhivu

62

aktualno

Zvezda Koželj Delak

TEMELJNA NAČELA
ETNOLOŠKE POKLICNE
ETIKE

64

KREDITNI NAČIN ŠTUDIJA
NA ODDELKU ZA
ETNOLOGIJO IN KULTURNO
ANTROPOLOGIJO

65

Zvezda Koželj Delak

POBUDA PO VKLJUČITVI
SODELOVANJA SLOVENSkih
IN HRVAŠKIH ETNOLOGOV
KONSERVATORJEV V
MEDDRŽAVNI SPORAZUM
SLOVENIJE IN HRVAŠKE NA
PODROČJU KULTURNEGA
SODELOVANJA

68

Janez Rus

MANIFESTA (CIJA)

69

nagrade

NAGRADE ETNOLOGOM

71

recenzije

Mateja Habinc

»GREŠTA V NEDELJO
POPOLDNE NA
POKOPALIŠČE?«
(Polona Šega)

72

dr. Breda Čebulj Sajko

RAZPOTJA IZSELJENCEV
(dr. Zvone Žigon)

73

Božidar Jezernik

KAVA: Zgodovina številnih
zanimivih osebnosti in ovir, s
katerimi se je srečevala grenka
črna pijača, imenovana kava, na
svojem zmagovitem pohodu iz
Arabije Feliks okrog sveta, ki ga
ni uspel zaustaviti niti muhtasib
svetega mesta Meka
(dr. Rajko Muršič)

74

- Robert Gary Minnich*
HOMESTEADERS AND
CITIZENS: COLLECTIVE
IDENTITY FORMATION ON
THE AUSTRO-ITALIAN-
SLOVENE FRONTIER
(dr. Rajko Muršič)

76

gradivo

- Benjamin Bezek*
ZGODBE VSAKDANA
- Benjamin Bezek*
ZGODBE VSAKDANA

78

80

poročila

- Zezda Koželj Delak*
POROČILO DELOVNE
SKUPINE ZA ETNOLOŠKO
KONSERVATORSTVO
PRI SED
- Nina Zdolšek*
ETNOLOŠKA DELAVNICA
MUZEJ NA PROSTEM
ROGATEC 2000

81

81

- Dan Podjed*
8 SVEČK ZA MUZEJSKO
POLETNO DELAVNICO
CELJE

82

- dr. Naško Križnar*
POLETNA ŠOLA
VIZUALNEGA

83

- dr. Naško Križnar*
SIMBOLNI VIDIKI
VIZUALNE KULTURE

84

- Kristina Toplak*
POROČILO ŠTUDENTSKE
SEKCIJE SED

85

ETNOLOGIJA JE POVSOD

- Jelka Pšajd*
BAL
V SLOVENSКИH GORICAH

86

- Vlado Balon*
RAZSTAVA NARAVNE IN
KULTURNE DEDIŠČINE
BIZELJSKEGA

87

- Vera Poličnik*
»CEGUNCE«

90

- ETNOMANIJA

91

SUMMARY

- Natalija Vrečer*
ANTHROPOLOGICAL
RESEARCH ON THE
CONTEMPORARY
TRANSFORMATION
PROCESSES IN CENTRAL
AND EASTERN EUROPE:
THEORY

92

- Nataša Potočnik*
LITERATURE CREATES
VOICES OF THE PEOPLE IN
THE PACIFIC

92

- Tadeja Primožič*
THE MARKET AND THE
USERS OF BOBBIN LACES
AT THE TURN
OF THE 19th CENTURY

93

- Nataša Jager*
COFFE FROM ĐEZVA

93

- Polona Boljka*
HOW TO GET COFFEE IN
TIMES OF SHORTAGE?

94

- Jerneja Hederih Ferlež*
ENTRANCE FROM THE
BACKYARD

94

- Nina Vodopivec*
TEXTILES MACHINES ARE
OPERATED BY PEOPLE

94

- Iztok Šori*
ETHNOLOGY, TOURISM
AND TOURIST FARMS

95

VSEBINA

ANTROPOLOŠKO PREUČEVANJE SODOBNIH PROCESOV TRANSFORMACIJE V SREDNJI IN VZHODNI EVROPI: TEORETIČNOPRIMERJALNI VIDIK¹

Preučevanje sodobnih procesov transformacije, značilnih za postsocialistično obdobje v Vzhodni in Srednji Evropi po letu 1989, je zanimiv izziv za vsako humanistično in družboslovno disciplino. Ta izziv se mi zdi še zlasti pomemben za domačo etnologijo in sociokulturno antropologijo, saj menim, da se še vedno premalo posvečamo sodobni družbeni problematiki, kljub opozorilom, ki segajo že v petdeseta (Novak) in šestdeseta leta (Kremenšek).²

Nekoliko večjo pozornost posvečajo sodobnim procesom transformacije v Sloveniji sorodne stroke, na primer kulturologija, politologija, študije spolov in sociologija. Še obsežnejše so raziskave s področja ekonomije. Zaradi omejenega prostora, ki mi je na voljo, sem se odločila ostati v okviru sociokulturne antropologije in se osredotočiti na pregled tovrstnih raziskav doma ter po svetu.

Razlaga nekaterih osnovnih konceptov in pristopov

Pri pisanju uporabljam izraz transformacija, in ne tranzicija, saj se je slednji izkazal za manj ustreznega, zato ga je v medkulturni literaturi nadomestil izraz transformacija. Beseda tranzicija namreč izvira iz latinščine: *transitio* (-onis) pomeni prehod iz enega stanja v drugega, latinska beseda *transformare* pa pomeni spreminjati obliko, spremembo, preobrazbo. Za postsocialistično obdobje Srednje in Vzhodne Evrope je torej primernejši izraz transformacija kot tranzicija, saj ne gre preprosto za prehod iz socializma v kapitalizem, temveč vemo le to, da gre za določene spremembe, in ne vemo, kam vodijo (prim. Verdery, 1996). Včasih smo dejali, da ima vsaka država svojo pot v socializem, podobno velja tudi za kapitalizem, saj se tudi kapitalistični sistemi od države do države razlikujejo. Za postsocialistične države so značilne spre-

membe, ki obsegajo številne dejavnike: zgodovinskega (pogoste so reinterpretacije zgodovine), geografskega (mnoge države spreminjajo svoje meje), socialnega (spreminjajo se socialni odnosi na različnih ravneh), ekonomskega (tržno gospodarstvo), političnega (spremembe sistemov), kulturnega (kulturne spremembe zajemajo različne ravni) in navsezadnje psihološkega (spreminja se tudi mentaliteta ljudi), zato se mi zdi izraz transformacija ustrenejši. Med raziskovalci transformacije najdemo oba izraza, vendar se izraz tranzicija redkeje uporablja, saj prevladuje mnenje, da je transformacija ustrenejši izraz. Zlasti vodilne avtorice in avtorji so dosledni pri uporabi izraza transformacija (na primer Verdery, 1996, Buchowski, 1994, Hann, 1994, idr.).

Niedermüller (1998)³ je za antropologijo predlagal tri pristope, ki se mu zdijo primerni za preučevanje sodobnih transformacijskih procesov v Srednji in Vzhodni Evropi, in sicer: statističnega, fenomenološkega in spremembo pogleda na svet, to pomeni ugotavljanje sprememb v mišljenju ljudi.⁴ Ne glede na povedano pa je na stopnji današnje metodologije spremembe v mišljenju težko preučevati, zanesljiva metodologija namreč ni izdelana. To ne velja zgolj za antropologijo, temveč tudi za druge humanistične in družboslovne discipline.

Sporen je namreč že sam koncept **pogled na svet**.⁵ Jasno je, da se ga ne da več razumeti s Freudovo opredelitvijo. Freudu je Weltanschauung, ki ga je definirjal kot

»pogled na univerzum«, pomenil »intelektualno konstrukcijo, ki enotno reši vse probleme naše eksistence na osnovi glavne hipoteze, ki odgovori na vsa vprašanja, in kjer vse, kar nas zanima, najde fiksen prostor« (v: Stratchey, Richards, ur., 1991: 193). Desetletja po Freudu so nas naredila skromnejše, ne delamo si več utvar, da bi lahko odgovorili na vsa vprašanja, pa tudi dogajanja sprejemamo bolj kot procese, in ne kot nekaj fiksnega. Ne glede na omenjena dejstva pa nekateri avtorji še vedno uporabljajo koncept pogled na svet, čeprav je bila njegova raba v zgodovini antropologije pogostejša. Nekatere opredelitve pogleda na svet iz antropološkega zornega kota izpred desetletij pa se zdijo celo jasnejše. Naj navedem na primer Wallacea, ki citira Redfieldovo opredelitev pogleda na svet kot tisti pogled na univerzum, ki je značilen za ljudi. Nanaša se zlasti na način, kako človek v določeni družbi vidi sebe v povezavi z vsem drugim (1961, 1970: 141, 142). Wallace tudi meni: »Pogled na svet torej ni zgolj filozofski stranski produkt vsake kulture kot senca, temveč prav okostje konkretnih kognitivnih predpostavk, na katerega je obešeno meso navad in vedenja« (1961, 1970: 143) V sodobnejši antropologiji pa Kearney (1996: 1380) meni, da koncept pogled na svet spominja na koncept kozmologije (ki obsega na primer razumevanje izvora in prostora zemlje v vesolju, izvora človeka itd.), le da so ideje pri pogledu na svet ponavadi bolj implicitne. Po njegovem mnenju lahko govorimo, pod vplivom evropske filozofske tradicije, ki išče univerzalne kategorije misli, o univerzalnih kategorijah vseh pogledov na svet, to so: jaz, drugi, odnos, klasifikacija, vzročnost, prostor in čas (1996: 1380). Isti avtor pa v nadaljevanju opozori, da v različnih kulturah čas in tudi druge »univerzalne kategorije« pogleda na svet različno dojemajo, zato mislim, da je Kearneyeva opredelitev omenjenega koncepta precej nejasna in da nam pravzaprav tudi on ne pojasni zapletenosti koncepta pogled na svet.

Mislim, da naredi korak dlje Haukanes, ki razlikuje med pogledom na svet in horizontom. Koncept pogled na svet ga spominja na ptičjo perspektivo, v konceptu **horizont** pa je točka, s katere se gleda implicitno, in ta točka je tudi pomembna za tisto, kar nekdo vidi (Haukanes, 1993: 132). Na isti strani avtor meni, da gre pri transformaciji za »ponovno risanje« horizontov.⁶ Koncept horizont je antropološki disciplini precej blizu, zato se zdi ustrenejši od še vedno precej skrivno-

stnega in zapletenega koncepta pogled na svet. Vsebuje namreč tudi emično perspektivo, to je perspektivo subjektov preučevanja. Ta perspektiva je sicer pogost in pomemben prispevek sociokulturne antropologije, ki jo druge humanistične in družboslovne discipline ponavadi zanemarijo. V drugih humanističnih in družboslovnih disciplinah pa je čutiti težnjo po čim večjem upoštevanju emičnega vidika.

V literaturi večina avtorjev uporablja za obdobje v Srednji in Vzhodni Evropi pred letom 1989 izraz socializem (Verdery, 1996, Hann, 1994, idr.), redkeje se uporablja izraz komunizem. Ker je bil komunizem obljubljeni cilj socializma, ki pa se nikoli ni zgodil, tudi sama za preteklo obdobje Srednje in Vzhodne Evrope uporabljam izraz socializem, saj komunizma vsaj v Sloveniji v socializmu (zlasti v vsakdanji govorici) skoraj nismo omenjali.

Slovenska literatura o antropoloških vidikih procesov transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi

Študije, ki iz etnološkega in antropološkega zornega kota obravnavajo problematiko, so pravzaprav redke, kar nakazuje, da se stroka na Slovenskem še vedno (pre)malo zanima za sodobno družbeno problematiko, kot sem omenila že v uvodu. Kljub temu je leta 1999 nastal na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo zbornik *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-communist Countries* (Etnološka stičišča 9). Zbornik je nastal v sodelovanju s poljskimi kolegi iz Lodza in na podlagi povabila nekaterih drugih sodelavcev. Urednika zbornika sta Brumen in Muršič. Za večino člankov je značilno pomanjkanje teoretskega umeščanja problematike transformacije v širši prostor (in čas) Srednje in Vzhodne Evrope ter pomanjkanje primerjalnega vidika. Muršičevo besedilo obravnava področje popularne glasbe, globalizacije in vplivov Zahoda, besedilo Židove pa govori o alternativni medicini na Slovenskem, besedilo Ramšakove o bivalnih razmerah viničarjev v obdobju pred drugo svetovno vojno bi bil za zbornik precej zanimivejše, če bi vključeval primerjavo bivalnih razmer v obdobju pred drugo svetovno vojno z obdobjem devetdesetih letih. Tako pa avtorica zgolj omeni, da so njihovi problemi v zadnjem desetletju spet aktualni. Člankom poljskih kolegov (z izjemo

Modnicke, ki piše o spreminjanju etničnih stereotipov na Poljskem pred transformaciji in po njej) bi lahko očitali metodološko neustreznost (zlasti Dziecielski in Eichstaedt, Piatkowska in Nowina - Sroczyńska). Prehod iz folkloristično naravnane etnologije v antropologijo, ki je ambicija njihovih člankov, zahteva namreč tudi teoretsko dopolnitev in pogosto spremembo konceptualnega aparata, ki pa je omenjene avtorice in avtorji še niso opravili, zato so manj uspešni pri spoprijemanju s sodobno družbeno problematiko. Halpernov članek o antropološkem pogledu na konflikt v Bosni in Hercegovini ne prinaša nič novega in bolj spada v kak drug

1 Članek je nastal v okviru širše dveletne raziskave avtorice pričujočega članka z naslovom Odnos Ljubljancanov in Ljubljancank do sodobnih procesov tranzicije, ki jo financira Oddelek za kulturo in raziskovalno dejavnost Mestne občine Ljubljana v letu 1999 in 2000. Raziskava poleg primerjalno teoretičnega dela vsebuje tudi aplikativen del, ki je nastal na podlagi anket s prebivalkami in prebivalci Ljubljane. Aplikativen del v pričujočem članku zaradi prostorske omejenosti ni predstavljen. Ob tej priložnosti bi se rada zahvalila nekdanji načelnici, Oddelka za kulturo in raziskovalno dejavnost Mestne občine Ljubljana mag. Daši Hribar za podporo.

2 Za kratek pregled poudarjanja pomena preučevanja sodobne družbene problematike v slovenski etnologiji glej: Vrečer (1999). Tudi naslov etnološkega posveta Slovenska etnologija v zavesti sodobne družbe, ki ga organizira Slovensko etnološko društvo v Novi Gorici 24. in 25. oktobra 2000, nakazuje potrebo po povezanosti stroke in sodobne družbe.

3 Po predavanju na kulturnoantropološki poletni šoli o Vključevanju in izključevanju v (in izven) Evrope na Central European University, Budimpešta, 20. 7. 1998.

4 Uporabljam izraz antropologija, in ne etnologija, ker ga je uporabljal tudi avtor. Podobno ravnam tudi pri navajanju drugih avtoric in avtorjev. Upoštevati hočem namreč identifikacijo le-teh z omenjenima disciplinama. O določenih vsebinskih razlikah pa sem pisala že leta 1991 v Glasniku Slovenskega etnološkega društva, št.31/1-2, v članku z naslovom Etnologija ali/in kulturna antropologija: to je zdaj vprašanje, str. 20-23, in v članku Etnološki versus antropološki pristop v Glasniku Slovenskega etnološkega društva št. 34/1-2, 1994, str. 17-20.

5 angleško: worldview.

6 Haukanesovo trditev o ponovnem risanju horizontov lahko primerjamo s Hubingerjevo razlago precejšnjih sprememb pri evalvaciji ključnih zgodovinskih dogodkov in oseb. Hubinger razlaga razmere v Češki republiki, a jih lahko apliciramo tudi na druge države Vzhodne in Srednje Evrope v postsocialističnem obdobju. Po avtorjevem mnenju je bila prihodnost oblikovana že v preteklosti in se preoblikuje v sedanosti glede na spreminjajoče se okoliščine in odvisno od tega, kako je oblikovana in interpretirana preteklost (1996: 23, prim. Buchowski, 1996).

kontekst, članki Bitušikove (o sociokulturnih aspektih transformacije v Slovaški), Kúrtija (prav tako o sociokulturnih aspektih transformacije v Budimpešti) in Carmichaelove pa preučujejo obdobje transformacije v večji meri. Članek Carmichaelove vsebuje problematiko nacionalnih identitet in jezikov v spreminjajoči se Evropi. Avtorica govori o tem, da so v obdobju transformacije v Evropi spremenjene nacionalne in kulturne meje, saj je na tem področju v zadnjem desetletju nastalo 15 novih držav. Zlasti se mi zdi zanimiva njena trditev, da prihaja v Evropi do paradoksnega fenomena: do opuščanja in ponovnega nastanka nacionalizma (1999: 134).

Naslednji avtor, ki se z etnološko, antropološkega vidika ukvarja s problematiko transformacije, je Jezernik. Raziškuje spomenike v tem obdobju. Spremlja zgodovino spomenikov v Ljubljani od konca 19. stoletja do zdaj in tudi polemike, ki so nastale v zvezi z odstranjevanjem (komunističnih) spomenikov. Po njegovem mnenju so tudi ti pomemben del slovenske zgodovine, ki ga je škoda kar tako izbrisati (1998: 587).

Med slovenskimi avtoricami in avtorji naj omenim tudi dva raziskovalca, ki preučujeta območje slovensko-hrvaške meje. Za oba je značilen tako imenovan pristop »case studies«, kombinirata namreč intenzivno terensko delo s teorijo, kar je v antropologiji na Slovenskem še vedno redkost. Knežević opisuje novo slovensko-hrvaško državno mejo v dolini zgornje Kolpe (1998), Brumen pa socialne spomine, čase in identitete v vasi Sv. Peter v Slovenski Istri (2000).

Obdobje transformacije z antropološke perspektive preučuje tudi Telban, in sicer identiteto. V članku »Uvod: skrivnost identitete« (1996), ki je prav tako rezultat intenzivnega večletnega terenskega dela in teorije, piše o mnogoterih identitetah Abonwarijcev ter primerja njihove identitete s slovenskimi. Piše tudi o tem, kaj pomeni biti Slovenec, Slovenka v Avstraliji in Sloveniji, zlasti v postsocialističnem obdobju.

Vuk - Godinova piše o nacionalizmu na območju nekdanje Jugoslavije (1998), o aidsu (1998), percepciji zgodovine (1997), Webrova o drogah (1996), Završková pa o ženskah in nasilju ter o duševnem zdravju (1990, 1994, 1996, 1999 itd.).

S problematiko obdobja transformacije se ukvarja tudi raziskava o antropoloških vidikih begunstva avtorice pričujočega članka. Raziskava je namreč (antropološka) kritika begunske politike v Sloveniji in tudi

analiza posledic omenjene politike na vsakdanje življenje beguncev. Ker je slovensko begunsko politiko precej določala evropska begunska politika v devetdesetih letih, obravnavam tudi evropsko begunsko politiko. Za to obdobje je namreč značilno naraščanje števila beguncev v svetu (približno 25 milijonov, in enako število notranje razseljenih oseb, zlasti tudi v državah Srednje in Vzhodne Evrope. Begunsko problematiko v zadnjem desetletju obravnava tudi S. Pettan, in sicer iz produktivnega zornega kota aplikativne etnomuzikologije in antropologije.

Primerjalna literatura o antropoloških vidikih procesov transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi

Primerjalne literature o antropoloških vidikih transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi je pri nas še vedno zelo malo. V članku upoštevam tudi literaturo, ki mi je bila na voljo na študijskih obiskih v Veliki Britaniji, Avstriji in na Madžarskem.

Iz omenjene literature je razvidno, da so transformacijski procesi v Srednji in Vzhodni Evropi kompleksni in jih je težko konceptualno opredeliti. Splošne teorije je težavno formulirati tudi zato, ker se je socializem razlikoval od države do države (prim. Buchowski, 1994) in tudi zdaj poteka sprejemanje novosti na različne načine. Iz literature so razvidne določene povezave med različnimi družbami Srednje in Vzhodne Evrope, pa tudi z državami Evropske unije, kljub temu pa obstajajo lokalne specifičnosti, zaradi katerih je treba preučevati regije posebej in iz različnih perspektiv.

Eden izmed vodilnih antropoloških raziskovalcev transformacijskih procesov je nedvomno Buchowski (1994, 1998). Kljub primerjalni naravnosti se njegove raziskave osredotočajo na Poljsko. Posebno pozornost posveča mednarodnim dogodkom, ki so vplivali na dezintegracijo socializma. Mednje šteje madžarski upor leta 1956, praško pomlad leta 1968, poljsko gibanje Solidarnost v osemdesetih letih, Gorbačovovo perestrojko, tragedijo na Trgu nebeškega miru v Pekingu in reforme v drugih socialističnih deželah. Za obdobje transformacije našteje 140 pomembnih dogodkov. Po njegovem mnenju je res, da so na spremembe vplivali politični dogodki, vendar spremembe izvirajo tudi iz globlje ravni: kulturne in zgodovinske tradicije

družbe (1994: 143). Glavni vzrok poljske revolucije vidi v poljski kulturi. Citira Kempnyja (1993), po katerem konec komunizma še ne pomeni konca komunistične kulturne realnosti.

Buchowski meni, da množice niso bile pripravljene na težave, ki spremljajo spremembe v obdobju transformacije, večina Poljakov je namreč mislila, da demokracija in kapitalizem sama po sebi že pomenita takojšnje obilje (1994: 137, 139). Nedvomno pa se po njegovem mnenju dogajajo spremembe v mentaliteti Poljakov. Buchowski (1994: 140, 141) se opira na Zygmunta Baumana, ki je prvi opisal sodobne transformacijske procese Srednje in Vzhodne Evrope z antropološko metaforo liminalnosti (1992). To metaforo je kasneje uporabilo še mnogo avtoric in avtorjev. Liminalnost je druga stopnja obredov prehoda, ki sledi prvi stopnji, to je stopnji separacije, in ki jo je prvi opisal van Gennep 1907, koncepte pa je naprej razvijal Turner (1969). Za stopnjo liminalnosti je značilna nejasnost, osebe, ki so na tej stopnji, imajo nekatere značilnosti prve in tretje stopnje, ki je (re)integracija. Vendar Buchowski opozori, da je z antropološkega vidika primerjava obdobja transformacije z omenjeno metaforo možna le do določene stopnje, v predindustrijskih družbah (za katere je bila antropološka metafora prvotno mišljena) stopnji liminalnosti sledi stabilna stopnja integracije (Turner, 1969), v transformaciji sociokulturnih sistemov v Srednji in Vzhodni Evropi pa nejasnost še traja in se ne ve, če se bo faza stabilnosti sploh kdaj začela. Pravzaprav se sploh ne ve, kaj bo sledilo, kot nakazuje že naslov morebiti najodmevnejše knjige iz preučevane problematike *What Was Socialism and What Comes Next*, ki jo je leta 1996 napisala antropologinja Verdery.

Omenjena knjiga je pomembna zlasti zato, ker se osredotoči na glavne koncepte »tranzitologije«, kot nekateri imenujejo preučevanje sodobnih procesov transformacije. Knjiga je tudi plod intenzivnega in dolgoletnega terenskega dela, ki ga je avtorica začela v Romuniji že v sedemdesetih letih, pozneje se je tja vračala in ga dopolnjevala. Vendar pa Verdery ne ostaja zgolj na ravni »case studies«, temveč jo preseže, saj v knjigi ves čas poudarja tudi tisto, kar naj bi bilo univerzalno, tako za obdobje socializma in postsocializma. Ena izmed prednosti knjige je nedvomno »univerzalizem z občutkom«. Avtorica je namreč zelo previdna pri posploševanju, njeno pisanje pa odlikuje visoka stopnja refleksivnosti glede tega, do kam lahko seže. To lastnost najdemo v antropoloških

študijah le redko.

Kot glavne teme tranzicijske literature navaja civilno družbo, tržno ekonomijo, privatizacijo in nacionalizem. Temu doda še razliko med spoloma. Pri primerjavah z drugimi državami omenja Romunijo, Madžarsko, Poljsko in nekdanjo Češkoslovaško, nikoli pa Slovenije, podobno je tudi pri drugih antropoloških avtoricah in avtorjih o transformaciji v Vzhodni in Srednji Evropi in očitno je, da bomo morali sami opraviti to nalogo.

Glavna teza, ki jo je Verdery zapisala že nekaj let prej (glej Hann (ur.), 1993), je, da je organizacija socialistične politične ekonomije kot »ekonomije primanjkljaja« spodbudila etnične sentimente med širšo populacijo in tudi v pomembnih sektorjih intelektualnega in političnega življenja (1993: 172). Mislim, da je to teza, ki bi jo teže aplicirali na slovensko družbo, verjetno pa velja za Romunijo in države nekdanjega vzhodnega bloka. Naj jo za lažje razumevanje ponazorim s primerom, ki ga uporabi avtorica (1996). Ko je v Romuniji primanjkovalo barve za lase, je bilo več verjetnosti, da so jo razdelili med Madžari, saj so bili frizerji večinoma madžarske narodnosti. V osemdesetih letih, ko je Romunija veliko zalog izvažala in jih je primanjkovalo, so se začeli Romuni obnašati bolj sovražno do ljudi drugih nacionalnosti. Zanimiva se zdi tudi avtoričina ugotovitev, da je socializem propadel tudi zaradi tega, ker je socialistični čas izgubil bitko z zahodnim časom. Meni, da je treba gledati na »socialno konstrukcijo časa kot na političen proces« (1996: 39), saj so se na zlasti romunske oblasti borile za čas in narekivale dnevni ritem. Opisuje, kako so čez dan v Romuniji odklapljali elektriko in plin, tako da so ženske vstajale ob 4. uri zjutraj, ko je bil plin priključen, da so lahko skuhale kosilo (1996: 43). Usmerjanje delovnega ritma s strani partije je bilo značilno za ruralno in tudi za urbano področje. Prav boj za čas je tisto, kar čas kulturno konstruira (Verdery, 1996: 41).

Med najpomembnejšimi avtorji antropoloških vidikov sodobnih procesov transformacije je vsekakor treba omeniti Hanna. Že leta 1993 je izdal odmeven zbornik *Socialism: Ideals, Ideologies and Local Practice*. Več avtorjev v zborniku ugotavlja podobnosti socialističnih družb z drugimi, nesocialističnimi družbami.

Drugi Hannov zbornik s to problematiko z naslovom *When History Accelerates: Essays on Rapid Social Change, Complexity and Creativity* je izšel že naslednje leto (1994). V njem avtorji pišejo o naravi sociokulturnih sprememb. Navaja Hobarta, ki je

opozoril, da je treba postaviti pod vprašaj koncepte napredka in razvoja (Hann: 2). Hann pa poudari, da morajo »antropologi in antropologinje posvečati pozornost mnogoterim načinom, s katerimi poskušajo, tisti, ki jih proučujemo, razumeti in predstaviti preteklost« (1994: 6). Pahl in Thompson pa trdita, da je tista zgodovina, ki je v glavah ljudi, pomembnejša od tiste, ki jo pišejo zgodovinarji.

Že leta 1995 je izšla Hannova knjiga *The Skeleton at the Feast: Contributions to East European Anthropology*. Avtor v njej piše o mejah in zgodovinah, spremembah v ruralni družbi, religiji, konceptu etničnega in nacionalizma.

Zelo dober se mi zdi zbornik, ki sta ga uredila Hann in Dunnova leta 1996, in sicer *Civil Society: Challenging Western Models*. Avtorji so mnenja, da je civilno družbo težko opredeliti, saj jo sestavljajo različne dimenzije, ki se od enega etnografskega konteksta do drugega precej razlikujejo. Ravno zaradi tega so tudi opredelitve različne. Hann (1996: 1) navaja Wedela (1994), ki meni, da »civilna družba obstaja takrat, ko posamezniki, posameznice in skupine lahko svobodno oblikujejo organizacije, ki delujejo neodvisno od države, in ki lahko posredujejo med državljani, državljankami in državo. Ker je bilo pomanjkanje civilne družbe del bistva vseobsegajoče komunistične države, se je zdelo tujim donatorjem, pomembno ustvarjati civilno družbo in podpirati nevladne organizacije, ki delujejo neodvisno od države, saj predstavljajo vezno tkivo demokratične politične kulture ...« Po Hannovem mnenju je naloga antropologije, da posveča pozornost širokemu spektru interpersonalnih praks, ki jih druge discipline spregledajo (1996: 2).

Leta 1998 je izšel peti Hannov zbornik o antropoloških vidikih transformacije z naslovom *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*, v katerem je zanimiva trditev Katherine Verdery, da gre pri lastnini pravzaprav za družbene odnose (1998: 180).

Pomemben avtor preučevanja transformacijskih procesov je tudi Kürti, Madžar, ki je desetletja živel v Združenih državah Amerike in se v devetdesetih letih vrnil na Madžarsko. Kot pravi sam, se je vrnil, ker se mu je zdelo obdobje transformacije na Madžarskem izziv, h kateremu je želel prispevati tudi sam.⁷ Zanimivi so njegovi opisi terenskega dela na Madžarskem v devetdesetih letih, katerih kakovost še povečajo primerjave s terenskim delom v tej državi v obdobju socializma.

Nekateri drugi avtorji, ki preučujejo tema-

tiko, o kateri pišem, a jih zaradi prostorske omejitve ne morem podrobneje omeniti, so: DeSoto, Anderson (1993); Dornisch, Kania, Pascoe (1998); Eade (1997), Ringen, Wallace (1993), Kempny (1993), Vörös (1998), Andorka, Kolosi, Rose, Vukovich (1999), Burawoy (1999), Bryant, Mokrzycki (1994) idr.

Ko pišejo o transformacijskih spremembah, so avtorji enotni, da so presenetile večino ljudi in da niti Zahod niti Vzhod nista bila pripravljena na tako hiter razvoj, pa tudi na ceno, ki jo je treba plačati za transformacijo – nezaposlenost, nacionalizem itd. (Rotfeld, 1993, Buchowski, 1996, idr.).

Po mojem mnenju je eden izmed glavnih prispevkov tranzitologije v sproti refleksiji tega, kje smo in kako to občutimo, kajti le skrbna refleksija nam lahko pomaga najti prave poti v prihodnost, kot poudarjajo mnogi avtorji.

Pomembna naloga tranzitologije je tudi v tem, da spodbuja kritično razmišljanje o kapitalizmu, čeprav premalo. Potrebovali bi namreč več študij, ki analizirajo kapitalistične družbe. Tovrstne raziskave so za antropologijo dodaten izziv, saj bi lahko razkrivale posledice zahodnega ekonomskega in političnega sistema za vsakdanje življenje ljudi in bi pripomogle k večjemu ravnovesju med Vzhodom in Zahodom. Zahod bi Vzhodu lahko postal tisti Drugi, za katerim Vzhod noče ponoviti vseh napak, ne pa da Vzhod še vedno obstaja kot tisti Drugi, s katerim se Zahod lahko vedno negativno identificira kot boljši, »naprednejši«. Premalo kritičnih analiz kapitalističnih družb verjetno povečuje negotovost, ki je značilna za transformacijo družb Srednje in Vzhodne Evrope. Tako je »kognitivna zmeda« (Marcin Krol) oziroma »novi svetovni nered« (Ken Jovitt) še večja, saj ni jasno, kaj je konstruktivno prevzeti iz Zahodnih družb in kaj ne.⁸ Ljudje so bolj nezadovoljni z »Vzhodom«, če se jim zdi »Zahod« skorajda idealen, hkrati pa se tega »ideala« tako in tako ne da doseči, kot je ponavadi za ideale značilno. Ne glede na potrebo po analizi kapitalističnih družb pa seveda potrebujemo še več analiz tudi iz Vzhodne in Srednje Evrope.

7 Osebna komunikacija na Mess, Mednarodni mediteranski etnološki poletni šoli v Piranu septembra 1998.

8 Sintagme so omenjene v: Tismaneanu (1996: 520).

Literatura

BRUMEN, Borut 2000: Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana.

BUCHOWSKI, Michal 1994: From Anti-communist to Post-communist Ethos: the Case of Poland. V: *Social Anthropology* 94, vol. 2, no. 2, 133-148.

DESOTO, G. Hermine, Anderson David G. (ur.) 1993: *The Curtain Rises: Rethinking Culture, Ideology, and the State in Eastern Europe*. New Jersey.

DORNISCH, David, Elvin Pascoe, Richard Kania 1998: *Post-communist Transformations: a New Generation of Perspectives*. Warsaw.

EADE, John (ur.) 1997: *Living the Global City: Globalization as Local Process*. London.

FREUD, Sigmund 1991: *The Question of a Weltanschauung*. V: James Strachey, Angela Richards (ur.), *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*. London, 193-219.

HANN, Chris (ur.) 1993: *Socialism: Ideals, Ideologies and Local Practice*. London.

- - (ur.) 1994: *When History Accelerates: Essays on Rapid Social Change, Complexity and Creativity*. London.

- - 1995: *The Skeleton at the Feast: Contributions to East European Anthropology*. Canterbury.

- -, Dunn Elizabeth (ur.) 1996: *Civil Society: Challenging Western Models*. London.

Hann, C. M. (ur.) 1998: *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*. Cambridge.

HAUKANES, Haldis 1993: *Managing Ones' Lives in a Turbulent World. Some Experiences From a Czech Village*. V: Christian Giordano, Ina-Maria Greverus (ur.), *Anthropological Journal on European Cultures* vol. 2, no. 1, 129-143.

HUBINGER, Vaclav 1996: *The Present: a Bridge between the Past and the Future*. V: Vaclav Hubinger (ur.), *Grasping the Changing World: Anthropological Concepts in the Postmodern Era*. London, 17-35.

JEZERNIK, Božidar 1998: *Monuments in the Winds of Change*. V: *International Journal of Urban and Regional Research* vol. 22, no. 4, 582-588.

KEARNEY, Michael 1996: *Worldview*. V: David Levinson, Melvin Ember (ur.), *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York, 1380-1384.

KNEŽEVIĆ, Duška 1998: *State vs. Locality: the New Slovene-Croat State Border in the Upper Kolpa Valley*. V: Simone Abram, Jacqueline Waldren (ur.), *Anthropological Perspectives on Local Development: Knowledge and Sentiments in Conflict*. London, 54-74.

KÜRTI, Laszlo 1999: *Fieldwork Experiences in Socialist and Post-socialist Hungarian Communities*. V: Zmago Šmitek, Rajko Muršič (ur.), *MESS, Mediterranean Ethnological Summer School Piran* 1997 in 1998, vol. 3, 185-209.

MÜLLER, Birgit 1993: *The Wall in the Heads: East - West German Stereotypes and the Problems of Transition in Three Enterprises in East Berlin*. V: Christian Giordano, Ina-Maria Greverus (ur.), *Anthropological Journal on European Cultures* vol. 2, no. 1, 9-42.

MURŠIČ, Rajko, Borut Brumen (ur.) 1999: *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-communist Countries*. Etnološka stičišča 9. Ljubljana.

NIEDERMÜLLER, Peter 1994: *Politics, Culture*

and Social Symbolism: Some Remarks on the Anthropology of Eastern European Nationalism. V: *Ethnologia Europaea* 24, 21-33.

RINGEN, Stein, Claire Wallace (ur.) 1993: *Societies in Transition: East - Central Europe Today*. Prague Papers on Social Responses to Transformation vol. 1. Prague, Budapest.

ROTFELD, Adam Daniel 1993: *Foreword*. V: *Central and Eastern Europe: the Challenge of Tradition*. Oxford, 9-10.

SAVELIEVA, Tatiana 1997: *Social Consequences of Socio-political Transformation in Russia: The Process of Social Stratification*. V: Anne Lorentzen, Marianne Rostgaard (ur.), *The Aftermath of Real Existing Socialism in Eastern Europe* vol. 2: *People and Technology in the Process of Transition*. Great Britain, 42-64.

TELBAN, Borut 1996: *Introduction: the Mystery of Identity*. V: Borut Telban (ur.), *Multiple Identities*. *Anthropological Notebooks* year 2, no. 1. Posebna izdaja. Ljubljana, 5-27.

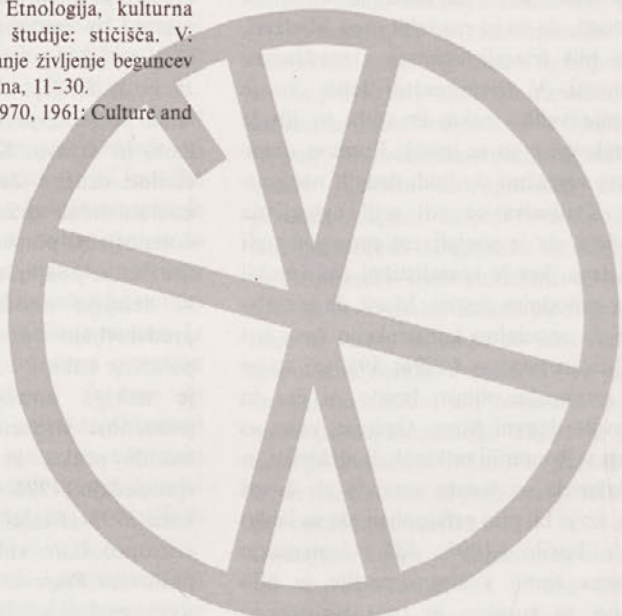
TISMANEANU, Vladimir 1996: *The Leninist Debris or Waiting for Peron*. V: *East European Politics and Societies* vol. 10, no. 3, 504-535.

VERDERY, Katherine 1996: *What was Socialism and What Comes Next?* New Jersey.

- - 1998: *Property and Power in Transylvania's Decollectivization*. V: C. M. Hann (ur.), *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition*. Cambridge, 160-180.

VREČER, Natalija 1999: *Etnologija, kulturna antropologija in begunske študije: stičišča*. V: Natalija Vrečer (ur.), *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*. Ljubljana, 11-30.

WALLACE, Anthony F. C. 1970, 1961: *Culture and Personality*. New York.

LITERATURA OBLIKUJE LJUDI, TELO, GLAS IN OBRAZ PACIFIKA

»We are what we remember«

(Romaine, 1995, 14)

Razvoj literature domorodskih pisateljev na Pacifiku je plod obdobja kolonializma. Prvi začetki njihovega literarnega ustvarjanja so pomembni za ohranjanje avtohtone kulture, ki se, tako kot število domačih avtorjev, širi in razvija. Na razvoj literature domorodcev so precej vplivali tujci. Literatura Pacifika je tudi izraz političnih, socialnih, ekonomskih razmer in kot takšna tudi predmet kritikov ter številnih raziskovalcev.

Nataša Potočnik s pisateljico Johnny Frisbie, Cookovi otoki 1999

Prvi začetki literarnega ustvarjanja domačinov

Pacifik je poln raznolikih kultur ter jezikov, bogate literature, ustnega in pisnega izročila, saj so ljudje v nekaterih območjih Pacifika živeli že pred 45.000 leti. Že takrat so prvi prebivalci Pacifika raziskali morja in poselili otoke. Bili so sposobni prejadрати na stotine milj v različne smeri in se ponovno vrniti domov, da bi spet odpluli. Tako so odkrivali, raziskovali in postopoma poselili

obsežno pacifiško ozemlje. Ko so v 19. stoletju predstavili na Pacifiku pisni jezik, se je začela pismenost hitro širiti najprej po Polineziji, nato pa drugje po Pacifiku. Pismenost so širili misijonarji, ki so želeli pokristjaniti domačine. Prvi pokristjanjeni domačini so postali misijonarji in ti so nato naprej pokristjanjevali preostale domorodce. Pismenost je ljudi še bolj povezala med seboj in začela je nastajati pisna literatura. Do približno 60. let 20. stoletja so večino pisne literature o Polineziji, Melaneziji in Mikroneziji ustvarili tujci. Domačini so napisali le nekaj literarnih del. Florence

»Johnny« Frisbie s Cookovih otokov (Polinezija), je leta 1948 izdala knjigo *Miss Ulysses of Pukapuka* (Wendt 1995, 1). Gre za avtobiografsko zgodbo mladega dekleta, ki živi z očetom, ameriškim pisateljem Robertom Deanom Frisbiejem, na otoku Pukapuka.

Prvi roman je verjetno roman *Makutu* (1960), ki sta ga napisala polinezijska domorodca, prav tako s Cookovih otokov, Tom in Lydija Davis. Gre za zgodbo o mladem angleškem zdravniku in neporočeni ženski. Po uspešni karieri zdravnika, umetnika in politika se je Tom Davis ponovno začel ukvarjati s pisanjem. Najbolj je znan po romanu *Vaka*, natisnjem leta 1992 (Wendt 1995, 1).

Razen nekaterih izjem, na primer dela Alistaira Te Arikija Campbella z Nove Zelandije, ki so nastale v 50. letih 20. stoletja, se poezija, roman in dramatika domorodcev večinoma niso razvijali do 60. in 70. let 20. stoletja. Začetki razvoja teh zvrsti se časovno ujemajo z razvojem visokih šol in institucij, kot so univerza Papua Nova Gvineja in univerza Južnega Pacifika, Suva. Za to literaturo bi lahko rekli, da je plod procesa dekolonizacije in obnove kulture, ki je bila že prej na tem prostoru.

Na območju Pacifika obstaja torej kolonialna in postkolonialna literatura, večinoma napisana v angleškem jeziku. Slednja se dandanes zelo hitro razvija tudi v avtohtonem jeziku domorodcev. Kadar govorimo o literaturi Pacifika, je treba vedeti, da to literaturo ustvarjajo domorodci in tudi tujci.

Posledice kolonializma

Albert Wendt, eden izmed najpomembnejših pisateljev, kritikov in strokovnjakov Južnega Pacifika, je izdal veliko pomembnih del. V svoji knjigi *Pacific Writing in English* (2) med drugim piše, da je bila kolonialna literatura del arogantnega procesa kolonializma, v katerem so imeli tujci domačine predvsem za študijski vir in so jih želeli z razvojem civilizirati. Literaturo so pisali Evropejci, ki naj bi »odkrili« Polinezijo, trgovci, misijonarji, kolonialni administratorji, razvojni eksperti, novinarji, romanopisci, pesniki, antropologi, literarni kritiki in tuji priseljenci ter njihovi nasledniki. Ker je kolonialna literatura temeljila na tem, da je kolonialni – tuji jezik pred jezikom domačinov, so vzgajali domačine v duhu civilizacije in razvoja in tako so ti postopoma prevzemali

Mladi Maori na otolu Puka-Puka, Cookovi otoki 1999, foto: Nataša Potočnik

njihov jezik. Rezultat tega sta bila poguba in opustošenje. V Avstraliji, na primer, je izginilo veliko aborogenskih jezikov. Podobno se je zgodilo Maorom na Novi Zelandiji in domačinom na Havajih.

»Who are we? Our cultural identities are always in a state of becoming, a journey in which we never arrive; who we are is not a rock that is passed on from generation to generation, fixed and unchanging« (Hereniko 1999, 138)

Če se je pojavila literatura domačinov, so jo tuji kritiki obravnavali z različnih vidikov, resnične zgodbe pa so, tako kot domačine, videli kot vir študija in analize. Napisana besedila o prebivalcih Pacifika so opisovala izključno življenje kolonialistov med domačini. Večina kolonialne literature je zagovarjala proces kolonializma in s tem velik preobrat, ki naj bi spreobrnil ljudstva Pacifika in hkrati pomenil razvoj ter napredek.

Kolonialna literatura je ustvarila mitologijo o pacifiških ljudstvih. To se kaže tudi v nekaterih postkolonialnih antologijah, delih tujih priseljencev. Če prebiramo dela aborogenskega pisca dram Jacka Davisa, romanopiscev Mudroorooa, Patricie Grace, Witi Ihimaere, Keri Hulme in drugih pacifiških pisateljev ter pesnikov, kot so Joseph Balaz, Haunani Kay Trask, lahko opazimo, da se postkolonialna literatura v mnogočem razlikuje od kolonialne literature.

Tuji vplivi

V zgodnji literaturi je mogoče marsikje opaziti veliko nasprotje med kolonialisti in domačini. Kolonialisti so opisani kot veliki uničevalci, ki niso prinesli koristi. Dokaz mešanja domačega in tujega je literatura, v kateri je veliko kolonialnih vplivov zahodne, tuje literarne umetnosti. Literatura je tudi politično oziroma socialno obarvana, tragična in pesimistična, čeprav se kažejo tudi druge poteze modernizma, kot so na primer kompleksnost, ironija, karakterizacija, iskanje unikatnosti, ki so posledica vpliva Eliota, Yeatsa, Poundove, Forsterja, Audena, Woolfa, Faulknerja, Hemingwayja, Wrighta, Ellisona, Lessinga in drugih (Wendt 1995, 4).

Veliko teh tujih vplivov (V. S. Naipaul, George Lamming, Derek Walcott, Chinua Achebe, Wole Soyinka, Bessie Head, Ngugi wa Thiongo, Kwei Armah, Jorge Luis Borges in Gabriel Gracia Marquez) je prišlo v območje Pacifika, ko so se domači pisatelji Pacifika izobraževali, brali ali obiskovali literarne tečaje. Literatura Pacifika goji številne tuje zvrsti in tehnike, a v središču sta še vedno umetnost in bogata tradicija ustnega prenašanja, pripovedovanja domorodcev, tradicija glasbe in plesa ter domača filozofija in vizije (Wendt 1995, 4).

Čeprav se zvrst postmodernizma šele uveljavlja, so njegovi elementi že očitni (teme: parodija, razvoj karakterja, pogosto

Ples in glasba sta odraz Pacifika, Aitutaki - Cookovi otoki 1995, foto: Nataša Potočnik

mešanje realizma, fantazije, avtobiografije ...) in nekako moralni in didaktični. Na pisatelje Pacifika sta vplivala tudi postmodernistična avtorja Calvino in Eco. Kljub temu pa postmodernizem v pacifiških domačih kulturah, v katerih je pripovedovanje zgodb vedno proces, ki se spreminja glede na razpoloženje pripovedovalca in odziv publike, in v katerih umetnost nastane zaradi koristi skupnosti, ni nekaj novega. Albert Wendt je leta 1980 izdal knjigo *Lai: A Pacific Anthology* (doživela je več ponatisov). Ena izmed njegovih razlag je:

»Being more conversant with the writing in English, I restricted the anthology to that language which, after two hundred years in our region, is now our major language for regional communication, education, business and trade. Through my work at the University of South Pacific from 1975 to 1987 I helped encourage, foster and publish

that writing, particularly in the countries of that university's region. So I drew mainly on the literatures of those countries.« (Wendt 1995, 5)

Pisatelj nadaljuje s tem, kako pomembno je pisati nacionalne antologije v domačem jeziku, saj se le-ta mora ohraniti.

Literatura v jeziku domačinov se širi

Na pacifiških otokih obstaja več kot 1200 različnih jezikov. Po približno 200 letih je postal angleški jezik jezik za komunikacijo, izobraževanje, posle in trgovanje, zato je večina literature napisana v angleščini. Domačini se zavedajo, da je treba pisati čim več avtohtone literature v domačem jeziku, da bi s tem jeziku in literaturi povrnilo moč. Kajti le tako je njihova literatura mogočna in resnična, pisatelji lahko ustvarjajo lastno

literaturo zgodovine, avtobiografije, ekonomije, politike, geografije, sociologije, znanosti ...

Njihova literatura, mitologija, poezija, zgodbe, pesmi, čarobnost besed so stari več sto let in se z ustnim izročilom prenašajo iz roda v rod ter tako predstavljajo njihovo bogato umetnost. Večina te umetnosti ni bila posneta ali z izobraževanjem prenesena na mlajše generacije. Veliko pisateljev nadaljuje tradicijo in črpa moč ter inspiracijo iz lastnega ustnega izročila.

S pojavom literature so marsikje nastale tudi pozitivne spremembe. Veliko pacifiških otočij se je osvobodilo tuje nadvlade, čeprav nekatere države (ZDA, Francija) zaradi atomskih poskusov in vojaških baz še vedno držijo v rokah določene teritorije Pacifika. Ko so morale ZDA zapustiti Vietnam, so spremenile veliko svojih pacifiških teritorijev, še posebej v Mikroneziji, v močne vojaške komplekse (ameriška Samoa). Ko so se na Novi Kaledoniji, Francoski Polineziji, Zahodnem Timorju in v Zahodnem Iranu pojavila gibanja za neodvisnost, so kolonialisti zelo grdo ravnali z domačimi voditelji. Literatura domorodcev, ki se le počasi zavedajo, kaj se dogaja z njihovo kulturo, se razvija, a ponekod ne dovolj hitro.

Domorodci Pacifika (Avstralije, Nove Zelandije, Havajev in drugih delov Pacifika) se še danes borijo za svobodo in uveljavitev lastnega jezika. Ta boj je obudil in oživil njihovo bogato kulturo in literarno umetnost.

Tudi dekolonizacija še vedno vzpodbuja k pisanju, katerega glavne teme so kolonializem, rasizem, modernizacija in njene posledice. Po drugi strani pa je literatura o boju za neodvisnost polna prizorov jeze in upanja.

Začetki pacifiške domorodske literature segajo torej v 60., 70. leta 20. stoletja. Tedaj so nastala dela, ki so jih napisali Ulli Beier (univerza Papua Nova Gvineja), Albert Wendt z Nove Zelandije (*Sons for the Return Home*), Mudrooroo (*Wilde Cat Falling*), Odgeroo (*We Are Going*), Patricija Grace itd. in ustvarili začetke literature Pacifika (poezija, antologija, drama, roman). K razvoju literature sta veliko pripomogli organizacija The South Pacific Creative Arts Society in univerza na Fidžiu, The University of the South Pacific.

Kako se literatura pacifiških pisateljev izraža kot postkolonialna?

Postkolonialnost literature se kaže s tem, da izpoveduje svobodo in neodvisnost ter unikatnost domačinov, s tem, da analizira kolonializem in njegove posledice za domačine Pacifika in s tem, da osvobaja domačine tistih mitologij, ki jih je ustvarila kolonialna literatura.

»And when there aren't any novels being produced by novelists in Hawaii, we goin' be sad and sorry. Because all those outsiders coming in (like James Michener or Mark Twain) then, to tell us about ourselves. Instead of ourselves, from inside, telling us about ourselves.« (Wilson 1999, 11) Kolonializem je s svojimi negativnimi in rasističnimi teorijami o ljudstvih Pacifika v kolonialni literaturi negativno vplival na domačine, saj je zelo spremenil pacifiška ljudstva. Domorodci so bili oropani lastne kulture in so ostali brez moči, da bi ohranili svojo kulturo. Vse kulture se morajo razvijati, da preživijo, hkrati pa ne smejo dopustiti vdora tujih vplivov. Kultura pacifiških ljudstev je preživela in se postavila na lastne noge v trenutku, ko je zaradi močnih vplivov višjih in močnejših kultur ter njihovih tehnologij že skorajda izginila. Zgodba Pacifika je kljub prevzemanju tujega in trpljenju v času kolonializma zgodba preživetja. Preživeli so na podlagi lastnih naporov, čeprav so sprejeli tuje oblike umetnosti in ustvarili nove.

Literatura domačinov si je od 60. let 20. stoletja izborila nov prostor v razmerju do kolonialne literature in drugih literatur. Hkrati je doživel njen razvoj ugled tudi na področju politične neodvisnosti, saj je pospešila de-kolonizacijo pacifiških dežel in spodbudila željo po lastni življenjski poti, po lastni preteklosti. Tako je postkolonialna literatura pripomogla k temu, da so se obnovile korenine, kultura in da je prišlo do preporoda. S političnega vidika je to napad na odnos kolonialistov do domorodcev.

Pacifiška literatura postavi domorodce vključno z vsemi njihovimi vizijami, sanjami, dobro in zlo, v središče dogajanj. Med kolonizacijo je bila večina zgodnje literature nacionalna, izražala je jezo in protest ter napovedovala pogubo. Ker želi literatura povrniti to izgubo in spreminjati, je veliko tem naravnanih antropološko, sociološko, umetnostno, religiozno, zgodovinsko ter plesno in glasbeno (*The Crocodile, Maiba, Potiki, The Bone People* ...).

Politični, socialni in ekonomski problemi v literaturi Pacifika

Po drugi svetovni vojni se je število prebivalstva na ozemlju Pacifika povečalo. Stopnjevala se je urbanizacija, ki je pospeševala politične ter socialne konflikte in preobrate, nastali so zdravstveni problemi, kriminal, nezaposlenost in revščina. Večina vlad nima virov, da bi domačinom zagotovila zaposlitev, jih hranila in izobraževala. Zato sta za ta ljudstva pomembni tuja pomoč in podpora. Njihove ekonomije so zelo odvisne od tuje pomoči, brez katere bi propadli. Veliko domorodcev je emigriralo in se zaposlilo v tujini.

Od leta 1960 je tako veliko pacifiških prebivalcev odšlo v tujino zaradi dela in izobrazbe otrok. Šli so in še odhajajo na Novo Zelandijo, v Avstralijo, na Havaje in v ZDA (leta 1991 je bilo na Novi Zelandiji skoraj 168.000 prebivalcev otoške pacifiške generacije, kar je 5 odstotkov celotne populacije). Prišli vplivajo na šport, ples, kulturo, gledališče in literaturo. Kar nekaj pomembnih otoških pisateljev živi v tujini, zunaj rojstne dežele. Alistair Te Ariki Campbell je že kot deček zapustil Cookove otoke in se naselil na Novi Zelandiji, kjer je danes eden najpomembnejših pesnikov in romanopiscev. Treba je omeniti tudi romnika Talosaga Tolovae, ki je prišel s Samoe, in Johna Pula iz Niue, ki ustvarja na Novi Zelandiji (Wendt 1995, 7).

Poleg tega, da so številni literati zapustili rodno domovino, se te države ubadajo tudi s političnimi, socialnimi ter ekonomskimi problemi, ki pestijo vse države v razvoju. Literatura je pogosto osredotočena na te probleme in se tematsko ukvarja s posamezniki, družinami in komunami, ki se spopadajo s temi problemi. Kljub temu je literatura polna opevanja ljubezni, žalosti, veselja, smrti, bolečine, sreče. Predstavljena je v različnih literarnih zvrsteh.

Razvoj izobraževanja, radia, televizije, časopisov, literature in študij o pisanju je zbližalo pisatelje Pacifika in jih spomnilo na to, kaj se je dogajalo in kaj se dogaja z njihovo tradicionalno kulturo. Delo vodilnih avtorjev vpliva na mlajše in oblikuje njihove poglede na avtohtono kulturo ter hkrati uničuje mit Pacifika, ki so ga ustvarili tujci.

Malo pacifiških avtorjev se ukvarja samo s pisanjem. Nekateri so hkrati umetniki, drugi politiki, svetovalci, managerji, igralci, plesalci, glasbeniki, univerzitetni učitelji in še bi lahko naštevali.

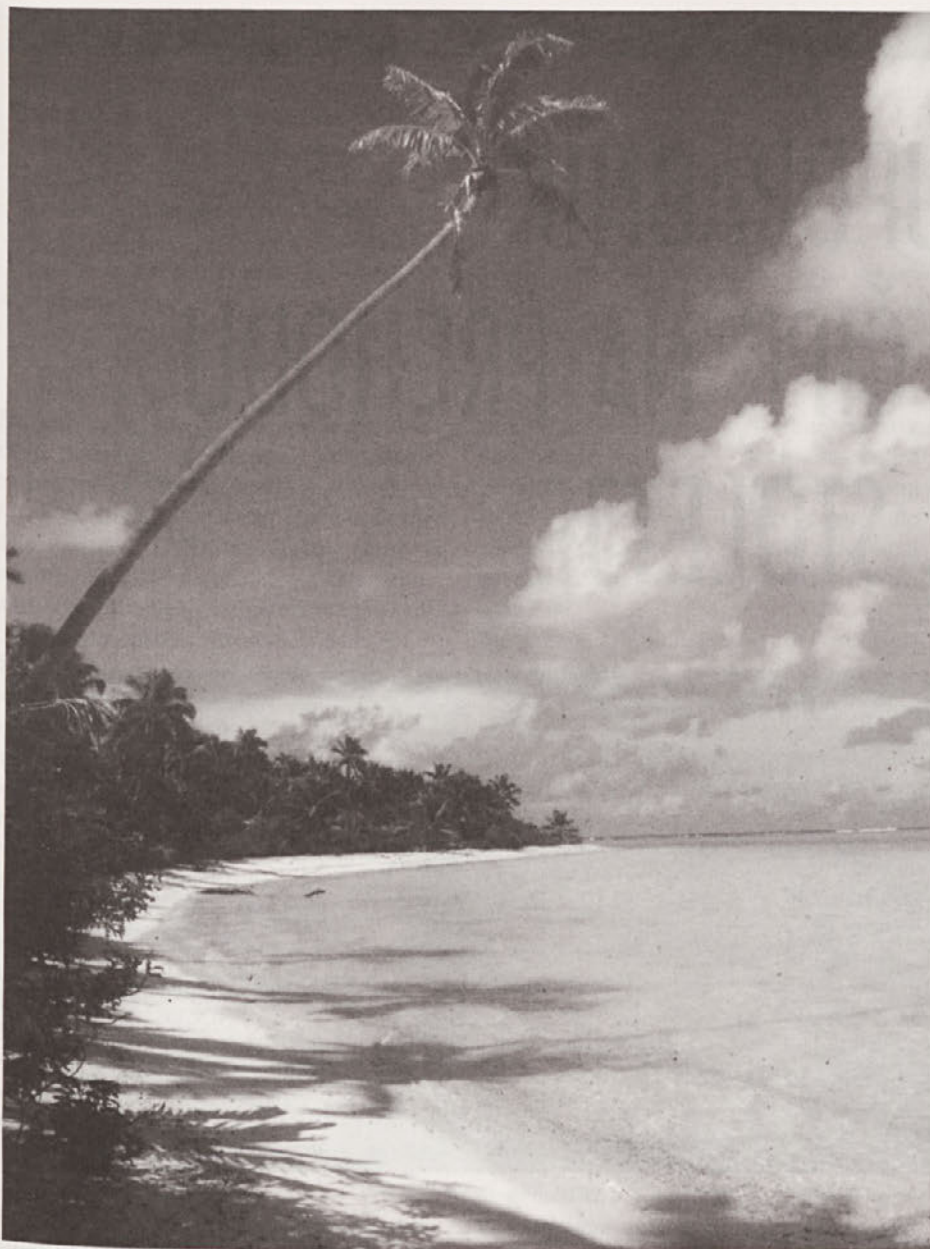
Literatura je tudi predmet kritikov in raziskovalcev

Literaturo Pacifika sedaj priznavajo in preučujejo tudi zunaj Pacifika. Čedalje več raziskovalcev se ukvarja s kritiko, komentarji ali analizo literature Pacifika ter jo hkrati podpirajo in zagovarjajo. Vse več je tudi založb, ki želijo izdati literaturo o Pacifiku. Merila evaluacije literature so različna. Pred letom 1960 so se avtorji zgledovali po evropski literarni kritiki, v zadnjem času, ko je postala pacifiška literatura vsestransko kompleksna in eksperimentalna, pa se je marsikaj spremenilo.

Malo je avtorjev in raziskovalcev, ki so do nedavnega pisali o literaturi Pacifika, saj je to eno izmed zelo zahtevnih in izjemno širokih področij. Rada bi omenila pomembnejše avtorje, ki so v svojih delih in raziskovalnih nalogah zbrali podatke ter pisali o domačih in tujih pisateljih Pacifika. To so bili sodobni kritiki Albert Wendt, Marjorie Combe, Patric D. Morrow, Nicholas J. Goetzfridt, Norman Simms, Katharine Luomala, Mudrooroo, Subramani, Ken Arvidson, C. K. Stead, Vilson Henreiko in drugi.

Leto 1994 je bilo pomembno in si ga je treba zapomniti. Takrat je bila v Honoluluju, na univerzi Havaji, prva velika konferenca s temo literatura Pacifika, ki je spodbudila raziskovalce in kritike k podrobnejšemu raziskovanju pacifiške literature v delih tujih in predvsem domačih avtorjev in k večjemu spoštovanju avtohtone literature. Prvič so se na enem mestu združili kritiki, ki so prišli od vsepovsod, s Papue Nove Gvineje, Fidžija, iz Avstralije, z Nove Zelandije, iz ZDA, Evrope in Indije. Pogovarjali so se o vlogi in pomenu literature ter njene kritike. To je pomenilo prelom v razvoju literature Pacifika. Ta konferenca je vlila mladim avtorjem novega navdiha za pisanje z večjo svobodo izražanja, kot so to počeli starejši kritiki in pisatelji. Prav tako je pomenila pojav kulture knjig in s tem pravo prehodno obdobje, prelom in mnogi posamezniki so začeli pisati v družbi, za katero je bilo pisanje nekaj tujega in nenavadnega. Pisatelji so poudarjali pomen literarne kritike, saj so se zavedali, da je ta vodilo pri spoznavanju literature Pacifika in hkrati izraža stališče tujcev do te literature. Vilson Hereniko:

»In time, I believe this year will be looked upon as a turning point in the development of Pacific literature and its criticism. There will be more freedom in expression as

Idila južnega Pacifika, Cookovi otoki 1999, foto: Nataša Potočnik

young or aspiring writers look to Albert Wendt, Patricia Grace, Witi Ihimaera, and Keri Hulme for inspiration and courage. Or to more recent and not-so-recent players in this arena such as Russel Soaba, Epeli Hau'ofa, Mudrooroo, and Alan Duff. Second, indigenous critics will play a prominent role in literary criticism, and their commentaries will be more tied to the specificities of location, history, culture, and politics than has been the case so far.» (Goetzfridt 1995)

Literatura Pacifika, ki je danes vse aktualnejši predmet kritikov in ki so jo in jo še v vedno večini ustvarjajo domačini, je tako iz dneva v dan bogatejša. Nastajala je na podlagi različnih zgodovinskih dejstev in se tako razvijala skozi zgodovino.

Težko je razpravljati o začetkih literature domačinov v angleškem jeziku, jeziku

evropskega kolonizatorja, ki se ne začenja na podlagi bogate dediščine ustne literature v pacifiških družbah. Dejstvo je, da je ta literatura, ki se je razvila na temelju evropskih oblik, zelo vplivala na degradacijo kolonializma. Mednarodno priznana avtorja Mudrooroo ter Albert Wendt spadata med najpomembnejše kritike literature Pacifika. Dela domačih avtorjev, v katerih se mešajo tradicionalni in sodobni vplivi, pričajo o posledicah kolonializma in porajajo marsikatero zgodovinsko vprašanje ter tudi socialno-ekonomske izzive in padce ter tako vplivajo na življenje številnih posameznikov.

Pomen literature južnega Pacifika se je povečal tudi v svetovnem merilu, pri čemer so bila izdana tudi številna dela tujih pisateljev, ki so živeli na ozemlju Pacifika in pisali o njem. Vloga Pacifika in njegove

sodobne literature v delih domačih ter tujih avtorjev čedalje bolj narašča. Najpomembnejši domači kritiki, pisatelji, pesniki in strokovnjaki s tega področja so: Albert Wendt (*Flying Fox in a Freedom Tree*, *Black Rainbow*), Vilson Hereniko (*The Monster and Other Plays*, *Inside Out*), Rob Wilson (*Inside Out*), Patricia Grace (*Waiariki and Other Stories*), Tom Davis (*Island Boy*, *Vaka*), Jo Nacola (*I Native No More*), Raymond Pillai (*The Celebration*), Alan Duff (*Once Were Warrior*, *One Night Out Stealing*), Marjorie and Ron Crocombe (*The Mana Annual of Creative Writing*, Suva), Subramani (*The Fantasy Eaters*, *South Pacific Literature: From Myth to Fabulation*), Konai Thaman (*Hingano: Selected Poem*), Haunani-Kay Trask, Vanessa Griffen in drugi. Vse večje je tudi število tujih pisateljev, raziskovalcev, zgodovinarjev, antropologov, politikov, literarnih turistov in drugih, ki se zanimajo za Pacifik in prihajajo v ta čudoviti del sveta od vsepovsod, da bi spoznali nekaj »novega« in da pisali o teh prekrasnih deželah in prijaznih ljudeh.

»In their individual journeys into the Void, these artists, through their work, are explaining us to ourselves and creating a new Oceania.« (Subramani 1985, 11)

Literatura

GOETZFRIDT, Nicholas J. 1995: *Indigenous Literature of Oceania: A Survey of Criticism and Interpretation*. London.

HARSTAD, James, Cheryl A. Harstad 1981: *Asian-Pacific Literature vol. 1. Hawaii*.

HERENIKO, Vilson, Rob Wilson (ur.) 1999: *Inside Out: Literature, Cultural Politics, and Identity in the New Pacific*. Boston.

ROMAINE, Suzanne 1995: *Contested Visions of History in Pacific Islands Literature*. Hawaii.

SUBRAMANI, 1985: *South Pacific Literature: From Myth to Fabulation*. Suva.

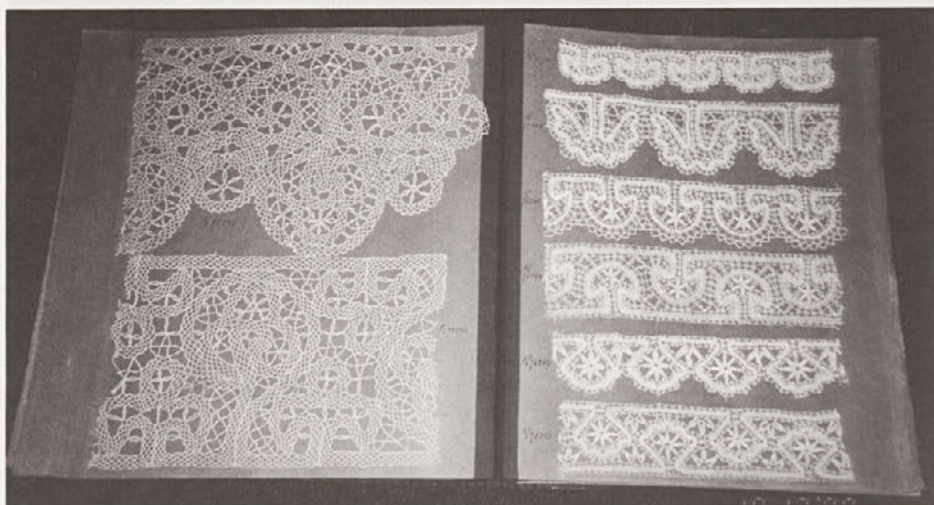
WENDT, Albert 1995: *Pacific Writing in English: Since 1980*. Auckland.

TRŽIŠČE IN UPORABNIKI KLEKLJANIH ČIPK NA PREHODU IZ 19. V 20. STOLETJE

Prispevek je izvleček iz magistrske naloge z naslovom Klekljana čipka na Slovenskem v evropskem prostoru.¹ Predmet raziskave je bila klekljana čipka na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje oziroma ugotavljanje njenih značilnosti v primerjavi s klekljano čipko v Evropi.

Naloga temelji na statistični analizi klekljane čipke oziroma nekaterih ohranjenih katalogov. Na podlagi teh podatkov sem z uporabo tako imenovane polisistemske teorije, kot enega od možnih sodobnih metodoloških pristopov, skušala ugotoviti, koliko se v čipki zrcalijo takratne razmere oziroma kako so na podobo čipke vplivali različni dejavniki – sistemi, kot jih navaja polisistemska teorija.

Katalog podjetja A. Primožič, arhiv podjetja, foto: Tadeja Primožič

Najpomembnejša etnološka vprašanja, na katera sem med drugim želela z raziskavo odgovoriti, so bila: kakšne so bistvene značilnosti naše klekljane čipke v analiziranem obdobju, kakšna je bila vloga klekljarskih šol oziroma znanja klekljaric pri oblikovanju podobe čipke v tem času, kakšen je bil vpliv posameznih tržišč (držav) na oblikovanje naše klekljane čipke? Pri iskanju odgovorov na ta vprašanja sem uporabila tako imenovano polisistemsko teorijo kot enega od sodobnih metodoloških pristopov raziskovanja tekstila in po mojem mnenju tudi obrti ter druge (materialne) kulture. Omenjeno teorijo so v 60. letih razvili na univerzi v Tel Avivu v okviru semiotičnih raziskovanj jezika in književnosti kot odgovor na specifična vprašanja o menjavi in obliki semiotičnih sistemov v širšem družbenozgodovinskem kontekstu. Čeprav se je do sedaj večinoma uporabljala pri raziskovanju jezika, se lahko

uporablja tudi pri raziskovanju drugih kulturnih sestavin. Ta teorija definira kulture kot dinamične, odprte, heterogene sisteme, ki so le delno avtonomni in se časovno spreminjajo, njen cilj pa je ugotoviti zakonitosti, ki pojasnjujejo funkcioniranje kulturnega delovanja v določenem času in prostoru.

Polisistemska teorija predvideva analizo medsebojnega delovanja različnih dejavnikov (sistemov): ustanove, ki določajo norme v določeni kulturni dejavnosti (institucija), izdelovalce določenega kulturnega proizvoda (proizvajalce) in njegove potrošnike (uporabnike), pravila in materiale, ki določajo proizvodnjo in potrošnjo (repertoar), dejavnike, ki so povezani s prodajo in kupovanjem (tržišče), ter same predmete (proizvod).

Če apliciram uporabo polisistemske teorije na raziskovanje klekljane čipke oziroma klekljarstva, lahko na kratko rečem, da

teorija predvideva analizo tega:

- kdo so bili proizvajalci in uporabniki klekljanih čipk;
- kako se je spreminjala in kako je bila sestavljena institucija, povezana s klekljano čipko;
- kako se je menjal repertoar proizvodnje in potrošnje;
- katere vrste proizvodov so imeli za klekljano čipko;
- kakšne spremembe so se dogajale na tržišču klekljane čipke v določenem prostoru in času.

Za potrebe raziskave sem želela ugotoviti zlasti delovanje omenjenega (poli)sistema na podobo proizvoda (čipk) na prehodu iz 19. v 20. stoletje, zato sem njene sestavne dele delno priredila. Tako sem v posameznih sistemih analizirala kategorije: institucija: družbene razmere v omenjenem času na Slovenskem, vloga medijev in šol; proizvajalci in posredovalci: klekljarice oziroma klekljarji in trgovci; repertoar: vzorci za čipke, materiali, iz katerih so bile narejene, in znanje v analiziranem času; tržišče in uporabniki: katere države so bile uvoznice naših čipk in kdo jih je uporabljal; proizvod: katalogi klekljane čipke posameznih trgovcev in Čipkarske šole Idrija.

Druge dejavnike oziroma sisteme sem analizirala le toliko, kolikor sem lahko na njihovi podlagi analizirala omenjeno razmerje.

Za ugotavljanje značilnosti čipke sem uporabila analizo primarnih virov. Pri tem sem z računalniškim programom Excel statistično analizirala nekatere ohranjene kataloge klekljane čipke, ki naj bi po mnenju informatorjev nastali v istem časovnem obdobju, tj. na prehodu iz 19. v

20. stoletje. Zavedala sem se namreč, da se lahko z uporabo računalnika pri analizi najpogostejših značilnosti naše klekljane čipke izognemo posplošenim, subjektivnim ocenam.

Skupaj sem analizirala 1233 čipk: 526 vzorcev iz kataloga podjetja Dragotina Lapajnet iz Idrije, pozneje iz Žirov, 219 vzorcev iz kataloga podjetja Franz Lapaine iz Idrije, 154 čipk iz kataloga podjetja A. Primožič iz Žirov in 334 vzorcev iz kataloga Čipkarske šole Idrija.

Poleg statistične analize sem upoštevala tudi druge sicer zelo pomembne podatke (na primer datacija, merila za izbiro posameznih čipk ipd.). Prepričana sem namreč, da so rezultati raziskave s premalo premišljeno metodologijo, ki se osredotoči predvsem na statistično obdelavo čipk, vprašljivi.

Na podlagi teh podatkov sem nato skušala ugotoviti, koliko se v sami čipki zrcalijo takratne razmere oziroma kako so na podobo čipk vplivali sistemi, kot jih navaja polisistemska teorija. Čipke so bile torej izhodišče, vir za analizo takratnega dogajanja. To je v skladu z novjšimi (etnološkimi) prizadevanji v Evropi, kjer skušajo v zadnjem času na podlagi raziskav materialne kulture analizirati njene nosilce in družbene razmere.

Uporaba polisistemske teorije in tudi tako zasnovana statistična obdelava katalogov čipke ter kasnejša interpretacija sta novost v etnoloških raziskavah čipke, saj so dosedanje (etnološke) raziskave (klekljane) čipke največ pozornosti posvečale nosilcem, premalo pa (klekljani) čipki, kot možnemu viru informacij.

V tokratnem prispevku bom predstavila

tako imenovani sistem tržišča in uporabnikov naše klekljane čipke v analiziranem obdobju.

Tržišče in uporabniki

Zanimanje slovenskih kmetov za klekljano čipko je na prehodu iz 19. v 20. stoletje vse bolj zamiralo, naraščalo pa je število zunanjih potrošnikov. Našo klekljano čipko so na prehodu iz 19. v 20. stoletje kupovali hrvaški kmetje iz Posavine, Slavonije, Zagorja in Gorskega Kotarja za obrobjanje ženskih oblačil in pokrival (Makarovič 1970: b. n. str.).

V tem času je bila največji potrošnik klekljane čipke Cerkev. Za obrobe oltarnih prtov, prtičev, duhovniških oblačil ipd. so izdelovali najrazličnejše vrste metrske čipke, ki so bile praviloma tehnično zahtevnejše.

Klekljana čipka se je vse bolj uveljavljala v metrski in zaključeni obliki tudi kot okras meščanskih stanovanj in oblačil (na primer posteljno in spodnje perilo, zavese ipd.) ter hkrati že kot samostojna dekoracija v obliki prtičev, prtov in ovratnikov (Primožič 1997, 71–73).

Proti koncu 19. stoletja so začeli posamezni trgovci uspešno trgovati s tujino. Pomemben je bil zlasti izvoz cerkvene metrske čipke (večinoma prek idrijskih trgovcev) v Ameriko (Makarovič 1970, b. n. str.).

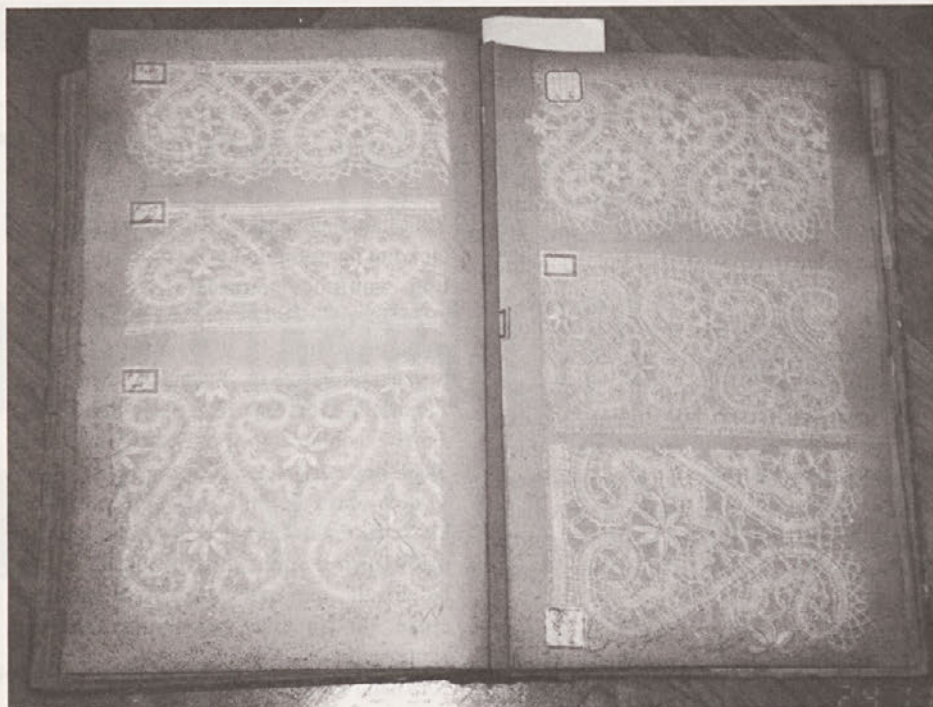
Po Jovanovem mnenju je bil na začetku tega stoletja »napredek čipkarskega obrta zagotovljen, kajti trg je izredno velik in kranjske čipke so na dobrem glasu«, saj so vsako leto izvozili do 90 odstotkov izdelkov. »Kakih 40 odstotkov se razproda v avstrijskih deželah, med katerimi jih vzame največ Severno Češko, od koder pridejo te prave kranjske čipke v promet kot daleč sloveči – češki izdelki! Zakaj to? Velika večina pa se razpošlje v inozemstvo, in to ne le na Nemško, Prusijo, Belgijo, Laško in Švico, ampak tudi v Rusijo in Angleško, da, celo preko oceana v Severno Ameriko.« (Jovan 1903, 752)

Podatke o izvozu v posamezne države navaja tudi Božič. »Idrijske čipke so bile znane povsod po svetu. Največ so jih prodali v Avstrijo (Dunaj, Trst, Praga, Tirolska), pa tudi v Italijo (Florenca), na

Katalog Čipkarske šole Idrija, hrani Mestni muzej Idrija, foto: Tadeja Primožič

1 Naloga je nastala v okviru podiplomskega študija z interdisciplinarnim predmetnikom na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete pod mentorstvom prof. dr. Janeza Bogataja.

Katalog podjetja Franz Lapaine, hrani Mestni muzej Idrija, foto: Tadeja Primožič

Malto (kjer jim je konkurirala tamkajšnja tovarna čipk), v Nemčijo (Berlin), kjer je neka tvrdka Brikigt okoli l. 1898 potrebovala letno za 30 tisoč kron idrijskih čipk, v Egipt (Aleksandrijo) pa tudi v Anglijo in celo daljno Ameriko. Že zelo zgodaj so se oglašali razni trgovci iz zunanega sveta, le-ti so dajali tudi pobude in prinašali nove vzorce. (Božič 1956, 9) Natančnejše podatke o tem, v katere dežele so v analiziranem obdobju naša podjetja izvažala čipke, je mogoče najti tudi v fondu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani v Arhivu Republike Slovenije.

Odgovore na vprašanje, v katere države so naši trgovci na prelomu stoletja izvažali čipke, je mogoče najti v 311. fasciklu fonda Zbornice za trgovino, obrt in industrijo »Popis industrije. Starejši. Leta 1901–1919, 1925–1931«, ki je pravzaprav zbirka anketnih pol. Vprašalne pole naj bi bile torej izpolnjene in vrnjene Zbornici med letoma 1901 in 1919 ter 1925 in 1931.² V fasciklu so pole trgovcev s klekljano čipko iz 20. let tega stoletja,³ ki se med seboj razlikujejo po številu vprašanj (pole iz leta 1922 vsebujejo 26, 31 oziroma 42 vprašanj, iz let 1924–1925 in 1928–1929 pa 46).

Med podjetji, ki so odgovarjala na anketo Zbornice v 20. letih, je mogoče najti naslednje institucije, trgovce oziroma podjetja, ki so trgovala s klekljano čipko: Državni osrednji zavod za žensko domačo obrt in Osrednja čipkarska zadruga iz Ljubljane, Janko Jaske iz Železnikov, Jacob J. Jezeršek in Wenzel Alois Paleček, oba iz Gorenje vasi, ter Vinko Mlakar, Dragotin

Lapajne in Anton Primožič, vsi iz Žirov.⁴

Za raziskavo sta bila pomembna predvsem zadnja dva trgovca. Na vprašanje, kam je podjetje prodajalo svoje proizvode »pred prevratom« oziroma pred prvo svetovno vojno, je Anton Primožič leta 1922 omenil »Ameriko, Anglijo, Dansko, Nemčijo in Češko«, leta 1925 je v isto rubriko zapisal »po vsej Evropi in deloma Ameriki« in leta 1928 »po največ v Zjed. države v Ameriki, ter deloma tudi Češka, Francija, Anglija in Nemčija«.⁵

V vprašalnih polah ni rubrike, v kateri bi bilo mogoče navesti izdelke, ki so jih izdelovali pred prvo svetovno vojno oziroma na prehodu iz 19. v 20. stoletje, vendar je mogoče sklepati, da so bili izdelki podobni kot leta 1922, ko je Primožič navedel »sedanjo produkcijo«, ki so jo takrat sestavljali »čipke in vložki, vogali za blazine, okvirji, tableti, prti, motivi«. Svojo proizvodnjo pred vojno je ocenil na 500 tisoč kron na leto.⁶

Čipke tega podjetja so najpogosteje uporabljali za krašenje robčkov, posteljnine, zaves in bogoslužne opreme ter prticev in prtov, ki so bili konec 19. in na začetku 20. stoletja že lahko v celoti klekljani (Primožič 1993, 23).

Od izpolnjenih vprašalnih pol podjetja Dragotin Lapajne sem v omenjenem fasciklu zasledila le polo iz leta 1928, v kateri na vprašanje o izvozu odgovarja kratko in jedrnat: »po celim svetu«.⁷ Vprašalnih pol podjetja Franz Lapaine v fasciklu 311 nisem našla. To je mogoče razumeti z upoštevanjem dejstva, da je

Primorska z rapalsko pogodbo leta 1920 pripadla Italiji. Po navedbah Bizjaka, Lapajnete in Kende naj bi podjetje svoje izdelke do leta 1893 izvažalo v Belgijo, na Dansko, Švedsko, Norveško, v Veliko Britanijo, Nemčijo, Avstrijo (predvsem na Dunaj), Italijo in ZDA. Z njimi so krasili zlasti »obredna oblačila«. Med letoma 1893 in 1915 sta bili najpomembnejši odjemalki omenjenega podjetja Nemčija in Italija. Čipke so v tem obdobju začeli vsivati v laneno platno – večji in cenejši prti, zaves ipd. (Bizjak, Lapajne, Kenda 1996, 7–12). Po zapiskih Marije Makarovič je podjetje v Nemčijo prodajalo »debele stvari za konfencioniranje rjuh, blazin, prtov«, v Italijo pa »fine, tanke« čipke.⁸

Sklepne misli

Večje zanimanje za našo ročno klekljano čipko na prehodu iz 19. v 20. stoletje je mogoče razumeti v sklopu tedanjih razmer v Evropi, kjer se je zanimanje za čipko povečevalo vse od 70. oziroma 80. let.

Z uporabo polisistemske teorije sem ugotovila, da je v analiziranem obdobju, tj. na prehodu iz 19. v 20. stoletje, na podobo klekljane čipke pri nas vplivalo več dejavnikov oziroma sistemov in da le-ta nikakor ni bila prepuščena naključju. Bistveni vzrok za to je, da je bila čipka v tistem času že pomemben vir dohodka prebivalcev posameznih območij, država pa se je očitno zavedala tudi dodatnih tržnih možnosti kakovostne, sodobno oblikovane čipke, s čimer bi si lahko zagotovila dodatni vir dohodka.

Pomemben vpliv na podobo klekljane čipke so imeli tudi uporabniki in tržišče. Njeni najpomembnejši uporabniki na prehodu iz 19. v 20. stoletje so bili poleg duhovščine zlasti meščani, ki so vidno vplivali na njihovo obliko, saj so čipko v tem obdobju poleg v metrski obliki izdelovali tudi že v zaključeni obliki za okras posteljnega in spodnjega perila, zaves, prtov, prticev itd.

V analiziranem obdobju so čipko izvažali v številne evropske države z različno razvitim domačim klekljarstvom: Avstrijo, Nemčijo, Češko, Francijo, Belgijo, Veliko Britanijo, Italijo itd. Kolikšen delež so imele pri oblikovanju naših klekljanih čipk, poleg vzorcev, omenjene države, je glede na razpoložljive vire težko ugotavljati. Domnevam lahko, da so v posamezne države izvažali določene vrste (tehnike, elementi, motivika in aplikacije) klekljane čipke.

Njihova prodaja je bila v kapitalističnih tržnih razmerah precej odvisna od

sposobnosti ponudnika - trgovca da uveljavi svoje izdelke na posameznih tržiščih, kjer je poleg kakovostne izdelave in sodobnih vzorcev vsekakor odločala tudi cena.

Ti dejavniki sooblikujejo podobo klekljane čipke tudi danes, zato sem prepričana, da je mogoče s poznavanjem razmer na prehodu iz 19. v 20. stoletje smiselno načrtovati tudi prihodnost klekljane čipke in klekljarstva v Sloveniji.

Literatura

- BONIFAČIČ, Vjera 1997: O polisistemskoj teoriji, folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanja tekstila. V: Narodna umjetnost 34/2. Zagreb, 137-151.
- BOŽIČ, Lado 1956: Idrijsko čipkarstvo. V: Idrijski razgledi 1/1. Idrija, 5-10.
- BIZJAK, Simon, Marjanca Lapajne, Klemen Kenda 1996: Firma Franz Lapaine. Naloga za gibanje znanost mladini. Idrija.
- EVEN - ZOHAR, Itamar 1990: Polysystem studies. V: Poetics Today 11/1. Tel Aviv, 1-253.
- FISCHER, Jasna 1994: Odprtost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno. V: Podjetništvo na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino 34/1. Ljubljana, 35-43.
- JAKOBSON, Roman 1996: Lingvistični in drugi spisi. Ljubljana.
- JOURNAL of material culture. 1996 in naprej. London, New Delhi.
- JOVAN, Janko 1903: Domače obrti na Kranjskem. V: Dom in svet 16. Ljubljana, 750-753.
- MADRIGAL, Lorena 1998: Statistics for Anthropology. Cambridge.
- MAKAROVIČ, Marija 1970: Klekljane čipke - vodnik po razstavi. Ljubljana.
- - 1971: Slovenska kmečka noša v 19. in 20. stoletju. Ljubljana.
- - 1991: Oblačilna kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. V: Slovenski etnograf 33-34 (1988-1990). Ljubljana, 247-300.
- PRIMOŽIČ, Tadeja 1993: »A. Primožič«. Seminarska naloga. Tipkopi. Žiri.
- - 1997: Tehnike, elementi, motivika in aplikacije klekljanih čipk na Slovenskem v 20. Stoletju. Diplomaska naloga. Tipkopi. Žiri.
- SCHNEIDER, Jane 1987: The anthropology of cloth. V: Annual Review of Anthropology 16. California, 409-448.
- ŠEGA, Judita 1996: Trgovci s čipkami pred prvo svetovno vojno in po njej. V: Loški razgledi 43. Škofja Loka, 74-82.

Temeljni viri

- Aplikacije klekljanih čipk iz »tekstilne zbirke« Slovenskega etnografskega muzeja.
- Arhiv Antona Primožič ml.
- Arhiv avtorice.
- Arhiv Petra Lapajnete.
- Arhiv podjetja A. Primožič.
- Arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani. Fascikla 309 in 311. Arhiv Republike Slovenije (fascikel 309, fascikel 311, TOI, ARS).
- Arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani. Informativni podatki. Arhiv Republike Slovenije.

Dokumentacija o zbirki čipk in priprav Slovenskega etnografskega muzeja.

Katalog čipk Čipkarske šole Idrija (akcesijska št. 444). Mestni muzej Idrija.

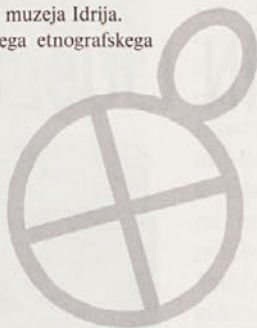
Katalog čipk podjetja Franz Lapaine (akcesijska št. 444). Mestni muzej Idrija.

Katalog čipk podjetja A. Primožič.

Marija Makarovič, Terenski zapiski, Idrija, Čipke, teren 32, zvezek, št. 3. Slovenski etnografski muzej (Makarovič, terenski zapiski, SEM).

Zbirka čipk in aplikacij Mestnega muzeja Idrija.

Zbirka čipk in priprav Slovenskega etnografskega muzeja.

2 Po navedbah Jasne Fischer je bila podobna anketa na celotnem slovenskem etničnem ozemlju opravljena že februarja leta 1919, zajela pa je »333 obrtnih in industrijskih podjetij« v vseh panogah in z vsega narodnostnega ozemlja, vendar pa sama vprašalnih pol trgovcev s klekljano čipko iz tega leta v fasciklu 311/3, ki ga avtorica navaja, nisem zasledila.

3 Zbornica je vprašalne pole razposlala na podlagi razpisa ministrstva za trgovino in industrijo, datiranega 7. novembra 1922, št. 15840, obrtnikom in trgovcem »širok Ljubljanske in Mariborske oblasti« (fascikel 311, TOI, ARS).

4 Število ohranjenih anket je precej različno - za nekatera podjetja oziroma institucije jih je več, za druge le po ena.

5 Vprašalne pole iz let 1922, 1925 in 1928 (fascikel 311, TOI, ARS).

6 Vprašalna pola iz leta 1922 (fascikel 311, TOI, ARS).

7 Vprašalna pola iz leta 1928 (fascikel 311, TOI, ARS).

8 Iz besedila ni razvidno, na katero časovno obdobje se nanašajo navedeni podatki (Makarovič, terenski zapiski, SEM).

KAVA IZ DŽEZVE¹

TURŠKA KAVA IN LJUBLJANČANI

V zvezi s kavo je bila nenehno navzoča dvojnost, kava je imela pravzaprav dvojno vlogo: vlogo v zasebnem življenju, ki je potekalo za zidovi domov, in vlogo v javnem življenju, ki je dala pečat kavarniškemu življenju ter nekoliko mlajšim bifejem, barom, pubom itd. Ker pa se v nadaljevanju ukvarjam le s kulturo pitja turške kave, posvečam svojo pozornost le vlogi kave v zasebnemu življenju. Vloge v javnem življenju namreč turška kava, vsaj v Ljubljani, nima (več). Turška kava iz džezve ima najpomembnejšo funkcijo v sferi zasebnega življenja, kjer se v krogu poznanstev, prijateljstev in družin pojavlja kot pomemben medij druženja.

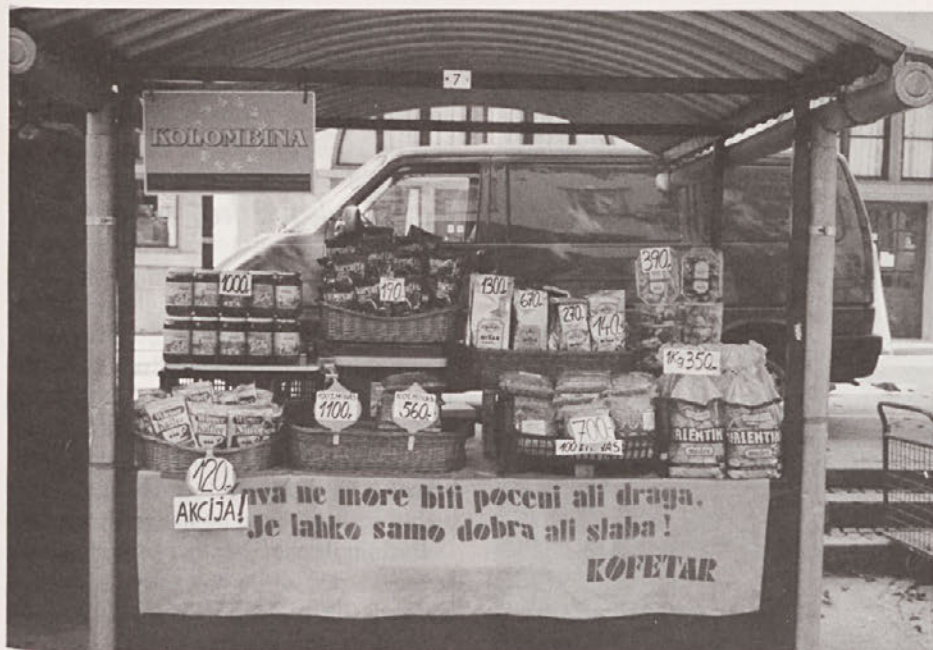
Turška kava ni več pomembna v javnem življenju Ljubljane; kavo iz džezve uživajo Ljubljani skoraj izključno po domovih, v lokalih pa ima absolutni monopol kava ekspres. Foto: Nataša Jager, 2000

Turška ekstravaganca

Robert D. Kaplan poroča, da so mu nekega jutra v Skopju skupaj s slivovico ponudili turško kavo, nato pa se opraviči: »Excuse me, Macedonian coffee« (Kaplan 1993, 58). Turška kava se namreč marsikje sploh ne imenuje turška. Tako na primer v Srbiji postrežejo s srbsko, v Bosni z bosansko, v Grčiji z grško kavo ipd. (Zapiski ...). Božidar Jezernik v intervjuju za Mladino izjavlja, da so v Turčiji po Atatürkovi revoluciji kavo nadomestili s čajem in da se »danes večina Turkov bolj identificira s čajem. Tako imamo paradoks, da turške kave v Turčiji ni več« (Nežmah 1999, 50). Da na podeželju zahodne Turčije pijejo predvsem črni čaj, kavo pa hranijo za posebne priložnosti, poročata tudi Sami Zubaida in Richard Tapper (Zubaida 1994, 218).

Slovenci nimamo slovenske kave, saj se, kot razlaga Božidar Jezernik, z dišečo »turško ekstravaganco« nikoli nismo toliko poistovetili, da bi jo poimenovali slovenska (Merljak 1999, 38). Pri tem kaže omeniti natečaj z naslovom Slovensko kavo, prosim, ki sta ga sredi devetdesetih razpisala Droga in Domus. Iz slovenskih domov sta namreč želela izbežati do tedaj neznane recepte. Da je šlo pri tem bolj za promocijo kot pa za kakšno resno početje, pove izid: najboljši recept so objavili, avtorja nagradili s potovanjem v Brazilijo. Slovenci pa se od takrat dalje menda pohvalimo tudi s slovensko kavo (Hrovat 1996, 19).

V slovenski kuharski uspešnici, Slovenski kuharici Felicite Kalinšek, najdemo poleg recepta za turško tudi recept za srbsko kavo (Kalinšek 1980, 572). Recepta se glede načina priprave nekoliko razlikujeta, vendar se turška in srbska kava kuhata s sladkorjem in servirata z usedlino. To ustreza tudi

Ena izmed reklam za kavo na ljubljanski tržnici, foto: Nataša Jager, 1998

opredelitvi turške kave v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Omenim naj, da Ljubljančani turško kavo kuhajo pravzaprav tako, kot naj bi se po Kalinškovi kuhala srbska kava, čeprav srbske kave skorajda ne poznajo in ne vedo, kako se jo pripravi. Kakorkoli že, osnovni postopek priprave turške ali če hočete srbske, bosanske, makedonske, grške itd., je enak. Ljubljančani praviloma kuhajo turško kavo takole: v džezvi segrevajo vodo, ki ji dodajo sladkor. Ko voda zavre, džezvo odmaknejo in dodajo zmleto kavo. Džezvo ponovno postavijo na ogenj, da kava še enkrat zavre, jo za kratek čas pustijo stati, da se nekoliko usede, in jo nato postrežejo. V nadaljevanju je s turško kavo torej mišljena tako pripravljena kava.

Turška kava v Ljubljani

Skromnost navedb o kavi v vseh treh temeljnih slovenskih etnoloških pregledih, Narodopisju Slovencev, Slovenski ljudski kulturi in Slovenskem ljudskem izročilu, potrjuje domnevo, da je imela kava v okviru prehranskih navad večinskega slovenskega prebivalstva dolgo časa nepomembno vlogo. Kava, ki je bila za mnoge predraga, je dolgo veljala za gosposko pijačo. Med obveznimi prehranskimi sestavinami se je znašla šele po drugi svetovni vojni.

V omenjenih etnoloških pregledih in treh etnoloških razpravah, ki se posvečajo Ljubljani (Zelena jama, Galjevica in občina Ljubljana Bežigrad), ni konkretnih omemb turške kave. Avtorji pišejo o kavnih nadomestkih na eni in tako imenovani pravi

kavi na drugi strani. Mojca Ravnik v etnološki monografiji Galjevica že poroča o pitju kave kot o novem prehrabnem in družabnem pojavu v času po drugi svetovni vojni. Pravi, da »prihiti vsako dopoldne ženska z džezvo v roki k sosedi«, vendar kava nima pridevnika turška (1981, 161).

Uveljavitev turške kave v prehrabni kulturi Slovencev je treba nedvomno povezovati z vplivi iz nekdanjih jugoslovanskih republik, torej z Balkana, ki ga je Curt Maronde poimenoval kar »ein traditionelles Kaffeparadies« (1976, 42). Ti vplivi so k nam opazneje prihajali po prvi in še močnejše po drugi svetovni vojni. Po prvi vojni se je turška kava pojavila v ljubljanskih kavarnah (Ovsec 1980, 168), v dvajsetih in tridesetih letih pa so jo stregli tudi v mariborskih kavarnah, kjer so jo skuhal in servirali v džezvici (Godina – Golija 1996, 115).

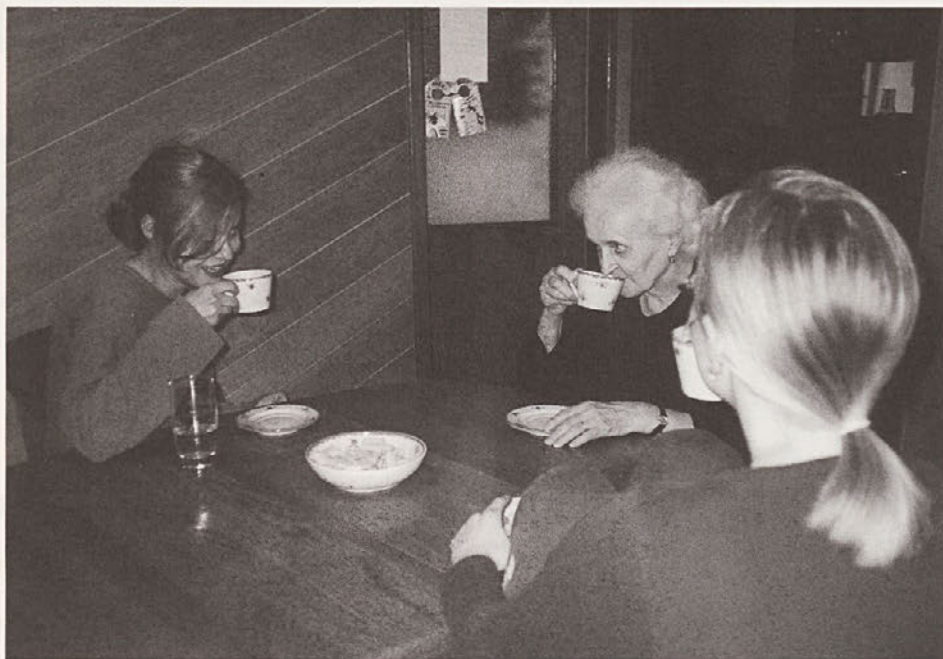
Glede uveljavitve turške kave v slovenskih gospodinjstvih zanesljivih podatkov pravzaprav ni na voljo. Po pripovedovanju ene izmed sogovornic so pred drugo svetovno vojno za kuhanje kave uporabljali kavne nadomestke (predvsem Kneippovo sladno kavo), ki so jim za armo večkrat dodali nekaj zrn prave kave. Mešanico so zmleli, dali v hladno vodo, jo zavreli in pili z mlekom kot belo kavo. Kavo so vsak dan zjutraj skuhal v velikem loncu in jo pili še čez dan za žejo. Ker je bila pred drugo vojno prava kava zelo draga, jo je njena mati redkokdaj kupila. Večkrat ji jo je podarila moževa sestrčina, še posebej za božič in ob godu. Kavo so takrat v Ljubljani »na vago« prodajale vse boljše delikatese

(Kham zraven Filharmonije, Buzzolini v Kresiji, Stacul na današnji Slovenski cesti) in dve posebej specializirani trgovini, kjer so prodajali samo kavo (Meinl in Motoh). Med drugo vojno se kave v ljubljanskih trgovinah ni dobilo. Informatorica navaja, da so v tem času kavo večkrat pili v mlekarni zraven knjigarne Dovžan v Kresiji. Lastnica omenjene mlekarnice je namreč kavo dobivala »pod roko« in jo kuhala »na črno«. Pri njej so pili kavo znanci in pomembnejši meščani, ki so se shajali v sosednji knjigarni. Lastnica je kuhala turško in »kavo z visoko peto« (turški kavi je dodala malo ruma ali konjaka in stepen rumenjaka s sladkorjem), ki se jim je zdela še posebej »nobel«.

Takoj po drugi vojni so kot pomoč dobivali pakete s hrano, v katerih je bila med drugim tudi instant kava, ki je do takrat niso poznali. Kmalu po vojni so mnogim Ljubljančanom pravo kavo začeli pošiljati izseljeni sorodniki. Brat omenjene informatorke, ki se je izselil v Ameriko, je v Italiji naročal različna živila in jim jih je pošiljal. V paketih je bilo precej surove kave, ki so jo morali sami pražiti. Od takrat so imeli kave vedno dovolj in so jo zato večkrat pili.

Sogovornica se spominja tudi, da je njen oče pred drugo svetovno vojno odšel v Sarajevo, kjer je vdovi slovenskega finančnega uslužbenca pomagal pri selitvi nazaj v Slovenijo. Tam se je oče »navadil« piti turško kavo, s seboj pa je prinesel še bakren servis (pladenj, džezvo in skodelice). Od takrat so turško kavo kuhali tudi doma, vendar le ob posebnih priložnostih. Meni pa, da se je pitje turške kave »razpaslo« prav po drugi vojni, saj je bilo takrat kave v Ljubljani dovolj. Turško kavo so se navadili piti predvsem po kosilu. Mnenje informatorke, da se je uživanje turške kave uveljavilo po drugi svetovni vojni, podkrepi tudi navedba iz etnološkega pregleda občine Ljubljana Bežigrad, kjer avtorici navajata, da se je prava kava sicer pojavila že pred drugo svetovno vojno, ko so jo imeli premožnejši meščani le za boljše goste, na splošno razširjena pijača pa je postala po vojni (Pajsar 1991, 150).

1 Prispevek je prirejeno besedilo seminarske naloge z naslovom Turška kava, kako jo pijejo Ljubljančani, ki sem jo izdelala v okviru seminarja Etnologija Balkana v študijskem letu 1997/98 pod mentorstvom dr. Rajka Muršiča.

Kava je eden izmed tistih medijev, ki ustvarjajo ustrezno razpoloženje za druženje in medsebojno komunikacijo, foto: Nataša Jager, 2000

Kava in oglaševanje

Poleg zgodovinskih sprememb in cen posameznih živil predvsem mediji z oglaševanjem in modo zelo vplivajo na oblikovanje okusa in s tem na prehrano v kompleksnih družbah (Godina - Golija 1996, 20). Nedvomno je tudi kava eden izmed sestavin prehranske kulture, ki je bila že zgodaj in je še danes podvržena oglaševanju. Naloga prvih reklam za kavo je bila novemu izdelku zagotoviti prodor in uveljavitev v prehrabnih navadah. Pri tem je bilo treba javnost seznaniti s pozitivnimi učinki delovanja kave in hkrati ovreči kavi nenaklonjeno mnenje. Prva znana reklama za kavo, ki se je pojavila v obliki letaka v Londonu že leta 1652, zagotavlja: »Kava poživi duha, napravi srce lahkotno, je dobra proti zaspanim očem, odlična za preprečevanje vodenice in skorbuta in ni odvajalna« (Ovsec 1980, 174).

V slovenskem tisku iz obdobja pred drugo svetovno vojno se pojavljajo predvsem reklame za kavne nadomestke, kar priča o tem, da pitje prave kave takrat še ni bilo toliko razširjeno. Takratni oglasi propagirajo kavo predvsem kot izredno zdravo pijačo: »Dr. Pirčeva sladna kava je okusen, redilen in zdrav proizvod domače veleprazarne kave - tovarne hranil Proja.« (Kronika ...) ali pa »... dobra stvar kajne? Ko boš velika, boš tudi ti vedno kuhala svojcem za zajtrk in južino Kneippovo sladno kavo. To je zdrava hrana. Kneippova vsebuje v vsakem zrnu sladni sladkor.« (Mladika ...)

Oglasom, ki se danes pojavljajo v slovenskih

medijih, se za uveljavitev kave v prehrabni kulturi Slovencev ni več treba truditi. V množici najrazličnejših vrst kave, ki jih ponujajo številne konkurenčne prazarne, pa so nujno potrebni. Domiselnost pri tovrstnem oglaševanju pravzaprav ne pozna meja. O tem priča že kar natečajska razsežnost Drogine oglaševalske kampanje Čas je za novo skodelico kave, v kateri so nagradili avtorja najboljše črtice z naslovom Skodelica kave (Nedeljski ...). Čeprav velike prazarne, proizvajalke znanih blagovnih znamk kave, zadovoljijo tako rekoč celotno povpraševanje in majhnim prazarjem poznavalci razvoja na slovenskem trgu ne napovedujejo prave prihodnosti, so se zasebni prazarji dobro znašli. Marsikateri je namreč tudi lastnik gostinskega lokala, v katerem postreže le s svojo kavo, ali pa lastnik trgovine, kjer prodaja svojo kavo (Hrovat 1996, 19).

Med besedili današnjih oglasov za kavo lahko med drugim preberemo: »Barcaffé za sveža jutra. Barcaffé v vakuumski embalaži je vedno sveže mleta. Ko boste odprli zavojček, bo iz njega zadišala opojna aroma sveže mlete in sveže prazarne kave najboljše kakovosti: za turško, filter ali ekspres kavo ...« (Moda ...) ali pa nam s televizijskega zaslona pomežikne Kofetarica Ivane Kobilice in reče: »Loka kava premami vsako pravo kofetarico.« Kljub različnim oglaševalskim akcijam (televizijske in radijske reklame, reklame v časopisih in revijah, reklamni letaki in table, tako imenovani plakati »jumbo«, nagradne igre, pri katerih na primer nagrajenec dobi toliko kave, kolikor tehta, idr.), pa Ljubljanci praviloma

ostajajo zvesti izbrani vrsti kave. Ena izmed sogovornic, ki že nekaj let kupuje izključno kavo Barcaffé, je zatrdila, da jo po okusu dobro pozna in razlikuje od drugih vrst kave.

Turška kava kot medij druženja

Vse od svoje uveljavitve je bila kava sredstvo, ki je pomembno vplivalo na oblike in načine druženja med ljudmi. »Turki imajo še eno pijačo, katere barva je črna ... Pijejo jo v dolgih požirkih, in sicer ne med jedjo, ampak po njej kot nekakšen posladek, in jo srkajo, medtem ko se po mili volji zabavajo v družbi prijateljev. Ni družbe pri njih, kjer je ne bi pili ...« je v Carigradu zapisal popotnik Pietro della Valle v prvi polovici 17. stoletja (Braudel 1988, 312). Funkcija socialnega zblizovanja je bila pri kavi torej nenehno v ospredju. Kava je zato ena najznačilnejših socialnih pijač, uživanje kave v krogu prijateljev, sorodnikov, znancev ali sodelavcev pa vedno socialno dejanje in akt komunikacije.

Na pragu 18. stoletja je tudi na Slovenskem uveljavitev kave kot en izmed sestavin nove jedilne kulture pomenila do tedaj neznan način družabnosti. S kavo se je namreč, poleg novega okusa, uvajala tudi mirnejša, intimnejša družabnost (Štuhec 1994, 7-8). Tudi turška kava je postala, odkar se je uveljavila kultura njenega uživanja na domovih, v kontekstu družabnosti nepogrešljiva pijača. Uveljavila se je pri obisku kot socialnem dejanju in se kot medij druženja ustalila znotraj družinskih okvirov. Pri tem seveda ne gre za pitje kave samo po sebi, kajti samo pitje kave nikoli ni bilo tako pomembno, kot je pomembno vplivalo na druge socialne aktivnosti. Kava ima pri tem le funkcijo medija, ki omogoča druženje in ustvarja ustrezno atmosfero za pogovor, klepet ipd. V zvezi s tem Renee Valeri navaja, da kava deluje kot nekakšno socialno mazivo (1996, 139).

Turška kava pomeni od konca druge svetovne vojne nov prehrabni pojav, druženje ob tej pijači pa nov način družabnih stikov in medsebojnih odnosov. Za razmere na Galjevici po drugi svetovni vojni Ravnikova navaja, da se »že ob dopoldnevih po kuhinjah srečujejo znanci in prijatelji ob skodelicah kave ... Nekateri, ki dopoldneve preživljajo doma in imajo dovolj časa, se ob kavi redno srečujejo ali pa ob njej dokončajo bežne pogovore, začete na ulici ...«. Navaja tudi, da so odrasli ob kavi in otroci ob igri najpogostejša oblika druženja zunaj družinskih okvirov (1981,

161-162). Kot je bilo že omenjeno, pa Ravnikova ne uporabi pridevnika *turška*, čeprav govori o kavi, pripravljeni v džezvi. Treba se je vprašati še o pomenu samega povabila »na kavo«. Dejstvo je, da pri tem nismo vabljeni samo na skodelico tople pijače, ampak tudi/predvsem na klepet ali zaupni pogovor. Kava je torej pobuda za druženje, pomembno vlogo pa ima le pri dejanju povabila in v trenutku, ko z njo postrežemo gostom, s čimer izrazimo gostoljubnost. V nadaljevanju druženja je njena vloga potisnjena povsem na stran. Takrat stopijo v ospredje druge oblike socialnih aktivnosti, kot so izmenjava mnenj, obrekovanje ipd. Kave se mimogrede dotakne le še kakšna bežna opazka, na primer da je dobra, presladka, pregrenka, premočna ali pa kot »češpljeva voda«. Tista znana fraza »pridite k nam na kavico« ali pa »oglasil se kdaj na kofe« pravzaprav vabi k družabnemu srečanju, pri katerem pitje kave vsekakor ni najpomembnejši dogodek. Večkrat se zgodi, da povabljeni »na kavo«, ki se je povabilu sicer odzval, kave niti ne pije, temveč »na kavico« pije kaj drugega. Skratka, povabilo »na kavo« je nekakšen univerzalni sinonim za družabno srečanje in/ali pogovor.

Turška kava in obiski na domu

Glede zasebne družabnosti ljubljanskih meščanov so bili pomembna oblika družabnega življenja prav obiski na domu. Zlasti v času od druge polovice 19. stoletja do konca obdobja med vojnami je bila v Ljubljani kultura obiskovanja na domu zelo razvita. Pri tem so veljala precej stroga bontonška pravila, po katerih si bil vsakomur, ki te je obiskal, obisk dolžan vrniti, saj si sicer veljal za neolikanega (Popov 1997, 17). V zvezi z uživanjem kave so bili v Ljubljani pred prvo vojno priljubljeni »Kaffebränzen« ali kavni venčki, pri čemer so se starejše gospe in mlajše dame dobivale vsak teden vedno pri drugi ter klepetale ob kavi, čaju, sladkarijah itd. Po vsej verjetnosti pa turške kave v tem času po domovih še niso kuhali. Damjan Ovsec navaja, da so navadno pili belo kavo (1979, 22).

Zaradi individualizacije življenja in počasnega razkroja pravega ljubljanskega meščanstva so norme in pravila, ki so nekoč urejale družabno življenje, skoraj povsem izgubile svoj pomen. Kakorkoli že, Ljubljancani se tudi danes obiskujejo in zdi se, da je prav združevanje ob kavi ena

Kulturo uživanja turške kave sooblikujejo navade pri serviranju, postrežbi in izbiri socialnega prostora, kjer se kava pije; razlike, ki se pri tem pojavljajo, so odvisne od pomembnosti dogodka in navzočih, foto: Nataša Jager, 1998

najpogostejših oblik družabnih srečanj. Turška kava je torej v kontekstu druženja in obiskovanja na domovih tako rekoč nenadomestljiva. Ko namreč Ljubljancani vabijo »na kavo«, vabijo na turško kavo.

V okviru kulture obiskovanja na domu naj omenim še tisto skoraj obvezno kavo po obedu, ko skušamo povabljenega z bolj ali manj retoričnim vprašanjem »Ali je sedaj še kdo za kavo?« diskretno opozoriti na to, da se počasi približuje konec. Tako funkcijo obeda oziroma obiska je med balkanskimi ljudstvi imela *sikterkafa*, ki je pomenila, da se je gost predolgo zadržal in da bo moral oditi (Jezernik 1999, 114). V tem primeru kava nastopa kot znanilka skorajšnjega odhoda, hkrati pa deluje zaviralno, saj sam potek odhoda gostov upočasni. S počasnim srkanjem kave se lahko odhod kar za nekaj časa zavleče.

Skupaj s turško kavo

Mnenje, da je ob skodelici kave priporočljivo še kaj pojesti, naj bi bilo staro toliko, kot je staro pitje kave (Jezernik 1999, 32). Ta navada je med prebivalci Ljubljane zelo razširjena. Ravnikova za razmere na Galjevici poroča, da obiskovalcem »ponudijo ob kavi tudi piškote, sicer pa jo pijejo brez prigrizka. Kava in piškoti so na mizi, ko prijateljica obišče prijateljico, ko pride popoldne na obisk sin z ženo in otrokom, ko pride poklepetat soseda ...« (1981, 162). Ljubljancani tudi danes gostom ob kavi

postrežejo sladko pecivo. Zaradi ustaljene skupne uporabe sestavljata turška kava in pecivo tako imenovani sistem jedi. Kakovost in količina tovrstne postrežbe pa sta odvisni od pomembnosti gosta in pogostosti njegovih obiskov. Pri tem je pomembno tudi, ali je obisk napovedan in kako daleč vnaprej.

Ob kavi je bil že od nekdaj obvezen tudi tobak in strastni pivci kave ter kadilci tobaka so nasprotnike imenovali »ljudje brez okusa« (Jezernik 1999, 109). Antun Hangi, poznavalec muslimanskega življenja, poroča, da ni mogoče niti pomisliti, da gostu ne bi ponudili tobaka in črne kave (1990, 72). Tudi med kadilci v Ljubljani veljata cigareta in skodelica sveže skuhanе turške kave za nerazdružljivo dvojico.

Turška kava v družinskem krogu

Najintimnejša razsežnost v zasebni sferi pojavnosti kave je njeno uživanje v ozkem družinskem krogu ali krogu članov skupnega gospodinjstva. Tudi tu ima turška kava v prvi vrsti vlogo medija druženja. Ustaljena navada med Ljubljancani je, da turško kavo skuhamo, kadar so vsi doma in imajo dovolj časa, da se ob pitju kave pogovorijo o aktualnih družinskih zadevah. Turško kavo tako največkrat skuhamo po sobotnem ali nedeljskem kosilu, skupno uživanje kave med tednom pa je bolj izjema kot pravilo. Čeprav se navade uživanja turške kave v družinah razlikujejo, je

mogoče opaziti precejšnjo mero utečenosti ali, če lahko temu tako rečem, družinske ritualnosti.

Za ponazoritev navajam pripoved ene izmed sogovornic, ki se vsako soboto dopoldne odpravi po obveznih nakupih. Ko se vrne, se vsi družinski člani zberejo »na kavici«. Skuhajo turško kavo in postrežejo sveže pecivo, kupljeno med dopoldanskimi nakupi prav s tem namenom. Ker pijejo kavo že pred kosilom, je po njem praviloma ne kuhajo. Navajam še pripoved informatork, ki z možem pije turško kavo vsako soboto zjutraj pred zajtrkom. Medtem se v miru pogovorita in domenita o sobotnih nakupih. Vsi družinski člani pa se »na kavici« obvezno zberejo vsako nedeljo popoldne, poleg turške kave pa postrežejo še domače pecivo.

Sekundarne funkcije turške kave

Poleg izrazito socialne funkcije ima turška kava v sferi svojega zasebnega življenja tudi nekatere dodatne funkcije, ki sooblikujejo kulturo njenega uživanja in razširjajo meje njene pojavnosti.

Kava je bila na Slovenskem dolgo le *pijača za bolnike* in o kavi kot (ne)zdravi pijači se je mnogo razpravljalo. O tem napitku so slovenske bralce poučevali kranjski zdravnik Franciscus de Coppinis, avtorji Lublanskih Noviz ter Kmetijskih in rokodelskih noviz, učitelj Anton Janežič, škof Anton Martin Slomšek in drugi. Če dodamo še slovenski rek, da se pri kavi vse pozdravi (Ovsec 1981, 50), ne preseneča, da turško kavo še danes pogosto srečamo prav v kontekstu domačega zdravilstva. Turška kava pri tem nima vloge zdravlila v najožjem pomenu besede, ampak je sredstvo za lajšanje ali povzročanje določenih težav. Mnenja o škodljivosti oziroma pozitivnih učinkih kave še danes sprožajo bolj ali manj burne razprave. O tem med drugim pričajo tudi naslovi člankov v slovenskem tisku, med katerimi zasledimo: »Rjava zrnca za lepši začetek dneva. Plusi in minusi kave« (Rjava ...), »Kava na zatožni klopi« (Kava ...), »Nasilje nad kavo« (Nasilje ...) itd.

Ljubljanci menijo, da je turška kava dobra za preganjanje mačka, za potešitev lakote, za ljudi z nizkim krvnim pritiskom in proti migreni. Proti glavobolu jo uživajo z dodatkom limoninega soka, skupaj s cigareto pa naj bi bila odlično odvajalno sredstvo. Delovala naj bi tudi poživljajoče oziroma proti zaspanosti in utrujenosti,

Na bolj ali manj stereotipnih fotografijah z najrazličnejših družinskih praznovanj so skodelice za kavo skoraj obvezna sestavina (iz družinskega albuma ene od sogovornic).

zato je nekateri v popoldanskih ali večernih urah ne pijejo.

Pojavljanje turške kave v funkciji *izražanja gostoljubnosti* je tesno povezano z osnovno funkcijo kave, funkcijo medija druženja. Poleg tega, da kava ustvarja ustrezno atmosfero za medsebojno komunikacijo, je tudi sredstvo, s katerim gostitelj izkaže svojo gostoljubnost. Janez Bogataj navaja, da je kulinarčna postrežba gosta, torej tudi postrežba s pijačo, eno izmed glavnih področij dediščine gostoljubnosti na Slovenskem (1992, 204).

Turška kava ima večkrat funkcijo *zahvale*, pri čemer ne povabimo na kavo zgolj iz vljudnosti, zaradi gostoljubnosti oziroma ohranjanja dobrih medsebojnih odnosov, ampak se skušamo s tem oddolžiti za kakšno uslugo. Eden izmed sogovornikov se spominja, da je sosedom v stolpnici že nekajkrat pomagal pri manjših selitvenih ali obnovitvenih delih v stanovanjih. Ti so ga v zahvalo po koncu povabili »na kavico«.

(Turška) kava ima pogosto funkcijo *darila*. Pridevnik je v oklepaju zato, ker ne podarjamo že pripravljene kave, ampak kavo, ki jo je treba tako ali drugače skuhati. Ker pa je med prebivalci Ljubljane prav turška kava prevladujoč način priprave kave, je o turški kavi kot darilu povsem upravičeno govoriti. Podarjanje »škrniclja« kave je med Ljubljanci precej pogosto. Kava je darilo, ki »pride vedno prav« in ga lahko, kot menijo Ljubljanci, podarimo komurkoli. Kava je torej nekakšno univerzalno darilo, vendar se v vlogi darila praviloma pojavlja ob vsakdanjih, manj pomembnih priložnostih in je pravzaprav le

znamenje pozornosti ali zahvale. Med darila, ki se navezujejo na uživanje turške kave, spadajo tudi kompleti skodelic, džezve in kavni mlinčki. Ta darila so pogostejša pri obdarovanju sorodnikov, dobrih prijateljev ali družinskih članov, pa tudi ob pomembnejših dogodkih, kot so poroke, različne obletnice, rojstni dnevi ipd.

Ena izmed sogovornic se spominja, da je pred leti sosed večkrat posodila električni mlinček za kavo, ta pa ji je skupaj z mlinčkom vedno vrnila še manjši zavitek kave. Druga pripoveduje, da si je od znancev nekajkrat sposodila sesalnik za prah, obvezno pa ga je vrnila z zavitkom kave.

Turška kava ima tudi funkcijo *iniciacijskega prehoda*. Kava je namreč simbol odraslosti in Božidar Jezernik meni, da jo pubertetniki na Slovenskem začnejo piti, ko hočejo pokazati, da prestopajo v svet odraslih (Nežmah 1999, 50).

Kava, natančneje njena usedlina, je tudi sredstvo za *napovedovanje prihodnosti*. Do vedeževanja iz kavine usedline imajo Ljubljanci večinoma negativen odnos in te dejavnosti ne jemljejo resno. V družbi, ki je zbrana ob kavi, se sicer večkrat najde kdo, ki skuša komu od navzočih »šlogati«, vendar gre pri tem ponavadi le za popestritev razpoloženja.

Ena izmed informatork pripoveduje, da je nekoč med sodelavci pogovor nanesele na »šloganje«, pri čemer se je izkazalo, da sodelavec pozna žensko, ki se ukvarja s tem. Ker jo je stvar zanimala in ker »vsako stvar rada proba«, se je z njo dogovorila za obisk. »Šlogarica« ji je najprej prerokovala iz

usedline v skodelici, nato pa še iz prstnega odtisa v usedlini, ki se je prej nabrala na krožniku. »Seanse« se je, kot sama pravi, udeležila zgolj iz radovednosti, sicer pa meni, da je »šloganje traparija«.

Omenjanje prehranskih izdelkov v *pregovorih, rekih in vražah* je nekaj povsem običajnega, ker pa se je kava v prehrani Slovencev uveljavila razmeroma pozno, je v njih manj pogosta. V slovenskih pregovorih in rekih ima med pijačami osrednje mesto vino. Kava se na primer pojavi v pregovoru »Kava in alkohol sta za človeka, kar je bič za konja« (Reja 1997, 148) ali pa v že omenjenem reku »Pri kavi se vse pozdravi«. V zvezi z apotropijskimi dejanji oziroma čaranjem po analogiji pa je zanimiva ta omemba kave: »Karkoli si je nosečnica zaželela jesti, so ji vedno ugodili, sicer bi otroku ostala materina znamenja: rdeča, ker ji je manjkalo pršut ali vino, rjava, ker ni pila črne kave.« (Reja 1997, 144)

Nastanka omenjenih pregovorov, rekov in vraž sicer ne kaže povezovati s turško kavo, ki se je na Slovenskem bolj uveljavila šele po drugi svetovni vojni, ni pa izključeno, da se njihova uporaba danes navezuje tudi/predvsem na to vrsto kave. Pregovorov, rekov in vraž, ki bi se navezovala na turško kavo, Ljubljaničani ne poznajo veliko. Na primer pregovor pravi, da bo tisti, ki v skodelici najde kavino zrno, v bližnji prihodnosti dobil mnogo denarja, in tudi, da je to znamenje za srečo.

Turška kava se pojavlja tudi kot element *humorja*. Med Ljubljaničani sem zasledila dve različici šale v zvezi s kavo. Nekega dne je Bosanec povabil Gorenjca na kavo. Naslednjič pa je Bosanec obiskal Gorenjca in tudi ta se je ponudil, da mu bo skuhal kavo. Bosanec je opazoval Gorenjca, ko je zrno kave, privezano na vrstico, vrtel okrog džezve in ga vprašal, čemu to počne. Odgovoril mu je, da je bila kava, ki jo je pil pri njem premočna, zato bo sam skuhal manj močno. V drugi različici te šale pa vlogo Bosanca prevzame Škot.

V gospodinjstvu se turška kava večkrat pojavlja kot *kuharska sestavina*, najpogosteje za pecivo, na primer kavne rezine, kavna torta, ruska punč torta, tiramisu idr. Turška kava se kot sestavina bodisi vlije oziroma umeša v testo ali pa se uporabi kot tekočina za navlaženje pečenege testa.

Literatura in viri

- A. S., Rjava zrnca za lepši začetek dneva. Plusi in minusi kave. V: Delo & Dom 16. 4. 2000, 14-15.
- BAŠ, Angelos 1980: Slovensko ljudsko izročilo. Ljubljana.
- BOGATAJ, Janez 1992: Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana.
- BRAUDEL, Ferdinand 1988: Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, 15.-18. stoletje. Ljubljana.
- MARONDE, Curt 1976: Rund um den Kaffee. Frankfurt am Main.
- GODINA - GOLJA, Maja 1996: Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Maribor.
- HANGI, Antun 1990: Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo.
- HROVAT, Metka 1996: Dišeča opojnost. V: Gospodarski vestnik 14. 3. 1996, 18-19.
- JEZERNIK, Božidar 1999: Kava. Ljubljana.
- KALINŠEK, Felicita 1980: Slovenska kuharica. Ljubljana.
- KAPLAN, Robert D. 1993: Balkan Ghosts. A journey through history. New York.
- KREMENŠEK, Slavko 1970: Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem. Ljubljana.
- KRONIKA slovenskih mest št. 4, 352. Ljubljana, 1934.
- LOŽAR, Rajko 1944: Narodopisje Slovencev 1. Ljubljana.
- MERLJAK, Sonja 1999: Kava. Zelena zrna niso bila krma za kamele. V: Delo 13. 11. 1999, 38.
- M., G. 1996: Kava na zatožni klopi. V: Mag 13. 3. 1996, 68-70.
- MLADIKA. Družinski list 21/7, platnice. Celje, 1940.
- MODA IN april-maj 2000, 31.
- NASILJE nad kavo. V: Slovenske novice 19. 5. 1998, 19.
- NEDELJSKI dnevnik 4. 6. 2000, 34.
- NEŽMAH, Bernard 1999: Pijača, ki je povzročala socialne revolucije. V: Mladina 25. 10. 1999, 48-50.
- NOVAK, Vilko 1960: Slovenska ljudska kultura. Ljubljana.
- OVSEC, Damjan 1979: Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana.
- - 1980: Kratek pregled ljubljanskih kavarn od začetkov do današnjih dni. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 20/4, 167-174.
- - 1981: Zanimivke. Še o kavi in kavarnah v zgodovini. V: Mladina 15. 1. 1981, 50.
- PAJSAR, Breda, Nena Židov 1991: Občina Ljubljana Bežigrad. ETSEO - 20. stoletje. Ljubljana.
- POPOV, Jurij 1997: Ljubljansko meščanstvo nekoč. Nacionalni naboj je zabrisal razlike med sloji. V: Ljubljana 2/2, februar 1997, 16-17.
- RAVNIK, Mojca 1981: Galjevica. Ljubljana.
- REJA, Magda, Tatjana Sirk 1997: Briška kuhinja. Kuhinja in kulinarčna kultura v Goriških Brdih. Ljubljana.
- SLOVAR slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1995.
- ŠTUHEC, Marko 1994: Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec. V: Zgodovina za vse 1/1, 1-9.
- VALERI, Renee 1996: Coffee in Sweden. A social lubricant. V: Jonas Frykman, Orvar Löfgren, Force of habit. Exploring everyday culture. Lund, 139-149.

ZAPISKI s predavanj dr. Božidarja Jezernika pri predmetu Etnologija Balkana v študijskem letu 1997/98.

ZUBAIDA, Sami, Richard Tapper 1994: Culinary Cultures of the Middle East. London.

KAKO MED POMANJKANJEM PRITI DO KAVE

Članek je povzet po seminarski nalogi Pomanjkanje kave v Jugoslaviji v osemdesetih letih 20. stoletja, ki sem jo naredila in zagovarjala pri dr. Rajku Muršiču. Problemu pomanjkanja kave sem se posvetila iz enega zornega kota, in sicer sem kot vir uporabila časopise in revije iz tistega časa.¹ Temo sem nato obdelala kronološko, začela sem z letom 1978. Izbrala sem predvsem načine in sredstva, ki so jih uporabili posamezniki, da so prišli do kave. Kajti nihče se ni sprijaznil s tem, da ne bo mogel piti kave in je bil pripravljen žrtvovati marsikaj, samo da bi lahko zaužil skodelico ali dve prave, turške kave na dan. Kava je postala zelo cenjeno blago. Tako cenjeno, da jo je vsak moral imeti; tako ali drugače.

Pojav kave na Balkanu sega v 16. stoletje. To je bil čas turške ekspanzije in skupaj s turško vojsko je prišla tudi kava, ki se je hitro razširila po Balkanu. Muslimansko prebivalstvo jo je takoj sprejelo za svojo pijačo, balkanski kristjani pa precej kasneje. To lahko povežemo s tem, da je bila kava najprej pijača višjih slojev. Sredi 19. stoletja se je kava v Bosni in Hercegovini razširila med vse sloje (Jezernik 1998, 198–204). V južnoslovanske dežele habsburške monarhije naj bi kava prišla konec 17. oziroma na začetku 18. stoletja, in sicer le v večja mesta ter med višje družbene sloje (Živković 1990, 75–78). Na širjenje kave v te predele je vplivalo odprtje kavarne na Dunaju po letu 1683, ko so Turki drugič oblegali Dunaj (Hamel-Römer-Sagrak, 1991, 176).

Šele po 2. svetovni vojni pa je kava postala pomembna pijača v vseh krajih takratne Jugoslavije in med vsemi sloji (Živković, 1990, 79). Povsod po Jugoslaviji so poznali in pripravljali turško kavo, še posebej pa je bila značilna za Bosno (Lockwood, 1975, 51). Poraba kave je hitro naraščala. Po podatkih službe za tržišništvo v tovarni Podravka v Koprivnici je poraba kave leta 1958 znašala 3.201 ton, leta 1977 pa že 34.943 (Delo, 16. 12. 1978, 2). Konec sedemdesetih let pa je začelo kave kar naenkrat primanjkovati.

Začetek krize zaradi pomanjkanja kave

Leta 1978 je odgovornost za preskrbo s kavo prešla na republike in pokrajine. Ker je vsaka republika vodila preskrbo po svoje, se je začel enoten jugoslovanski trg razkrajati. Stalno spreminjanje politike glede uvoza kave je bilo tudi osnovni vzrok za pomanjkanje kave (vprašanje uvoza, uvoznih carin in dajatev, prometnega davka, maloprodajnih cen kave, zagotovitve deviz za kavo). Nesoglasja med zveznimi organi,

uvozniki in predelovalci kave so vplivala na ceno kave, ki je nenehno naraščala. Vsako pošiljko kave, ki je prišla v trgovine, so ljudje dobesedno razgrabili, uvozniki pa niso mogli takoj zagotoviti nove pošiljke, ker je bilo treba najprej zbrati devize. Začarani krog pomanjkanja je bil v osemdesetih letih del vsakdanjika. Primanjkovalo je skoraj vsega; od bencina, pralnih praškov, do južnega sadja, vendar je bila kava tista, o kateri se je največ pisalo in ki se je kljub pomanjkanju našla povsod.

Kriza zaradi pomanjkanja kave je zajela vso Jugoslavijo, seveda pa niso bili vsi predeli enako prizadeti. S stalnim pomanjkanjem so se ukvarjale Srbija, pa tudi Kosovo, Makedonija, in tudi v drugih republikah je bilo pomanjkanje dokaj pogosto. Slovenija se je kasneje nekako organizirala, v pomoč ji je bila tudi meja z Avstrijo in Italijo. Od začetka se je kriza pojavljala nekajkrat na leto. Kave skoraj praviloma ni bilo ob koncu leta, čeprav je bila vedno obljubljena, pomanjkanje pa se je zavleklo še na začetek novega leta. Med najhujšo krizo pa je kava v trgovine prišla le nekajkrat na leto, pa še takrat je takoj pošla.

Nestabilnost pri oskrbi s kavo je seveda povzročila potrošniško mrzlico. Ljudje so si začeli delati zaloge, saj je vedno obstajala možnost, da kave nekaj časa ne bo. V tem času tudi nihče ni vprašal za kakovost, pomembno je bilo samo to, da kava je (Delo, 13. 11. 1979, 6). Zaradi zalog je bilo treba uvoziti več kave, kot je bila njena dejanska poraba (Šošarič, Delo, 9. 1. 1982, 1). V trgovinah so kavo (ko so jo dobili) zaradi večjega nadzora prodajali pri blagajni, in sicer vsakemu kupcu po 20 dekagramov. Nekateri so se seveda znašli in poslali po kavo celo družino (vsak član je dobil 20 dekagramov), in to večkrat (Učakar, Delo, 7. 1. 1982, 8). Seveda niso imeli vsi dovolj časa, da bi bdeli nad trgovinami ter čakali na novo pošiljko kave. To vlogo so ponavadi prevzeli starejši

Vrsta pred mejnim prehodom Fernetiči, Teleks 20. 1. 1983, št. 3, str. 15.

občani, novica o prispeli kavi pa se je hitro širila. Po načelu »Kdor prej pride, prej melje«, se je kava tudi prodajala. Negotovost in neredna dobava kave sta mnoge prisilili v to, da so začeli iskati druge poti in načine, kako priti do kave.

Nakupi v tujini

Rešitev so našli v sosednjih državah, predvsem v Avstriji in Italiji. Obe državi sta izrabili slabo preskrbo v Jugoslaviji in povečali uvoz kave. Tudi cena je bila nižja kot v Jugoslaviji (Podbevšek, Jana, 3. 3. 1982, 11). Jugoslovani so tako drago kupovali devize ali pa so čez mejo nosili dinarje, ki so jih nato poceni kupovali tujci. Kava, ki so jo »uvozili« zasebniki, je bila štirikrat dražja, kot če bi jo uvozila država. Ker pa se ta ni znala organizirati, so bile dolge vrste na mejnih prehodih (Grizila, Jana, 7. 7. 1982, 11). Časopisi so pisali o državni sramoti in kritizirali zvezne organe ter jih pozivali, naj vendar že kaj ukreanejo. Ti so izdajali nove in nove omejitve, ki pa niso ničesar rešile.

Jugoslovani so z nakupi kave v italijanskih, avstrijskih in grških proračunih ustvarili nenačrtovan prihodek, država pa je s tem zgubljala denar in ugled (Delo, 15. 6. 1982, 6). Leta 1980 je lahko posameznik iz tujine prinesel pet kilogramov kave, za katero ni bilo potrebno plačevati carine, že naslednje leto pa samo še kilogram (Delo, 11. 5. 1981, 2). Kmalu so omejili tudi vsoto deviz, ki jo

je posameznik lahko odnesel v tujino, zvišali carino in začeli uvajati najrazličnejše ukrepe. Posledica je bila, da so ljudje skušali kakorkoli pretihotapiti vrečke kave. Tihotapljenje je tako res postalo »nacionalni šport«. Tu seveda ne mislim na prave tihotapce, ampak na večino ljudi, ki je poleg dovoljene količine kave skušala »uvoziti« še kakšen kilogram več ali dva. Ker so imeli cariniki polne roke dela, je obstajala možnost, da si se izognil pregledu. Seveda je bilo treba najprej prestati mučno čakanje na meji, že prej dobro skriti vse presežke, zajeti sapo in pred carinikom narediti čimbolj nedolžen obraz ter imeti po možnosti s seboj otroka, ki ravno v tistem trenutku ugotovi, da je lačen in plane v jok. Najprej pa je bilo treba oceniti carinika, kajti vseh se le ni dalo ukaniti.

Za prevozno sredstvo za pot čez mejo so največ uporabljali avtomobile, pa tudi vlake in avtobuse. Pomembna je bila železniška povezava med Beogradom in Trstom. Vedno polni vlaki so vozili kave in drugih stvari željne Jugoslovane v Italijo in nazaj. Seveda se jim za tako dolgo pot ni splačalo kupiti samo kilogram kave. Viške so skrivali na najrazličnejših mestih. V vagonih so snemali talne in stropne obloge, praznili sedeže, samo da so prišli do prostornih skrivališč, kamor so spravljali kavo. Kavo so skrivali tudi pri sebi, v različnih zavojih (Teleks, 24. 6. 1982, 31). Cariniki so porabili nekaj ur, da so pregledali vlak. Oboroženi z izvijači so pregledali vse prostore, kupeje, stranišča. Povsod so našli

kavo, ki seveda ni pripadala nikomur (Biljanović, Duga, 3. 7.-19. 7. 1982, 19). Tisti, pri katerem so cariniki odkrili kavo, je moral plačati carino. Če denarja ni imel, je kava romala iz vlaka na poseben kup, ki je bil namenjen licitaciji. Na takšnem kupu se je včasih znašla tudi tona kave. Nekateri so skušali kakorkoli zмести carinike in tako obdržati kavo (Nedanoski, Duga, 24. 4.-8. 5. 1982, 26-27). Jugoslovanske oblasti so sklenile ukiniti šest vlakov, ki so povezovali Trst z Beogradom in Novim Sadom, da bi tako preprečile nezakonito trgovino po železnici. Uradno so sporočili, da jim primanjkuje vagonov. Tržaški trgovci so seveda takoj protestirali, ker so se bali upada prometa (Teleks, 24. 6. 1982, 31). Življenje pa je na to birokratsko potezo odgovorilo po svoje in namesto 200 avtobusov jih je v Trst odpeljalo 500 (Gospodarski vestnik, 18. 6. 1982, 19).

Avtobusi, polni jugoslovanskih kupcev, so redno vozili tudi v Avstrijo. Največ denarja so kupci pustili v Gradcu, Celovcu in Beljaku, pa tudi v obmejnih trgovinah, ki so tisti čas doživljale pravi razcvet. Najbolj znana je bila velika samopostrežnica na mejnem prehodu Šentilj, ki so jo imenovali

¹ Gre za članke in novice, povezane s krizo zaradi pomanjkanja kave, v obdobju od leta 1978 do 1986, v časopisih in revijah: Arena, AS, Borba, Delo, Dnevnik, Duga, Gospodarski vestnik, Jana, Teleks, Vjesnik.

Debela Berta. Blizina mejnega prehoda je bila tisti čas velika prednost, saj se je lahko vedno prišlo do kave, zato pomanjkanje sploh ni obstajalo.

Posamezniki, predvsem upokojenci, so na primer v Mariboru sedli na avtobus za Šentilj, ki jih je pripeljal do meje. Na drugi strani so kupili vsak po kilogram kave in se vrnili. Tako so lahko s kavo zalagali tudi sorodstvo (Grizila, Jana, 7. 7. 1982, 10).

Tihotapljenje kave

Pomanjkanje kave v Jugoslaviji je mnoge spodbudilo k razmišljanju, kako čim bolje izrabiti nastale razmere in po možnosti tudi kaj zaslužiti. Tihotapljenje s kavo je za nekatere postal glavni vir zaslužka.

Tihotapci so kavo kupovali predvsem v tujini, pa tudi v redni prodaji na jugoslovanskem tržišču, in jo nato prodajali tam, kjer je bilo pomanjkanje. Na jugoslovanski črni borzi je kava dosegala enkrat višje cene, kot so bile v redni prodaji (Podbevšek, Jana, 3. 3. 1982, 11). To se je spremenilo leta 1983, ko je začela cena kave vrtoglavo naraščati. Zaradi dolgotrajnega uvoznega postopka, spremenljivega tečaja dinarja in visokih prometnih davkov je bila kava draga, ne glede na njeno ceno ob nakupu (Šošarič, Delo, 24. 8. 1984, 4). Na visoke cene se je odzvala tudi črna borza, ki se je prilagodila kupcem (Zvizdić, Vjesnik, 2. 10. 1983, 3). Kavo so prodajali po občutno nižji ceni, kot je bila v trgovinah, in posel jim je seveda cvetel.

Tihotapljenje s kavo pa je lahko imelo tudi nepredvidene posledice. V nekem večjem jugoslovanskem mestu je neka gospodinja na črno kupila kilogram kave. Da bi se pohvalila pred sosedi, jih je povabila na skodelico prave kave. To pa je bilo vse, česar so se te ženske spominjale. Nadaljevanje zgodbe so povedali njihovi možje, ko so se vrnili iz službe in našli žene, kako napol nage plešejo in prepevajo. Izkazalo se je, da je bila to posledica tihotapljenja kave in drog (Vasović, Borba, 30. 5. 1982, 9).

S tihotapljenjem so se ukvarjali različni ljudje, od velikih tihotapskih skupin, družin do posameznikov, na najrazličnejše načine, vse pa je seveda vodila želja po zaslužku. Tako so na primer nekatere romske družine vsak dan prestopale mejo na Šentilju. V Avstriji je vsak član družine kupil kilogram kave in se vrnil. Eden izmed njih je nato pazil na kavo v kakšnem grmovju, drugi pa so ta postopek še večkrat ponovili. Tako je lahko družina, tako rekoč legalno, uvozila po nekaj 10 kilogramov kave na dan, ki se je potem preprodajala drugje po Jugoslaviji.

Bolj je bil kraj oddaljen od državne meje, višja je bila cena kave (Grizila, Jana, 7. 7. 1982, 11).

Na mejnih prehodih Ljubelj in Podkoren so se cariniki najbolj bali petkov, kajti tedaj so v domovino prihajali zdomci. Ob petkih je mejni prehod prečkalo tudi do 300 avtobusov in cariniki so jih seveda morali pregledati. Zdomci so kavo skrivali na najrazličnejših mestih po avtobusu, v prtljagi (Arena, 1. 9. 1982, 37). Nekateri zdomci (cariniki so predvidevali, da so to bili tisti, ki v tujini niso bili več redno zaposleni, vendar so imeli status delavca) so vsak teden prihajali v Jugoslavijo. Vsakokrat so s seboj lahko prinesli tri kilograme kave in že zaradi tega se jim je pot splačala. Če so za to kavo plačali 700 dinarjev, so jo v Srbiji in Bosni lahko prodali za 2000 dinarjev (Raztresen, Teleks, 27. 1. 1983, 24–25).

Pomanjkanje kave v Jugoslaviji so izrabili tudi tujci, predvsem Nemci in Italijani, ki prihajali k nam na počitnice. Če jim je kavo uspelo prenesti čez mejo, so lahko počitnikovali precej ceneje, saj so jo lahko brez težav prodali kjerkoli – v kampu, hotelu, pa tudi na ulici. Tudi na jugoslovanskih avtocestah, predvsem na tistih med Beogradom in Skopjem, je cvetela preprodaja s kavo. Tuji avtoprevozniki so namreč ugotovili, kako lahko na račun kave odlično zaslužijo (Đorđević, Arena, 18. 8. 1982, 7). V primeru razkrinkanja je tujce čakala denarna kazen in prepoved vstopa v Jugoslavijo za določen čas (Hojnik - Kovačič, Teleks, 3. 11. 1983, 24).

Drugi načini oskrbovanja s kavo

Poleg potovanja čez mejo je bil močno razširjen tudi drugi način oskrbovanja s kavo: pošiljanje kave po pošti. Ljudje so se znašli ter izrabili mednarodni dogovor o pošiljkah, po katerem je morala pošta izročiti paket tistemu, ki mu je bil namenjen. Ta praksa se je zelo razširila in tako so poštarji samo v Beogradu raznesli tudi do 12 ton kave na dan (Vasović, Borba, 30. 5. 1982, 9). Kavo so si med seboj pošiljali sorodniki, znanci ..., in sicer iz republik, kjer jo je bilo mogoče kupiti, v tiste, kjer je je primanjkovalo. Bolj razširjeno pa je bilo pošiljanje kave iz tujine. Pošiljali so jo sorodniki in znanci, ki so živeli v tujini, nekdo, ki je odšel po nakupih čez mejo, pa je lahko poslal še nekaj kave prijateljem, domov ...

V Trstu so na glavni pošti odprli okence za pošiljanje paketov kave v Jugoslavijo (Biljanović, Duga, 3. 7.–19. 7. 1982, 19). Odlok o uvozu blaga je določal, da se za potrebe gospodinjstva iz tujine lahko uvozi pet kilogramov kave, vendar je bilo skoraj v vsakem paketu le po kilogram kave, ker tako ni bilo treba plačati carine (Čučić, Vjesnik, 29. 5. 1982, 6). Seveda je lahko vsak državljani prejel na dan od 2 do 3 kilogramske pakete kave, za katero mu ni bilo treba plačati niti dinarja niti davkov (Vasović, Borba, 30. 5. 1982, 9). Lahko si mislimo, kakšen zaslužek se je takemu človeku obetal, če je kavo prodal na črni borzi.

Kavo so po naročilu pošiljali tudi tuji trgovci in trgovske hiše (na primer iz Trsta, Gradca, Leibniza, Frankfurta), ki so svoje ponudbe objavljali v jugoslovanskih časopisih in revijah. Pošiljanje kave po pošti jim je pomenilo dodaten vir zaslužka, od poštne pa so imele korist tudi tuje pošte. V Sarajevo je prispelo s pošto približno 2.500 pošiljk na dan, na glavno zagrebško pošto od 1.500 do 1.700 kilogramov kave, v Beograd pa približno pet ton kave. Pošte so se morale znati, razširjale so svoje zmogljivosti, zaposlovale nove ljudi in skladiščile pakete v najrazličnejših prostorih (Čučić, Vjesnik, 29. 5. 1982, 6). Zaradi pomanjkanja je kava postala privlačna in zaželena tudi kot darilo, na primer kadar se je šlo na obisk, kot zahvala za različne usluge ali ob drugih priložnostih.

Kava je postala tudi vabljiv dobitek na tomboli in pri različnih nagradnih igrah (Grizila, Jana, 7. 7. 1982, 11). Če ljudi nikoli ni zanimalo reševanje križank, jih je prav gotovo nagrada (pet kilogramov kave na primer) prepričala, da so vzeli svinčnik v roke. S kavo se je v tistem času marsikaj doseglo.

Tako so v delovni organizaciji Pliva 17. 12. 1982 organizirali krvodajalsko akcijo. Udeležba teh akcij je bila vedno dobra, vendar je zadnja podrla vse rekorde. Do 7.30 je dalo kri 50 delavcev iz nočne izmene, do 8.30 se jih je prijavilo več kot 100, do poldneva pa jih je bilo prijavljenih že 289. Vsak udeleženec je poleg obroka hrane v znamenje pozornosti dobil bonboniero in 10 dekagramov kave. Čeprav je bilo mnogo udeležencev večkratnih darovalcev, se je Plivi s kavo posrečilo privabiti še tiste, ki so bili bolj neodločni. Drug primer je bila prodaja različnih paketov, v katerih je bila med drugim tudi kava. V neki delovni organizaciji so v paketu prodajali kilogram kave, kilogram limon in 3 kilograme mandarin. Ljudje so

paket plačali, ko pa so ga prišli iskat, so jim postavili pogoj, da morajo poleg paketa vzeti še 5 kilogramov mandarin. Trgovci so se tako želeli znebiti mandarin, ki so se kopičile v skladišču, saj so menili, da bodo ljudje pripravljeni kupiti vse, samo da pridejo do kave. Vendar jim ni uspelo, ker je večina takšno ponudbo zavrnila (Crnjaković, Vjesnik, 28. 12. 1982, 3). Lahko pa pomislimo, koliko je bilo ljudi, ki so takšne in drugačne pakete, v katerih je bila med drugim tudi kava, seveda kupovali.

Omenila bi samo še idejo turističnega društva Meljine pri Hercegovnem. Vsakemu gostu so namreč ob prihodu podarili 20 dekagramov kave, prav toliko pa naj bi je dobil tudi ob odhodu (AS, 2. 9. 1983, 5). Lepa vaba za kave željne turiste, kajne?

Uvajanje bonov za kavo

Leta 1983 so začele nekatere občine uvajati bone za določena živila, med drugim tudi za kavo. Zvezni organi in Ustavno sodišče Jugoslavije so uvajanju bonov nasprotovali, vendar se mnoge občine in krajevne skupnosti niso ozirale na to. Poudarjale so, da so v uvedbo bonov privolile zaradi zahtev občanov, ki so tako želeli priti vsaj do manjših količin blaga, ki ga je primanjkovalo. Sarajevo je bilo med prvimi mesti, ki je že decembra 1982 uvedlo evidenčne kartice, s katerimi je lahko vsak občan enkrat na mesec kupil določeno količino olja, sladkorja, pralnega praška, masla in kave. Vsakemu je pripadalo po 20 dekagramov kave. Dogajalo pa se je, da ljudje v svoji trgovini niso mogli kupiti določenih količin blaga »na karte«, ker ga ni bilo, v sosednji trgovini, ki je to blago imela, pa tudi ne, ker je bon veljal samo za eno trgovino. Če je na primer tujec v sarajevski trgovini želel kupiti kavo, je – čeprav so jo imeli – ni mogel kupiti. Jugoslovanski zakoni so sicer predpisovali, da ni dovoljeno zadrževati blaga, če ga ima trgovina na voljo, vendar se na te predpise niso kaj dosti ozirali. V BiH so tudi nekatera druga mesta uvedla bone za določena živila. Prav tako je bilo v Skopju, vendar bonov za kavo niso uvedli iz preprostega razloga: niso mogli zagotoviti kave. V Srbiji so uvedli bone za kavo v 45 občinah. Ponekod so boni povzročili pravo zmedo, ker je prišlo do ponarejanja teh lističev in jih je bilo na trgu bistveno več kot pa blaga. Prihajalo naj bi tudi do špekulacij pri razdeljevanju bonov (Raztresen-Dukić-Potočnik-Repovž, Teleks, 10. 2. 1983, 16–17, 19). V Beogradu so tako bone za kavo dobili tudi otroci (Duga, 26.

2.–12. 3. 1983, 32). V občinah, ki so uvedle bone, je bila v trgovinah ob vsaki pošiljki blaga navzoča policija, kajti pogosto je prihajalo do nesporazumov. Na Hrvaškem so bili boni uvedeni v četrtini vseh občin. Začetno navdušenje za bone je zaradi drugih težav hitro splahnelo. V Arandjelovcu je bilo mogoče za en bon kupiti 100 gramov kave, kava pa je bila pakirana v vrečkah po 150 gramov. Kdor je hotel kupiti kavo, je moral dati dva bona, »ostanka« pa mu niso mogli vrniti. Občani, ki se niso sprijaznili s tem sistemom, kave pač niso dobili (Raztresen-Dukić-Potočnik-Repovž, Teleks, 10. 2. 1983, 18–19).

V naslednjih letih so zvezni organi, uvozniki kave in pražarne skušali zagotoviti zadosten uvoz kave, kar je v tistem času pomenilo približno 50.000 ton na leto. Seveda je do pomanjkanja še vedno prihajalo, problematična pa je bila tudi cena kave. Predelovalci kave so zahtevali višje cene, država pa se ni želela odpovedati visokemu prometnemu davku. Predelovalci so tako kavo večkrat zadrževali v skladiščih, dokler država ni potrdila višje cene. Maloprodajna cena kave je stalno naraščala. Od leta 1977 do 1984 je cena kave narasla 6,9-krat (Zvizdić, Vjesnik, 23. 3. 1984, 4).

Leto 1986 je zaznamovala tropska suša v Braziliji in zelo zmanjšala pridelek kave. Ker je bila Brazilija njena glavna pridelovalka (obvladovala je 30 do 35 odstotkov svetovne proizvodnje kave), se je cena kave na svetovnih borzah ravnala po pričakovani letini v Braziliji. Ko so se pojavile vesti o suši in prepolovljenem pridelku, so se cene kave na svetovnih borzah močno dvignile. Glavni svetovni proizvajalci in potrošniki kave (med njimi je bila tudi Jugoslavija) so bili sicer podpisniki Sporazuma o kavi (ICO), ki naj bi zagotovil razmeroma stabilno ponudbo surove kave na svetovnem trgu in stabilne cene (Koren, Teleks, 6. 2. 1986, 24–25). Brazilija in Kolumbija, največji pridelovalki kave, zaradi manjšega pridelka tega sporazuma nista upoštevali in tako so cene surove kave na svetovnem trgu začele naraščati (Kump, Dnevnik, 21. 2. 1986, 1).

Vse to je seveda vplivalo na ceno kave v Jugoslaviji. Predstavniki pražarn, zvezni organi in vsi drugi, ki so bili povezani s kavo, so na sestanku v Beogradu dali predlog za novo maloprodajno ceno, ki je bila usklajena z gibanjem cen na svetovnem trgu. Da bi ta cena obveljala, bi morala vlada znižati prometni davek na kavo s 100 na 65 odstotkov. Tako cena kave v Jugoslaviji ne bi bila pretirano višja kot v sosednjih državah, to pa bi pomenilo konec množičnega kupovanja kave v tujini

(Koren, Teleks 6. 2. 1986, 24–25).

Pomanjkanja s kavo pa še ni bilo konec, čeprav kasneje ni imelo več takih razsežnosti kot na začetku osemdesetih let. Ljudje so se navadili na potovanja čez mejo in nakup kave je bil aktualen še v devetdesetih letih, čeprav ni bilo več pomanjkanja kave, je bila cena nižja v tujini. Še aprila 2000 sem v trgovinicah na avstrijski strani mejnega prehoda Šentilj videla na kup zložene vrečke kave, pred njimi pa napis: Ugodna ponudba. Lahko si mislim, kako se avstrijskim trgovcem toži po dobrih, starih osemdesetih letih, ko je bila kriza v Jugoslaviji, ki jim je prinesla pravo blaginjo.

V sedemdesetih letih je poraba kave čedalje bolj naraščala. Pitje prave turške kave je bilo razširjeno med vsemi družbenimi sloji. Ideja o enakopravnosti je tako dejansko zajela blago za široko porabo, med drugim tudi kavo. Pili so jo vsi, od snajlk, tajnic, delavcev v tovarnah, kmetov, prodajalcev do sekretarjev, direktorjev. Prava kava ni bila več statusni simbol kot v prejšnjih stoletjih in tudi na začetku 20. stoletja. Ko se je leta 1978 začelo pomanjkanje, se ni bil nihče pripravljen odpovedati kavi. V časopisju so začeli kot nadomestek za kavo propagirati čaj, vendar se je le malo ljudi s tem sprijaznilo. Večina je hotela pravo, turško kavo, in do nje so prišli različno, čeprav je država postavljala še tako težke ovire in čeprav so množice Jugoslovancev v avstrijskih in italijanskih trgovinah pomenile državno sramoto. Nič ni namreč moglo ustaviti ljudi, ki so želeli, tako kot prej, popiti svojo dnevno skodelico črne, turške kave.

Literatura

- HAMEL, Maja, Bela Römer, Mirko Sagrač 1991: Poznavanje robe za ugostitelje: udžbenik za ugostiteljske škole. Zagreb.
JEZERNIK, Božidar 1998: Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana. Ljubljana.
LOCKWOOD, William G. 1975: European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia. London.
ŽIVKOVIĆ, Roko 1990: Kava i zdravlje. Beograd, Zagreb.

VHOD Z DVORIŠČA: OBRTNIKI NA MARIBORSKIH DVORIŠČIH V 19. IN 20. STOLETJU

Mestna dvorišča so bila zlasti v preteklosti izrazito večnamenski prostori. Poslopja in naprave za gospodarske in gospodinske namene stanovalcev je marsikje dopolnjevala ponudba obrtnikov. Čevljarji, mizarji, fotografi, kovači, kleparji, kolarji in drugi obrtniki so bili lahko tudi hišni posestniki, velikokrat pa so bile obrtne delavnice oddane v najem. Nekatere mariborske ulice so na dvoriščih gostile več obrtnikov kot druge – več jih je bilo v starejših, tradicionalno obrtniških ulicah, manj v mlajših predelih mesta. Stanovalce in hišne posestnike so občasno motili hrup, dim in vonj, ki ga je obrtno delo povzročalo, največkrat pa so z obrtniki živeli in delali v sožitju.

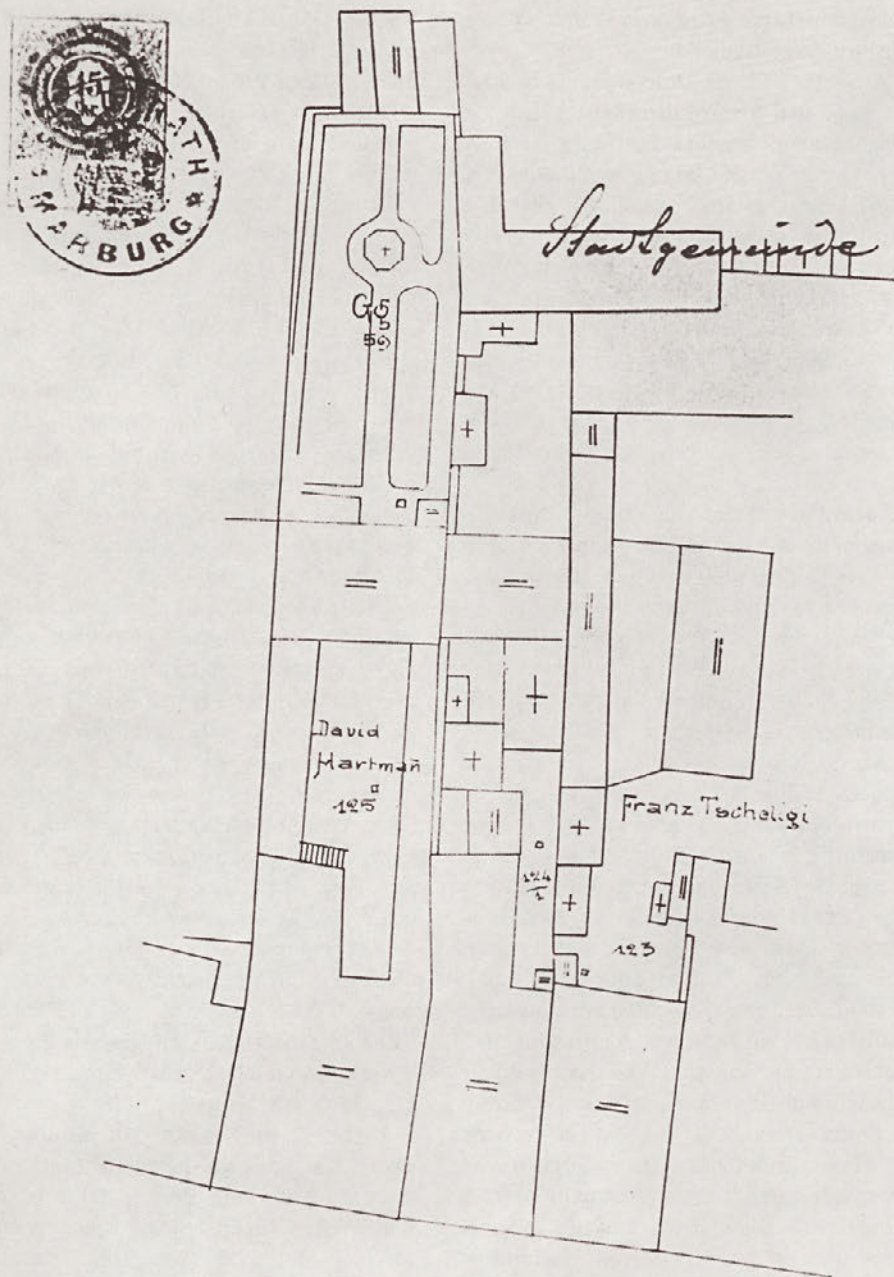
Uvod ali dvorišča kot večnamenski prostori

Večina stanovanjskih ali stanovanjsko poslovnih hiš, ki so bile v Mariboru zgrajene pred drugo svetovno vojno, za seboj skriva večjo ali manjšo funkcionalno parcelo, ki spada k hiši. Hiše znotraj nekdanjega mestnega obzidja imajo ali so v preteklosti pogosto imele prostrane površine. Take so na primer hiše na severnem delu Koroške ulice, v Orožnovi ali Slovenski ulici. Njihove velike dvoriščne površine se po srednjeveški šegi delijo na sprednje gospodarsko dvorišče takoj za hišo, ki ga ponavadi obdaja še kak dvoriščni trakt, in na zadnji del, imenovan vrt. V nekaterih ulicah, kjer je prostora manj, recimo v Gosposki, se za obrtno- ali trgovsko-stanovanjskimi poslopji na majhnem prostoru stiskajo nujni dvoriščni trakti, vrtov ali velikih odprtih površin pa v takih delih mesta ni. Hiše v srednjeveško zasnovanem delu mesta so večinoma enonadstropne. Ulični del poslopja je v pritličju na ulico najpogostejše obrnjen s trgovskim lokalom ali obrtno delavnico. V nadstropju so bili vsaj prvotno bivalni prostori trgovca ali obrtnika, ki je v isti hiši delal in tudi živel. Prvotno so v taki hiši stanovali vsi člani produkcijske skupnosti, ki jo je mogoče enačiti s hišno skupnostjo. Gre za člane sorodstveno povezane družine, pa še za posle, trgovčeve ali obrtnikove pomočnike, vajence in druge, ki so pripomogli k hišni produkciji. Najemniške hiše, grajene v drugi polovici 19. ali v začetku 20. stoletja, so že ob gradnji dobile podobne dvoriščne površine kot starejše mariborske hiše – če je bilo dovolj prostora, so se raztezale v večji ali

manjši vrt, če ga je primanjkovalo, so stanovalci razpolagali vsaj z gospodarskim dvoriščem za hišo. Primere takih hiš je mogoče najti v ulicah, ki so nastale potem, ko se je mesto sredi 19. stoletja začelo širiti na sever in severovzhod – proti železniškemu kolodvoru, na primer v današnjih ulicah Krekovi, Gregorčičevi in Maistrovi, na Partizanski cesti in drugje. Tudi take hiše so lahko imele v pritličju trgovski ali kak drug lokal, v nadstropjih, teh je bilo ponavadi več, pa se je znašlo razmeroma veliko število najemniških stanovanj, ki so jih vsaj sprva večinoma naseljevale uradniške družine.

Dvorišča hiš, tako srednjeveško zasnovanih kot novejših, najemniških, so bila v 19. in 20. stoletju izrazito večnamenske površine. Njihovo funkcionalnost je mogoče razdeliti na več skupin.

Posebej v prvi polovici 19. stoletja so bila dvorišča deloma še agrarno-gospodarske površine. Nič izjemnega ni bilo, če se je za meščansko hišo ob koncu prvega, gospodarskega dvorišča znašel hlev. Hlevov za konje je bilo za hišami precej še v prvi polovici 20. stoletja, a konje so bolj potrebovali za prevoz. Hlevi za prašiče in krave v nekaterih načrtih mariborskih hiš pa zagotovo pričajo o delni agrarni dejavnosti meščanov, sicer trgovcev in obrtnikov. Tudi večje vrtno površine v zadnjem delu parcel za hišami je mogoče označiti kot površine za agrarno dejavnost. Največ dvoriščnih poslopij je bilo povezanih z gospodinjstvom. Do začetka 20. stoletja so številni zasebni vodnjaki za hišami pripomogli k večji ponudbi vode (poleg javnih vodnjakov na mestnih površinah). Z gospodinjstvom so neposredno povezane tudi drvarnice, jame za smeti in pepel, pralnice in raznovrstne priprave za

Dolge srednjeveške parcele – ulična poslopja, dvorišča in vrt – na Koroški 4, 6, 8 leta 1894 (vir: PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, Koroška 6).

sušenje perila.

Podobno funkcijo imajo zgodnejše remize za shranjevanje vozov, ki so bile vedno v neposredni bližini konjskega hleva in mlajše garaže za avtomobile. Omenjajo tudi lope za shranjevanje vrtnega ali drugega orodja in shranjevanje drugih stvari, ki jih ni mogoče shraniti v stanovanju.

Mnogi večji ali manjši dvoriščni trakti, ki jih z ulice sploh ni mogoče videti, so bili ali so še namenjeni bivanju, ponavadi na nižji stopnji bivalnega standarda. Pospešeno so jih začeli graditi v drugi polovici 19. stoletja, ko je mesto zaradi procesa industrializacije in urbanizacije zajel val

stanovanjske stiske. Hišni posestniki, zlasti tisti znotraj nekdanjega mestnega obzidja, so se pogosto odločili zgraditi, dograditi ali nadgraditi dvoriščne trakte in v njih največkrat urediti manjše, eno- ali dvocelične bivalne enote, namenjene oddajanju.

Čeprav je v virih za zgodnejša obdobja za to teže najti dokaze, so Mariborčani dvorišča vsaj od 20. stoletja uporabljali tudi kot prostore za sestajanje, oddih, igre in počitek na prostem, v neposredni bližini doma.

Skozi obe stoletji je mogoče na podlagi gradbenih načrtov in adresarjev spremljati tudi dejavnosti, ki sta stalno potekali na

dvoriščih – to sta obrt in včasih celo mala industrija. Čeprav se zdi, da so mestna dvorišča predvsem površine, namenjene ljudem, ki v hiši prebivajo, se izkaže, da so jih občasno (in jih ponekod še) uporabljali tudi za dejavnosti, ki so na sicer razmeroma zasebne površine za uličnimi poslopiji privlačile tudi ljudi, ki tam niso prebivali.¹

Dvoriščni obrtniki – lastniki ali najemniki

Večina obrtnih in trgovskih lokalov je bila največkrat umeščena v pritlični del uličnega poslopja, tako da je bil dostop mogoč neposredno z ulice. Zelo pogosto pa so lokali z zadnjim delom, s skladišči ali delavnicami, segali tudi v zadnji del hiše in se odpirali tudi na dvorišče. V okviru tega besedila so me zanimali zlasti tisti obrtniki, ki so imeli prostore na dvoriščih. Večkrat gre za prostore v enem od dvoriščnih traktov, včasih pa so bile njihove delavnice čisto ločeno nekje na dvorišču, zraven številnih drugih dvoriščnih poslopij in priprav.

V nekaterih adresarjih, razen v seznamih posamičnih obrtnikov glede na njihovo dejavnost, so tudi podatki o imenih obrtnikov, kraju njihovega bivanja in hišnih posestnikih. Tako je bilo mogoče vsaj za nekatere dvoriščne obrtnike od konca 19. stoletja sestaviti podatke in sklepati, ali so delali tam, kjer so stanovali, ali so bili sami lastniki poslopij ali pa so jih imeli le v najemu. Dlje ko sežemo v preteklost, pogosteje se izkaže, da je obrtnik tudi hišni posestnik ali da je z njim vsaj v ožjem sorodu in da v hiši, kjer stanuje, tudi prebiva. To velja zlasti za tiste obrtnike, ki so delovali znotraj nekdanjega mestnega obzidja. V 20. stoletju pa je mogoče najti tudi take, ki so stanovali drugje, v mestnem središču pa so imeli na enem od dvorišč najeto obrtno delavnico.

Kot so bile raznovrstne obrtne storitve, ki so jih ponujali v mestnem središču, so bile raznovrstne tudi obrtne dejavnosti, ki so potekale na mariborskih dvoriščih. Spričo izrednega transportnega pomena konj, pa tudi zaradi drugih storitev kovačev, je bila pogosta kovaška dejavnost. Eden od kovačev, Franz Werhonig,² je proti koncu

¹ Povzeto po Ferlež 1999.

² Imena so navedena po viru, čeprav gre pogosto za nemško različico slovenskega imena.

19. stoletja³ delovalo na dvorišču Slovenske ulice 26.⁴ Adresar (Adressbuch und ... 1899, ustrezne rubrike) ga navaja tudi kot hišnega posestnika na tem naslovu, kar lahko pomeni samo to, da gre za prebivanje in produkcijo na enem mestu. Werhonig je očitno primer obrtnika, ki je še ob koncu 19. stoletja združeval oboje na istem mestu. Njegova hiša je bila bivalna in produkcijska enota. Werhonigova kovaška delavnica je stala ob koncu parcele kot samostojno poslopje. V enem od dvoriščnih traktov je bila še lopa za podkovanje, kamor so Mariborčani očitno vodili svoje konje. Na istem dvorišču so bili tik ob obrtnih prostorih še konjski in svinjski hlev, kočijaževa soba, gnojna jama, remiza, drvarnice in lope.⁵ Kovaška delavnica se je na dvorišču Slovenske ulice 26 ohranila vsaj do dvajsetih let 20. stoletja, ko so jo nadgradili in v nadstropju uredili še čevljarstvo. Na isto dvorišče očitno se niso prihajali »obuvati« le konji, ampak tudi ljudje. Adresarji (Adresar Dravske ... 1935; Mariborski adresar ... 1925; Adresar za ... 1931) iz časa med obema vojnama navajajo novega kovača – Emerika Laningerja (tudi Leningerja), ki je prav tako stanoval v isti hiši, verjetno v enonadstropnem uličnem poslopju Slovenske 26. Na delo torej ni odhajal daleč od doma, ampak le čez domače dvorišče, čeprav je bilo v tem času že povsem običajno prebivati na enem koncu mesta, na delo pa odhajati na drugega. Toda obrtno in trgovsko središče Maribora je tradicijo združevanja bivanja in poklicne dejavnosti obrtnikov na istem mestu ohranilo še dolgo v 20. stoletje. Kovaška in čevljarska obrt je bila v mestnem središču, kar je bilo za meščane, ki so potrebovali storitve obeh obrtnikov, verjetno zelo priročno. Poleg tega se jima je v tridesetih letih na istem dvorišču pridružila še kotlarska delavnica s skladiščem, ki so ju uredili v nekdanji dvoriščni lopi.

Drugače je bilo v primeru kovača Antona Mlakerja. Ta je imel ob koncu 19. stoletja delavnico na dvorišču Koroške ceste 6, lastnik hiše pa je bil Adalbert Fiebiger (Adressbuch und ... 1899).

Na istem dvorišču je bilo približno v istem času tudi mizarstvo, ki je sploh zelo pogosta dvoriščna obrtna dejavnost. Lastnik hiše je bil Ludwig Agresch (Adress-Buch ... 1884), ne pa mizar.

Obe delavnici sta bili tako najverjetneje v najemu. Poleg njiju so bila na dvorišču še številna neobratna poslopja.

Ko smo že pri mizarstvu – tudi na Koroški cesti 24 je bilo v začetku 20. stoletja mogoče vstopiti na dvorišče in poiskati

mizarja, mizarstvo je delovalo poleg velikega pekarskega obrata, ki ima na tem naslovu dolgo tradicijo.

V dvajsetih letih 20. stoletja je bila hiša na Koroški cesti 6 v rokah novega lastnika – Huga Starka, znanega trgovca z usnjem. Trgovanju z usnjem seveda ne moremo reči obrt, vendar je imel lastnik na dvorišču prostor za skladišče kož. Ker jih je bilo treba tudi sušiti, so to počeli na dvorišču. Vsa površina za hišo je bila zaznamovana s to dejavnostjo, saj so dvorišče zaradi specifičnega vonja baje v rojih obletavale muhe, zadrževanje v prostorih, ki so bili obrnjeni proti dvorišču, pa je bilo za stanovalce pogosto zelo neprijetno (ustni vir).

Ključavničarska delavnica na Slovenski 28 sicer ni tipično dvoriščno poslopje, saj so jo leta 1893 dogradili nekoliko zahodno od središča parcele, a kljub temu gre za dejavnost v ozadju, ki se je spet lotil hišni posestnik – Karl Pirsch (Adressbuch ... 1899). Fotografski atelje v bližini pa je bil, nasprotno, oddan v najem.

Lastnica hiše na Slovenski 8 je bila ob koncu 19. stoletja Maria Zeni (nav. delo). V dvoriščnih traktih za hišo je bilo več prostorov. V enem od traktov je bila tudi kleparska delavnica, po adresarju jo je vodil Jos. Zeni. Zelo verjetno gre hkrati za lastništvo hiše in vodenje obrtne dejavnosti, saj sta bila lastnica in obrtnik očitno v sorodu. Zanimivo je, da sta bila na dvorišču tudi konjski in svinjski hlev, prostore nad delavnico pa so leta 1889 nadgradili z bivalnimi prostori. Tisti, ki je tam stanoval, je poslušal tudi zvoke kleparske dejavnosti. V prvem desetletju 20. stoletja so na dvoriščih zgradili nekaj posebnih obrtnih prostorov – fotografskih ateljev. Največkrat gre za prosto stoječa poslopja s steklenimi strehami in stenami, ki so fotografom dajale dovolj naravne svetlobe. Poleg osrednjega prostora – ateljeja za fotografiranje je tako poslopje ponavadi obsegalo še sprejemnico za stranke, temnico in pisarno v ozadju. Hišni posestnik je fotografski lokal na dvorišču največkrat oddal v najem. Slovenska ulica je v prvem desetletju 20. stoletja pridobila več fotografskih ateljev. Fotograf Josef Wagner je uporabljal atelje na dvorišču hiše na Slovenski 4, v kateri je vsaj v dvajsetih letih tudi stanoval (Mariborski adresar ... 1925). Atelje je bil v nadstropju dvoriščnega trakta in je vključeval vse že omenjene dele tipičnega fotografskega ateljeja, vštevši steklene dele. V pritličju trakta, skoraj neposredno pod ateljejem, pa je bil še leta 1905 konjski hlev z remizo za vozove in sobo za kočijaža. Leta 1908 so te prostore

preuredili v kuhinjo in skladišče.

V istem času je bil fotografski atelje tudi za hišo na Slovenski 16. Uporabljal ga je fotograf Hans Prader (Marburger ... 1910). V dvajsetih letih 20. stoletja pa je bil najemnik fotograf Franc Kurnik. Takratni lastnik hiše, Robert Stöhr, je leta 1921 mestnim gradbenim oblastem napisal prošnjo, ki zelo nazorno kaže razmerje med hišnim posestnikom in fotografom – najemnikom dvoriščnega ateljeja: »Z odlokom z dne 8. oktobra 1920 naročilo se mi je popravilo fotografskega ateljeja v moji hiši Slovenska ulica št. 16. Ta fotografski atelje ima od strani stanovanjskega urada odkazanega neki Franc Kurnik in spadata k ateljeju tudi še dve sobi. V svrhu popravila fotografskega ateljeja stopil sem v zvezo z Francom Kurnikom in mu predlagal, da me za stroške tega popravila na ta ali oni način naj primerno odškoduje. Popravilo stane po najnižji kalkulaciji najmanj 20.000 K. Kurnik mi pa plača mesečno za atelje in za dve sobi le 50 K najemnine. Pri kalkulaciji, da stanejo od zneska po 20.000 K letni obresti gotovih 1200 K, medtem ko mi plača Kurnik na najemnini le 600 K, je samo na sebi umevno, da na popravilu ateljeja nimam nikakršnega interesa. Smatram, da dolžnosti hišnega posestnika ne gredo tako daleč, da bi se moral od svojih najemnikov pustiti izrabljati, vsled česar prosim, da se fotografski atelje oblastveno zatvori.« Lastnik nepremičnine je obljubil, da bo uredil dve bivalni enoti v zameno za dotrajani fotografski atelje, ki mu namesto dobička prinaša izgubo (PAM, Uprava ... MA/1405).

Fotografski ateljeji so kot samostojna dvoriščna poslopja nastajali tudi zunaj starega mesta. Leta 1902 je dal dolgoletni mariborski fotograf Ludwig Kieser zgraditi tako poslopje na dvorišču današnje Gregorčičeve ulice 20. V hiši je tudi prebival. Fotograf Franc Dolenc pa je med obema vojnama fotografiral v ateljeju na dvorišču Partizanske 35 v bližini železniškega kolodvora.

Nekatere obrtne dejavnosti na dvoriščih so povzročale več hrupa. Fotografiranje je bilo, recimo, razmeroma mirna dejavnost. Nekoliko glasnejše je bilo kotlarstvo, ki je bilo na zemljiščih za hišo dokaj pogosta dejavnost. Zanimiv je primer družine Glumac. Nekateri adresarji omenjajo kot kotlarja Demetra Glumca, drugi pa Elize Glumac. Glumčevi so bili sicer lastniki najemniške hiše na Partizanski cesti 33, a sami tam očitno niso stanovali, saj adresarji kot njihov naslov navajajo hišo na Vojašniški 9 (Mariborski adresar ... 1925; Adresar za ... 1931).

Kotlarji so imeli med obema vojnama nekaj

Obrtna delavnica na dvorišču Koroške 18 leta 1998 (foto: Jerneja Ferlež)

več obrtnih delavnic, nekaj se jih je ohranilo do nedavna, čeprav jih je na začetku 21. stoletja manj kot v preteklih dveh stoletjih. Kdor potrebuje storitve čevljarjev, nožarjev, kleparjev, fotografov, ključavničarjev in nekaterih drugih obrtnikov, mora še vedno stopiti skozi hišno vežo na katero od dvorišč. Gre seveda za najete lokale, pred drugo svetovno vojno pa so bili to lahko tudi obrtni lokali lastnika hiše. V tem primeru je bilo razmerje bistveno manj sporno, saj sta bila lastnik in obrtnik ista oseba ali pa sta bila v sorodu. Do sporov, ki so se občasno pojavljali, kadar je šlo za najemno razmerje, tako ni prihajalo.

Obrtniške ulice

Vse ulice znotraj nekdanjega mestnega obzidja so v uličnih poslopih in na dvoriščih pogosto gostile obrtne delavnice. Do druge polovice 19. stoletja je večina obrtnikov delovala prav na tem območju. Obrtna tradicija tega dela mesta pa se je ohranila še dolgo potem, ko se je začel Maribor širiti proti severu, severovzhodu in pozneje proti jugu. Tako tudi pred 20. stoletjem gostota obrtnih lokalov ni bila povsod enaka. Izrazito obrtniška ulica, ki je tudi v ozadju, na dvoriščih, skrivala največ obrtnih lokalov, je bila Slovenska ulica. Ne samo fotografi, ki so se tu naselili na začetku 20. stoletja, tudi kovači, kolarji, kleparji, ključavničarji in številni drugi obrtniki so svoje stranke privabljali na dvorišča Slovenske ulice. Gosposka ulica, prav tako izredno pomembna poslovna ulica starega dela Maribora, je bila bolj trgovska. To pa ne pomeni, da tudi tu ni bilo

3 Podatki temeljijo na izrisih v gradbenih načrtih. Ti so nastali, ko so se lotili dozidav ali prezidav na dvoriščih. Gre seveda za določeno leto, a obrtne delavnice so bile na mnogih dvoriščih že pred tem in so tam seveda ostale. Dopolnjujejo jih podatki iz adresarjev, ki se spet nanašajo na določeno leto. Ker ne morem natančno določiti let, ko je obrtnik deloval na določenem dvorišču, navajam okvirno obdobje, ki ga je mogoče na podlagi obeh virov z gotovostjo potrditi.

4 Zaradi preglednosti sem uporabljala le današnja imena ulic. V preteklih dveh stoletjih se je večina ulic seveda enkrat ali večkrat preimenovala.

5 Omenjena dvoriščna poslopja so povzeta po gradbenih načrtih, ki jih hrani Pokrajinski arhiv Maribor v fondu Uprava za gradnje in regulacijo. Načrti so označeni s številko (pri Slovenski 26 PAM, Uprava za gradnje in regulacijo, MA/1411), a jih najlaže najdemo po današnjem naslovu – ulici in hišni številki, zato v nadaljevanju ne bom znova navajala vira.

obrti lopi, ki naj bi bili v izredno slabem stanju. Uradniki so po komisijskem ogledu zapisali, da sta obe lopi leseni, ena krita s pločevinastimi ploščami, druga pa z lepenko. Prva je bila velika približno 7 x 2 metra, druga pa 10 x 3,5 metra. Obrtnikoma sta se kljub temu zdeli izredno dragoceni, saj sta trdila, da je bilo v tem času v mestu skoraj nemogoče najti delavnico za najem. Kolarska delavnica in delavnica za izdelovanje tehtnic sta kot po naključju hkrati zasedali tudi dvorišče na Partizanski 19 v tridesetih letih 20. stoletja. Prva je bila preurejena nekdanja lopa, drugo pa so v te namene dogradili v dvoriščnem traktu. Na mariborskih dvoriščih je bilo seveda še

delavnic tudi v obrtniški Slovenski ulici. Nekdanjo lopo je lastnik hiše na Slovenski 26 preuredil v delavnico, enako pa tudi Maks Weiss na dvorišču Slovenske 28. Lastnica te hiše je bila Terezija Weiss, očitno Kotlarjeva sorodnica, ki pa ni bila v najboljših odnosih z drugima obrtnikoma na istem dvorišču. To sta bila najemnika Karel Ussar, izdelovalec tehtnic, in kolar Vinko Borstner. Oba sta imela na dvorišču Slovenske 28 neugledni lopi, kjer sta delala in shranjevala material. Najela sta ju že od prejšnjega hišnega posestnika, novi posestniki Weissovi pa se je zdel ta najem sporen. Podobno kot Stöhr je skušala doseči preklic najema, saj sta ju motili

obrnikov za uličnimi poslopji. Na tesnih dvoriščih so svojo dejavnost opravljali barvarji, medičarji in drugi. Tudi Koroška cesta kot nekdanja promenadna ulica in starejše poslovno središče mesta je razmeroma pogosto gostila obrtnike. Med njimi so bili na primer mizarji, peki in kovači.

Vsekakor je mogoče ob spremljanju gradnje v različnih delih mesta trditi, da so ulice starega mestnega jedra močno obrtno tradicijo ohranjale. Tu so tudi v 20. stoletju najpogostejše urejali, dograjevali ali preurejali obrtne lokale, tudi na dvoriščih. Slovenska ulica je bila pri tem vsekakor v ospredju.

V drugi polovici 19. stoletja so začeli na podlagi regulacijskih načrtov graditi dele mesta z večjimi najemniškimi stanovanjsko-poslovnimi poslopji, vendar na teh območjih obrt večinoma ni bila razvita. Dvorišča novih najemniških hiš v današnjih Krekovi, Gregorčičevi, Razlagovi, Partizanski, Maistrovi in drugih ulicah so bila večinoma namenjena stanovalcem in njihovim gospodarskim potrebam. Tu so bile urejene pralnice, drvarnice, hišniška stanovanja, vodnjaki, jame za pepel in smeti, obrtnikov pa v dvoriščnih traktih večinoma še ni bilo. Postopoma pa se je tudi to začelo spreminjati. Zlasti na Partizanski cesti so obrtniki vedno pogostejše najemali poslopja za hišami, saj se je ta del mesta, proti železniškemu kolodvoru, vse bolj spreminjal v poslovno središče. V Gregorčičevi so na začetku 20. stoletja na dvorišču zgradili fotografski atelje. Tudi na nekaterih drugih dvoriščih v mlajših predelih mesta so se pojavile posamične obrtne delavnice, a gostote iz mestnega središča niso nikoli dosegle. Za nekaterimi najemniškimi hišami so nastale nenavadno velike delavnice ali kar sklopi delavnic, v katerih so se ukvarjali z dejavnostmi, ki jih je že mogoče imenovati industrija in ne več obrt. Besedo industrija je imelo večkrat že njihovo ime. Taki sta bili veliki šiviljski delavnici na dvorišču Gregorčičeve 24 in Krekove 14 ali obrat Podravske tiskarne za hišo na Gregorčičevi 16.

V nekdanjem bivalnem dvoriščnem traktu Krekove 14 je bila v dvajsetih letih 20. stoletja konfekcijska tovarna Franca Skuška, ki je imel objekt v najemu. V pritličju so bile garderobe, umivalnica, manipulacijski prostori in stranišča. V nadstropju dvoriščnega trakta je bila šivalnica s kar petdesetimi šivalnimi stroji. O hrupu, ki so ga povzročali stroji in ki je moral biti dokaj neprijeten, priča opozorilo, da je treba hrup zaradi bližine gimnazije čimbolj zmanjšati (PAM, MOM

298/2203/1929).

Podoben je bil obrat Maksa Durjave za izdelovanje perila na dvorišču za najemniško hišo na Gregorčičevi 24. Durjava, ki je bil takrat tudi hišni posestnik, je v dvajsetih letih dogradil velik dvoriščni trakt s šivalnico, pralnico, umivalnico in drugimi prostori za svoj šiviljski obrat. V dvajsetih letih naj bi bilo v obratu zaposlenih okrog sto delavcev. (Leskovec 1991, 365).

Ker so taki obrati verjetno resnično motili bivanje v stanovanjih in gibanje po dvoriščih, so se stanovalci začeli pritoževati nad pretirano industrijsko ali preglasno obrtno izrabo prostorov oziroma površin za hišo, saj so jih razumeli kot prostore oziroma površine, ki so namenjeni tudi njim.

Motena zasebnost

Zasebnost je na lestvici vrednot, ki jih stanovalci ob dvoriščih za hišami, kjer prebivajo, zelo cenijo. Nekatera dvorišča so celo zaprta in za nastanovce nedostopna. Toda prostori za hišami, ki gostijo obrtnike, seveda ne spadajo mednje. Vsaj v času, ko obrtniki delajo, mora biti tako dvorišče dostopno tudi strankam, torej ljudem, ki s hišo sicer niso povezani. To pa še ne pomeni, da tam ni drugih običajnih dvoriščnih poslopj in naprav. Obrtno delo in gospodarski ter gospodinjiski opravki stanovalcev potekajo sočasno in na istem mestu. Stanovalci se prišlekov od zunaj ponavadi navadijo in jih bolj ali manj tolerirajo. Ponekod vhod na dvorišče zapirajo, ko poteče obrtnikov delovni čas. V sožitju največkrat živijo tudi stanovalci in obrtniki, pomočniki in vajenci.

Občutenje zasebnosti se je spreminjalo. Dokler je bila hiša stanovanjska in produkcijska enota, v kateri so obrtniki z družino v širšem smislu tudi prebivali, na dvorišču ali kje drugje v hiši pa tudi delali, seveda ni mogoče govoriti o moteni zasebnosti. Obrtniki in stanovalci so bili v tem primeru večinoma isti ljudje. Njihovo zasebnost bi utegnile motiti kvečjemu stranke, a teh so bili veseli. Razvoj pojma zasebnosti v današnjem pomenu je povezan z vse večjo vlogo družine kot ločene skupnosti in s procesoma industrializacije in urbanizacije, ki ločujeta prostor prebivanja od prostora dela.

Začetek 19. stoletja, večinoma pa tudi čas ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, je v Mariboru še čas izrazite gospodarske in gospodinjinske izrabe dvorišč, ki je pozneje postopoma izginjala. Funkcija dvorišč se je

namreč prenesla v stanovanja ali v notranjost hiše – dostop do vode in kuriva, pranje, sušenje perila, odlaganje smeti. Mestno središče je še dolgo (vsaj ponekod) gostilo hišne posestnike, ki so imeli hkrati na lastnem dvorišču tudi obrt. Zaradi močne obrtne tradicije je bil vstop nastanovalec na obrtniška dvorišča seveda povsem običajen in nemoteč.

Spore z lastnikom hiše so imeli obrtniki najemniki, bili pa so moteči tudi za druge stanovalce. Manj možnosti za to je bilo v manjših hišah s srednjeveško zasnovo, kjer je manj stanovalcev. Najemniške hiše iz druge polovice 19. stoletja in mlajše, v katerih je bilo večje število stanovalcev, so že pogostejše prizorišče nestrinjanja stanovalcev z neznanci ali hrupom iz obrtnih delavnic za hišo. Ker so imeli novejši predeli mesta tudi bistveno manj obrtne tradicije, so bili stanovalci do nje tudi manj tolerantni.

Stanovalce so pred pretirano izrabo dvorišč za obrtno dejavnost deloma ščitili že zakoni. Stavbni red iz leta 1857, ki je veljal vse do tridesetih let 20. stoletja, je v paragrafu 25 določal: *»Poslopja za hrupeče in hude ali škodljive sopare šireče ali sicer nadležne opravila, potem take, pri katerih se večji ogenj kuri, kakor pri mžilarjih, pekarjih in enakih obrtnikih, naj so od drugih nekaj oddaljene, in poslednje ako je mogoče ločene od kakih gospodarskih poslopj postavljajo, v nasprotnem pa se med njimi naj opaže zidajo.«* (Stavbni ... 1857, 50)

Določila tega zakona so pogosto navajali tisti, ki so se pritoževali čez obrtnike na dvoriščih.

Obrtniki, ki so delali na dvoriščih v mlajših predelih mesta, so imeli pogostejše težave kot obrtniki v starem obrtno-trgovskem središču. V skrbi za zdravje in udobje stanovalcev najemniške hiše na Partizanski cesti 33 so mestne gradbene oblasti Demetru Glumcu skoraj preprečile kotlarsko obrt, vendar je v mnenju ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani obrt označena za ne pretirano motečo: *»Iz zdravstvenega stališča pride v poštev: prah (pepel), slabi vzduh (od ognjišč) in pa ropot. Prah se prepreči s pravilno in snažno manipulacijo, česar zdravstveni izvedenec ni omenil v svojem mnenju. Slabi vzduh v taki delavnici ne pride v poštev, ako so dimniki naravnost iz delavnice izpeljani nad streho; tudi tega vprašanja se ni noben član komisije dotaknil. Kar se tiče ropota, kateri je zvezan z izvrševanjem kotlarske obrti, se pa mora priznati, da je neznosen v slučaju, ako se obrt izvršuje v velikem. V tem konkretnem primeru, ko se bo pa obrt izvrševala le v malem obsegu, pa ta ropot gotovo ne bo tak,*

da bi oškodoval sosedo osobito, ako se bo obrt vršila pri zaprtih oknih in vratih. Zoper to odločbo ni nadaljnje pritožbe.» (PAM, Uprava ... MA/956)

Zdi se, da so stanovalce in mejaše skrbeli zlasti dim iz obrtnih delavnic, ki bi utegnil prihajati v notranjost stanovanj, pa hrup in celo smrad, ki ga je omenila stanovalka s Koroške 6, kjer je bilo na dvorišču skladišče kož z roji muh. Zgodilo se je celo, da so se stanovalci hiše na Gregorčičevi 24 bali, da bo na dvorišču eksplodiralo, saj je bilo tam skladišče podjetja firme Bliesdorf & Co. Izkazalo se je, da gre le za kozmetične izdelke in da je skrb pretirana. Pritoževali so se tudi stanovalci in lastniki hiš v mestnem središču, vendar redkeje. To se je zgodilo na primer Ussarju in Borstnerju, ki sta bila v nemilosti hišne posestnice, nad njima pa niso bili navdušeni niti stanovalci.

Tudi po letu 1931, ko je začel veljati nov gradbeni zakon, so se tisti, ki jih je dvoriščna obrt motila, lahko sklicevali na njegov 35. paragraf: »Lastniki pekarn, podobnih peči in drugih obratovalnic, ki proizvajajo močan dim in ki so v mestnem okolju, morajo zavarovati s predpisano višino dimnikov ali z uporabo primernih tehničnih naprav okolico zoper dim, saj in neprijeten duh.« (Gradbeni ... 1931, 18)

Kljub pritožbam se zdi, da je vladala med obrtniki, stanovalci in lastniki hiš strpnost. Čeprav je bila hrupna ali »kadeča se« obrt včasih jabolko spora, je videti, da obiskovalci obrtnikov stanovalcev in lastnikov niso preveč motili. Informatorji jih danes opisujejo kot nekaj samoumevnega, če je obrt že dlje časa na njihovem dvorišču.

Fotografski ateljeji, ki so bili na dvoriščih zelo pogosti, so tipična obrt, ki na dvoriščni del privablja večje število ljudi. Sosedje se spominjajo velikih skupin svatov, ki so ob sobotah hrupno prihajale na »fotografska« dvorišča. Fotografirali so se tudi vojaki, zaljubljeni, skupine ob jubilejih ali posamezniki, ki so potrebovali fotografije za osebne dokumente. Nekaterim informatorjem so bili pogosti in raznovrstni obiski dvorišča celo všeč, saj so popestrili sicer mirno življenje za hišo. Pri tem ne stanovalcev ne obiskovalcev baje ni motilo, da so medtem v dvoriščni pralnici prali, zunaj obešali perilo ali pospravljali smeti, delali na vrtu ali posedali v kakem mirnem kotu dvorišča.

Po pričakovanjih je bila najbolj sporna industrijska dejavnost na dvoriščih najemniških hiš v bližini mestnega jedra. Mejaši so v eni od pritožb zapisali: »... ker že vrabci na strehah po celem Mariboru čivkajo, da taka tovarniška industrijska podjetja pod

nobenim pogojem ne spadajo v najlepši in najmirnejši del mesta, v neposredno bližino mestnega parka, temveč na periferijo ali pa v okolico mesta ... industrijska in tovarniška podjetja sploh, ki molestrirajo soseščino z dimom, smradom, ropotom ali sličnimi pojavi, ne smejo graditi v sredini mesta.« (PAM, MOM 399/16486/1934)

Čeprav so dvorišča za hišami gotovo površine, namenjene predvsem stanovalcem hiše, sta zlasti dvorišča v strogem središču mesta kljub občasnim pritožbam že v preteklosti dopolnjevali ponudba obrtnikov, njihovih pomočnikov in vajencev ter navzočnost strank.

Literatura in viri

- ADRESAR DRAVSKE banovine. Ljubljana 1935.
 ADRESAR ZA mesto Maribor. Maribor 1931.
 ADRESS-BUCH der Stadt Marburg. Maribor 1884.
 ADRESSBUCH UND Wohnungs-anzeiger der Stadt Marburg a/D. Maribor 1899.
 BAŠ, Franjo 1932: Vodnik po Mariboru. Ljubljana.
 - - 1933: Gradbena slika Maribora v začetku 19. stoletja. Maribor, 41-63.
 CURK, Jože 1991: Urbana in gradbena zgodovina Maribora. Maribor skozi stoletja. Maribor, 511-563.
 FERLEŽ, Jerneja 1999: Dvorišča kot sestavina načina življenja Mariborčanov. Magistrska naloga. Tipkopis. Maribor.
 GRADBENI zakon. Ljubljana 1931.
 LESKOVEC, Antoša 1991: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752-1941. Maribor skozi stoletja. Maribor, 313-414.
 MARBURGER Schreib-Kalender. Maribor 1910.
 MARIBORSKI ADRESAR 1925. Maribor 1925.
 PAM, MOM, posamični spisi.
 PAM, MOM - gradbeni spisi 1919-1941.
 PAM, Uprava za gradnje in regulacijo.
 STAVBNI red za vojvodino štajersko, razun pglavnega mesta Gradca. Občni deželni zakonik 1857, 2. oddelek, št. 5, 46-88.

ZA TEKSTILNIMI STROJI SO LJUDJE

Prispevek opozarja na potrebo po socialnem kontekstu v muzejski prezentaciji in osvetljuje problem popredmetenja človeškega sveta v muzeju.

Avtorica prispevka se sprašuje o namenu muzeja in morebitnem prispevku muzejske predstavitve pri osvetljevanju sodobnih družbeno aktualnih vprašanj ter o razvoju v prihodnosti.

V teh okvirih predstavi problematiko tekstilne industrije in življenje tekstilnih delavk in delavcev po drugi svetovni vojni.

Hkrati pa opozarja na povezavo in odvisnost med modernizacijo oziroma tehnologijo in človekom oziroma družbo. Pri tem se opira na življenjske zgodbe informatorjev.

Namen prispevka ni v poglobljeni analizi življenja v tekstilni industriji, temveč v opozorilu na potrebo po takšnem preučevanju tudi v okviru muzejskega dela.

O delu in namenu raziskave

Zbiralna in razstavna politika Tehniškega muzeja Slovenije¹ deluje po tako imenovanem tehnološkem načelu, po katerem spadajo v tehniški muzej tisti predmeti, ki pripadajo določeni tehnološko-produkcijski verigi (Vilman 1995, 76).

Konceptualna zasnova muzeja temelji na zgodovinsko razvojni analizi, ki v skladu z idejo tehničnega napredka poteka po smernicah linearno pojmovanega časa: od ročnih tehnik in predmetov do mehaniziranih ter avtomatiziranih strojev.

Delo tekstilnega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije zajema zgodovinski prikaz tekstilne mehanizacije na Slovenskem. To pomeni od najenostavnejših ročnih tehnik predenja, tkanja in šivanja do avtomatiziranih oblik slovenske industrije.

V ospredju raziskovalne in muzeološke dejavnosti tekstilnega oddelka so (tekstilni) stroji, mehanizmi in naprave, skratka predmeti. Človek – ki se je s tekstilom ukvarjal, ga izdeloval in predeloval – pa v dosedanjem konceptu dela in stalne postavitve večinoma ni bil navzoč.² Življenju delavk in delavcev tekstilni oddelki ni posvetil večje pozornosti.³

V času pripravnštva sem na tekstilnem oddelku v TMS začela raziskovati življenje delavk in delavcev v tekstilni industriji na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Osredotočila sem se na primarno tekstilno industrijo: predilnice in tkalnice, ki so bile v prvih letih po drugi svetovni vojni zelo razširjene. Pletilstvo in konfekcija sta se začeli intenzivneje razvijati šele v sedemdesetih letih.

Raziskava je zasnovana na preučevanju življenjskih zgodb delavk in delavcev,⁴ pisne literature, pregledu filmskega gradiva, arhiva tekstilnih tovarn Tosama in Induplati Jarše, časopisni analizi (Delo, Dnevnik, Gospodarski vestnik), pregledu glasila Konopla – tekstilne tovarne Induplati Jarše, glasila tovarne Tosama – Tosama ter strokovnega glasila slovenskih tekstilcev – Tekstilec. V želji, da bi zapisala čim več

življenjskih zgodb konkretnih oseb, ki bi jih kasneje lahko uporabili pri muzejski prezentaciji ali pa bi z njimi opozorili na pomen življenjskih zgodb v muzejski prezentaciji, sem se osredotočila predvsem na intervjuje. Življenjske zgodbe nam nazorno prikažejo čas, prostor, razpoloženje nekega časa. Mislim, da morajo biti te zgodbe vključene v sam koncept muzejske postavitve.

V ospredju mojega zanimanja je bilo predvsem razmerje med stroji oziroma tehnologijo in človekom oziroma družbo. Področje tekstilne industrije in tudi časovni okvir, ki sem ga zajela, sta zelo obsežna. V nalogi ni končnih ocen in generalizacij. Osvetliti sem skušala predvsem potrebo po pogledu za stroj, pri raziskovalnem delu muzeja in pri muzejski predstavitvi.

Popredmetenje človeškega sveta

Človek je razvijal različne načine, tehnike in naprave, da je preživel, si polepšal življenje in lajšal vsakdanje tegobe. Kako bi potem lahko razumeli posamezne tehnike in načine dela, kako posamezne stroje ali sam razvoj delovnega procesa, če ne poznamo življenja ljudi? Tehnologije ni brez človeka. Pri tem se pojavlja vprašanje, kako je tehnologija spreminjala človeka, ljudi in družbo?⁵ Vplivi med človekom in tehnologijo pa niso enostranski. Razvoj tehnologije so usmerjali tudi medčloveški odnosi.

Predmete, stroje in izdelke je treba v muzejski predstavitvi umestiti v družbeno-kulturni kontekst, po drugi strani pa razkriti množico anonimnežev, ki so do zdaj ostajali v temi, skriti za svojim delom. Brez navzočnosti človeka (vsaj nakazane) ostaja stroj v (muzejski prezentaciji) mrtev. Ekspонат oziroma muzealija, ki jo lahko razlagamo z estetskega (tehničnega) stališča. Namesto da bi muzeji interpretirali preteklost, jo skušali ljudem razložiti, jo oživeti, ji tudi sami podležejo in ji začnejo služiti. Izgubljati se začnejo še zadnji sledovi spomina. Po G. Fliedlu prihaja v muzejih do »množičnega popredmetenja

Sodelavci glasila Tovarne Induplati Konoplan so se pogosto z beležko v roki sprehodili po proizvodnji hali in delavke oz. delavce povprašali o njihovem vsakdanjem delu, veselju in problemih v življenju. (Original hrani Tovarna Induplati Jarše)

vseh človeških fenomenov» (ne obravnavajo se več kot človeški produkti, temveč kot predmeti »per se«). Šokantno je, kako hitro je človek sposoben pozabiti, da je sam ustvaril humani svet. »Popredmetenje implicira ..., da je dialektika med človeškim izdelovalcem in njegovim izdelkom za zavest izgubljena.« (Flieidl 1991, 33)⁶

Muzej – most med preteklostjo in prihodnostjo

Muzejske razstave so tradicionalno skušale dajati (nekateri še danes) končne odgovore na vprašanja v zvezi s preteklostjo. Danes pa je naloga muzejev, da odpirajo družbeno aktualna vprašanja, osvetljujejo in nas opozarjajo na pereče probleme, saj je, kot pravi muzeolog T. Šole »padla obveza, da imajo odgovori na nova vprašanja svoje končne oblike«. Čeprav odgovori so, ti niso končni in edini (Šola 1991, 23). Poslanstvo muzeja je tako danes v muzejih idej in izkušenj.

Pojem muzealije, muzejskega predmeta dobiva v sodobnejši muzeologiji nov in širši pomen. Materialna podoba več ne zadostuje. V ospredje prihajajo ideje in vrednote, ki so v njem skrite. Vse pomembnejši postaja koncept, ki – kot ga je označil J. Hudaless – »temelji na varovanju vrednot, idej in tradicij, načina mišljenja in načina življenja, ki so ujeti v predmetu, ki ga

varujemo« (Hudaless 1993, 38). In kaj vse je ujeti v koščku tekstila!

Razstava o določeni problematiki tako danes ni in ne sme biti le predstavitev kulture in načina življenja določene skupine (kot dela kolektivne kulturne identitete), temveč mora tudi prispevati k ozaveščanju današnje družbe o preteklem oziroma polpreteklem ter sedanjem stanju oziroma dogajanju. Sodobnejše smernice muzeološke misli pojmujejo muzej kot most med preteklostjo in prihodnostjo. Tekstilna industrija na Slovenskem danes počasi izginja (tudi za ljudmi, ki so jo ustvarjali, se brišejo sledi). Pomen slovenske industrije, v konkretnem primeru tekstilne, pa za slovenski prostor vsekakor ni majhen. Pomemben je že podatek, da je tekstilna industrija v sedemdesetih letih zaposlovala tudi do 60.000 ljudi. Njen prispevek k slovenski kulturi in njeni identiteti tako nikakor ne more in ne sme biti zanemarljiv. Po drugi strani pa je kriza tekstilne industrije danes vsekakor družbeno aktualna problematika.

Muzejska razstava lahko ljudi spominja in jih opozarja na potrebo po smotrnejšem reševanju problemov v prihodnosti. Pri tem opozarjam na besede muzeologa T. Šole: »Muzeji so danes skoraj nepogrešljivi del začetne investicije za spodbujanje in podporo gospodarskega razvoja.« (Šola 1989, 35)

»Obleka ni mrtva stvar«⁷

Industrija in tehnologija se pogosto enačita z moškim spolom. Tekstilna industrija pa je znana kot »ženska industrija«, saj so bile njena delovna sila večinoma ženske. V sedemdesetih letih je bilo v slovenski tekstilni industriji zaposlenih 76 odstotkov žensk (Maver 1978, 14). Visok odstotek žensk je vtisnil tekstilni industriji posebnost, ki je vplivala tudi na njen razvoj.

1 O delu TMS, medsebojnih povezavah, podobnostih in razlikah med tehniško in etnološko dediščino oziroma klasifikacijo, o etnološkem zornem kotu v tehniškem muzeju je pisal V. Vilman, kustos v TMS (Vilman 1999, 85–104).

2 Takšna zasnova je značilna tudi za druge tehniške muzeje. Socialni kontekst je v tehniških muzejih ponavadi potisnjen v ozadje v prid teoretične sistematike po modelu naraščajoče kompleksnosti (Larcher 1991, 60).

3 Na potrebo je opozorila že nekdanja kustodinja tekstilnega oddelka K. K. Arzenšek v svojem projektu Slovenska tekstilna industrija med obema vojnama, 1970. Opravila je temeljito zgodovinsko raziskavo prvih tekstilnih obratov v Sloveniji. Ob razstavi z istim naslovom je izšla tudi publikacija (Arzenšek 1968).

4 Pri širjenju informatorske mreže mi je bil v veliko pomoč Sindikat tekstilnih delavcev Slovenije. Zelo dobrodošlo in uspešno je bilo tudi sodelovanje z nekdanjim vodilnim kadrom tekstilne industrije. V skladu s skromnimi povojnimi razmerami in pomanjkanjem izkušenega in izobraženega kadra ter strojnega parka so bili nekdanji direktorji, tehnične vodje in obratovodje zelo zaželeni. Zato niso bili vezani le na eno tovarno, temveč so se po potrebi selili. »Tovarne smo postavljali na noge,« pripovedujejo. Očitna obojestranska povezanost in dobri odnosi med vodilnimi kadri ter proizvodnimi delavkami oziroma delavci mi je odprla pot do informatorjev z različnih koncev Slovenije: Ptuj (Delta – tovarna spodnjega perila), Maribor (Tekstilna tovarna Tabor, Tovarna sukanca in pozamenterije), Induplati Jarše, Motvoz in platno – Grosuplje, Novo mesto – Labod, Metlika – Beti, Idrija – Labod, Predilnica Litija, Vir – Tosama.

5 Vsa vprašanja so seveda del širše problematike. Povezana so s strategijami in usmeritvami državnega gospodarstva ter tendencami sodobnejšega družbenega razvoja. Zato moramo spoznati življenje človeka v njegovi totalnosti, saj v tem, kar je očem skrito, kar se je dogajalo za domačimi in tovarniškimi durmi, tiči pojasnilo za konkretno delitev, delovanje in organizacijo dela ter medsebojne odnose v tovarni in zunaj nje oziroma za konkretne razmere na tržišču ali v družbi.

6 Predmeti se odtujijo. Odtujijo se tudi od ljudi, ki so predmete uporabljali. Izdelovalci so tako z muzealizacijo ločeni od svojih izdelkov, produkcijskih procesov in postanejo občinstvo, postanejo »potrošniki svoje preteklosti«. Po drugi strani so ponovno razlašeni, saj je postavitev, klasifikacija v muzeju znanstveno zastavljena. Postavitev je zastavljena tako, da jo največkrat razumejo le strokovnjaki (Flieidl 1991, 32).

7 Informatorji, Labod – Novo mesto, Beti – Metlika.

Med drugim jo je bremenil višji izostanek z dela predvsem zaradi materinstva in nege bolnikov v družini. To je vplivalo na to, da so imeli tekstilno industrijo za nerentabilno. Po drugi strani pa takšna miselnost, ki je dandanes že kar malo izpeta, ne upošteva množice žensk, ki so marsikdaj z občutkom slabe vesti zapuščale domove in odhajale na delo, žensk, ki so skušale uskladiti potrebe in dolžnosti doma in na delovnem mestu. V ospredje sem postavila delavko. Nikakor pa nisem pri tem skušala zanemariti moških. Hkrati se zavedam generalizacij in stereotipov, ki sem se jim skušala izogniti. Pri tem je treba upoštevati, da ni univerzalne kategorije tekstilne delavke. Zaradi različne kulturne dediščine, ki so jo v tovarno prinesli ženske in moški, z različnimi izkušnjami, in zaradi različnih okoliščin, v katerih so delovali, so tudi interpretacije in doživljanje različni. To različnost sem skušala upoštevati tudi v nalogi.

»V vsaki nitki je vtakano nekaj človeške duše«⁸

Povojni čas je čas obnove: čas gradnje nove države in sodobnejše industrije. Vsekakor to ni bil začetek tekstilne industrije. Njeni začetki segajo že v 19. stoletje, velik razcvet pa je doživela med obema vojnoma.⁹ Tekstilna industrija je tako rekoč glasnica industrializacije.

Po drugi vojni je država iskala temelje gospodarske moči v razvoju težke industrije. Tekstilna industrija ni bila ena izmed privilegiranih panog. Po raziskavi sodeč je bila bolj prepuščena sama sebi.¹⁰ Posledica premajhnih investicij državnega kapitala je bil pomanjkljiv razvoj strojnega parka (predvsem v tkalnicah in predilnicah). Modernizacija je v svetu potekala zelo hitro. V Jugoslaviji smo jim težko sledili. Strojna oprema se je uvažala, večkrat pa le improvizirano popravljala. Uvoz in vzdrževanje opreme sta bila draga. Tovarne so iskale rešitve med drugim tudi v delovni sili. Leta 1950 je tekstilna industrija v Sloveniji zaposlovala 32.000 delavcev, zaposlovanje je bilo zelo ekstenzivno, proizvodnja se je večinoma povečevala z zaposlovanjem. Pred osamosvojitvijo leta 1991 je zaposlovala več kot 53.000 ljudi. Pred drugo svetovno vojno je bila ta panoga na prvem mestu po številu zaposlenih in po splošnem gospodarskem pomenu (25 odstotkov vrednosti celotne industrijske proizvodnje), leta 1975 pa je imela le še 13 odstotkov vrednosti celotne industrijske

»Grafikon in najboljši delavci aprila leta 1949, Induplati Jarše«-komentar tovarniškega kronista. (Original hrani Tovarna Induplati Jarše).

proizvodnje (Enciklopedija 1999, 209). Razvoj je potekal predvsem v smeri delovne intenzivnosti, gradile in ustanavljale so se nove tovarne in podružnice, zlasti na industrijsko nerazvitih območjih, kar je med drugim preprečevalo prehitro in preveliko migracijo v industrijska središča. Tekstilna industrija se je začela širiti iz prejšnjih tekstilnih središč v manj razvita območja. Sčasoma so se posamezne tovarne specializirale, prihajalo je do združevanj posameznih obratov, kar pa ni prineslo dolgoročnejših izboljšav.

Primerjava, objavljena v časopisu Tekstilec (1985, 413), kaže na neorganiziranost dela v tekstilni industriji. Na Zahodu naj bi v osemdesetih letih izdelali 100 kg preje v 8 urah, pri nas so jo v 19,5 ure, če pa se prišteje vsa režija v tovarni, pa v 23 urah. Čeprav naj bi se naše predilnice v sedemdesetih letih posodobile in opremile, se produktivnost ni toliko povečala, kot bi se morala. Še slabše naj bi bilo v tkalnicah. Problem naj ne bi bil v delu proizvodnje, temveč v režiji. Naša tkalka ali predica naj bi bila enako učinkovita kot na primer nemška. Razlog je bil v slabi organizaciji, v neučinkovitem in dragem samoupravnem sistemu. Veliko je bilo tudi zastojev zaradi pomanjkanja rezervnih delov in ustavitve proizvodnje zaradi nekakovosti surovin. Oznaka tekstilne industrije kot »nerazvite in nemoderne«, »delovno intenzivne panoge«, »socialnega ventila« je tako delno upravičena. Raziskava razvoja tekstilne industrije (časopisne analize) kaže precejšnjo

neorganiziranost in razdrobljenost. Po drugi strani pa se (ravno na podlagi življenjskih zgodb) odpira pogled na področja, ki jih te oznake spregledajo. To je predvsem rezultat truda posameznikov, ki so skušali slediti razvoju na Zahodu.

Kdo se skriva za industrializirano proizvodnjo tekstila?

Kdo so bile delavke in kdo delavci? Od kod so prišli?

Med delavci je bilo veliko polproletariata, ljudi, ki so obdržali nekaj zemlje. »Še malo zemlje, pa kakšno kravico, to je bil dodaten zaslužek in so se ljudje kar dobro prebijali.«¹¹

Kot je bilo že rečeno, so tekstilne tovarne zaposlovale ljudi iz okolice, predvsem iz okoliških vasi. Pogosto so delavke in delavci prihajali na delo s kolesi, redkeje peš.

Življenje v tovarni

Delo v proizvodnji je potekalo v dveh ali celo treh izmenah¹² (odvisno od potrebe na tržišču in posameznega obrata). Nekatere (delavke) so v želji, da bi naredile čim več, zjutraj prišle celo pol ure prej. Plačane so bile namreč po normi.

Ko delo v tovarnah še ni bilo povsem avtomatizirano in so stroje še poganjale

hrupne transmisije, je že sam pogon strojev določal začetek ali konec dela. »Mojster je moral transmisijo pognati, je prišel že pet minut prej. Pogon transmisije je pomenil začetek dela. Ko smo jo ugasnili, pa konec.«¹³ Z uvedbo avtomatizacije (ponekod že prej) je začetek dela naznanil zvonec ali sirena. V Litiji se je sireno predilnice slišala po vsem kraju. Za Litijčane je bila kot »ura«. To dobro ponazarja povezanost tovarne s krajem.

Ob vходу v tovarno je stal vratar. Njegova naloga je bila med drugim tudi nadzorovanje točnosti in discipline delavk. »Na začetku je bilo čisto neorganizirano, ljudje so prihajali kar tako malo. Sam sem bil vedno že pred šesto tam notri in sem hodil naokoli. Sčasoma so se naučili discipline. So bili tako točni, bi lahko uro štelal.«¹⁴

V nekaterih tovarnah so imeli ure za žigosanje že pred drugo svetovno vojno, drugje so uporabljali drugačne načine, na primer »pasje kartice«¹⁵ – to so bile trikotne kartice, na katerih je bila napisana številka delavke. Ko je delavka prišla v tovarno, je vratar kartico s številko zataknil na določeno mesto. »To je bilo bolj za urne delavce, za pomožne, skladiščnike, pomagace ... Za tkalke smo opustili, njih smo merili s produktivnostjo. Stevci na strojih so pokazali, koliko je naredila.«¹⁶ Med delom (predvsem) v prvih letih po vojni ženske niso smele zapustiti svojega delovnega mesta. Razen med odmori. Odmore je ponavadi oznanil zvonec. Takrat so vsi prenehali delati. Organizirana prehrana se je začela v tovarnah intenzivneje pojavljati šele proti koncu šestdesetih, v začetku sedemdesetih let.

»Med (te) vsakdanje nujnosti sodi tudi prehrana.« (Maver 1978, 100)

Čas in način organiziranja prehrane po tovarnah sta bila odvisna predvsem od posameznega direktorja. Direktorju tovarne Induplati Jarše se je to zdelo osnovno vprašanje, zato je po svojem prihodu v tovarno v začetku petdesetih let najprej poskrbel za organizirano prehrano. Tovarniške kuhinje so bile v manjših krajih v mnogih primerih odvisne od pridelkov na tovarniški zemlji in svoje živine. Dokler v tovarnah ni bilo okrepčevalnic, menz oziroma družbene prehrane, so delavke nosile malico s seboj. »Prinesla sem si četrto klobase, pa eno jabiko, pa kruh. Pile smo pa vodo.«¹⁷ Skromnost pri malici je bila odvisna od domačih razmer, konkretnih okoliščin in od posameznice.

Očitno vse niso ravnale tako. Žensko glasilo Naša žena leta 1954 opozarja na vprašanje nezdravega načina prehranjevanja slovenskih tekstilnih delavk. Po prispevku v Naši ženi so v tovarni Tiskanine v Kranju delavkam sicer zagotavljali prehrano, vendar je bila za večino predraga. Nihče izmed informatorjev nikoli ni omenjal, da bi bila hrana v tovarni predraga. Maloštevilne naj bi bile tudi tiste, ki so si hrano nosile s seboj.¹⁸ Večina si je svoj prvi topel obrok pripravila šele ob petih popoldan doma, to naj bi bil za mnoge tudi prvi dnevni obrok. Doma so si skuhal le jajce ali hrenovke in podobno (Naša žena 1954, 34).

Litijska predica si je dobro zapomnila prvi bife pri vratarju: »Klobase pa zenf, mmm, je bila tako kuhana klobasa, joj je bila dobra, je bila vroča, sem vsak dan po pet žemljic pojedla«. Malico so delavke pojedle kar pri stroju ali v garderobi (toplo malico so v izoliranih loncih delili po oddelkih v Tekstilni tovarni Maribor – Naša žena, 1954, 34), če je bilo lepo vreme tudi pred tovarno, kasneje pa v jedilnici. V tovarni Induplati Jarše so v času, ko še ni bilo menze, razdeljevali malice na dvorišču pod kostanjem. »Malicali smo na klopih, ki so bile postavljene ob stenah proizvodnih obratov. Najraje smo jedli špeh, žemljo in pili jabolčni sok. Tople malice smo jedli v pravih vojaških posodah. Imeli smo enolončnice s klobasami ali hrenovkami.«¹⁹ Med malico so se delavke in delavci pogovarjali, v Jaršah pa so med malico po zvočniku predvajali različna obvestila, opozorila in glasbo.

Kontrole

Ob odhodu iz tovarne so bile kontrole. Pogosto je delo nadzornika opravil kar vratar. V tovarni Induplati Jarše so za ta namen imeli posebno napravo »za potegnit«. Vsaka delavka je morala potegniti za posebno ročko. Če se je pri tem prižgala lučka, so jo pregledali. Lučka se je prižgala naključno. Občasno je prihajalo do kraja, najpogostejše so bile kraje kopsov.²⁰ Litijske predice se spominjajo, kako so nekoč ujeli delavko, ki je utrgala malo močnejši papir, da bi vanj zavila meso, vendar so jo dobili. Kazni so bile različne. Obravnavale so jih disciplinske komisije. Manjši kraji je sledil opomin ali ukor. Kazen je bila razglašena na oglasni deski. Takšne (sramotne) izpostavljenosti so se ljudje bali. Hujši prestopki so bili kaznovani tudi z izključitvijo. Vendar so bili takšni primeri redkejši.

Delo v tekstilni tovarni

Ko sta se delavka in delavec zaposlila, nista znala še ničesar. Osnov so se večinoma priučili na tečaju, ki je potekal kar v tovarni. »... Preuredili smo eno sobo, vanjo postavili šest statev, normirec jih je učil, jim pokazal, kako narediti vozel, kako se postaviti, da si najbolj okreten. Potem po 14 dneh so šle k tkalki in ji pomagale, sčasoma pa so prevzemale stroje ...«²¹ Po končanem tečaju je dekle ali fant pomagala delavki za strojem. Tudi predica je ponavadi začela kot snemalka. Njena naloga je bila, da sname prejo in natakne prazne cevke nazaj na stroj. Če je pri tem še pomagala predici, je postala pomagalka in kasneje predica. Kakšnih večjih možnosti pa predica, vsaj po pripovedovanju informatorjev, ni imela. K visokemu odstotku nekvalificiranega kadra²² v tekstilni industriji je precej prispeval način plačila delovne sile. Pri plačilu se nista upoštevali kvalifikacija in izobrazba, temveč storjeno delo. Marsikdaj je bil to vzrok, da delavke in delavci v proizvodnji niso težili k izobraževanju.

8 Isti.

9 Po podatkih nekdanje kustodinje tekstilnega oddelka TMS K. K. Arzenšek je bilo po prevratu v Sloveniji le 11 tovarn. V obdobju med obema vojnima pa se je njihovo število povečalo za 80 odstotkov. Tako se je tekstilna industrija prerinila iz enega od zadnjih mest na prvo mesto in je po vsoti osnovne glavnice prekosila celo rudarsko in kovinsko panogo, dve tipični vrsti težke industrije (Arzenšek 1970, 1).

10 Pri tem ne smemo pozabiti na vplive ideologije delavskega samoupravljanja, ki je pod geslom »Tovarne delavcem« leta 1950 nadomestila administrativno centralno gospodarstvo.

11 Informator, Induplati Jarše.

12 Začetek izmene se je sčasoma spreminjal. V predilnici Litija so v prvih povojnih letih delavke delale od 6. do 14. ure, od 14. do 22. in od 22. do 6. ure zjutraj. Leta 1967 so se delovni turnusi spremenili: 4.30–11.30, 11.30–18.30, 18.30–1.30 (Rapl 1967, 56).

13 Informatorja, Tekstilna tovarna Tabor v Mariboru in Tekstilindus v Kranju.

14 Ista.

15 Po navedbah informatorja iz Maribora.

16 Informatorja, Tekstilna tovarna Tabor v Mariboru in Tekstilindus v Kranju.

17 Informatorka, Predilnica Litija.

18 Po podatkih Naše žene naj bi si delavke za malico prinesle pol litra črne kave in kakšno žemljo, moški pa naj ne bi bili tako skromni in so si prinesli klobase (1954, 35).

19 Informatorka, Induplati Jarše.

20 To so navitki s sukancem oziroma nitjo.

21 Informatorja Tekstilne tovarne Tabor v Mariboru in Tekstilindus v Kranju.

22 Na 160 zaposlenih je leta 1978 prišel en strokovnjak z visokošolsko izobrazbo (Utenkar 1978, 3).

Veliko število že kvalificiranega kadra je celo zapuščalo tovarne in si poiskalo bolj plačano delo.

Predice in tkalke so bile pri svojem delu izpostavljene ropotu, smradu in slabemu zraku. »Dvorana se kar trese ob tem ropotu,« je položaj v predilnicah leta 1954 opisoval članek v Naši ženi (1954, 35). V mariborski tekstilni tovarni so si delavke v ušesa zatlačile švedsko vato. Med seboj so se le s težavo pogovarjale. V litijski predilnici so komunicirale z ukanjem, ponekod pa so si brale z ust.

Marsikatera delavka se je ropota sčasoma navadila, vendar so posledice čutili vsi družinski člani. »Doma pa pravijo, da preveč vpijem.«²³

Predilnice so bile polne prahu: »Se je zelo kadilo, tako da nisi do konca (proizvodnje hale) videl. Povsod je bil prah.«²⁴ Prah se ni usedal le na obleko, temveč tudi na lase.²⁵

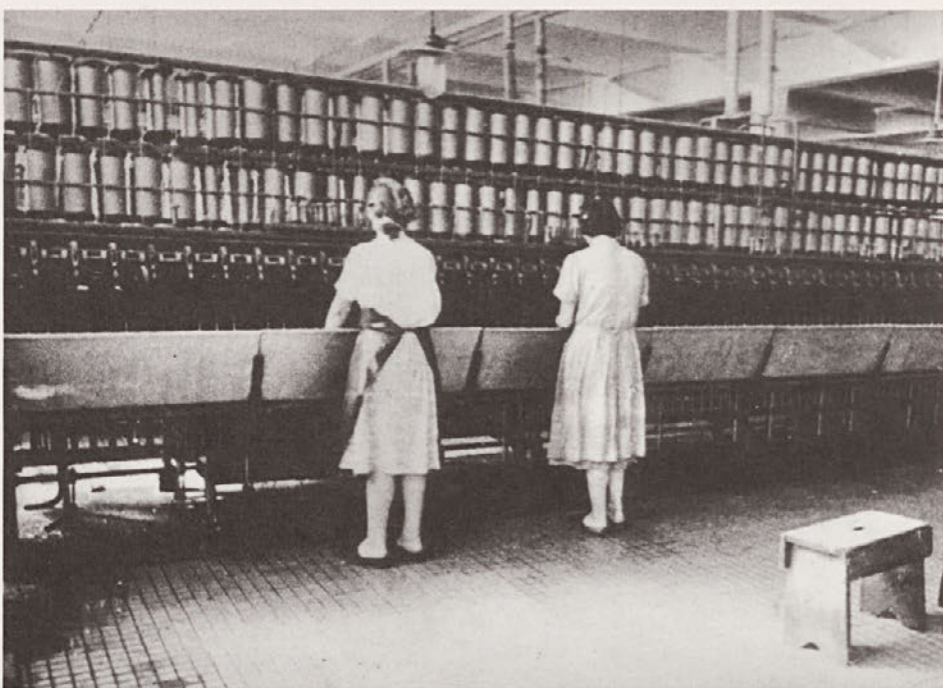
V proizvodnih halah je bilo pozimi premrzlo, tako da se je »cvern trgal« (na primer v Tekstilni tovarni Maribor), poleti pa prevroče, »da smo polivale po tleh z vodo, za vlago, da se niso trgale niti«, se spominjajo mariborske delavke.

Tkalke in predice so opravljale delo stoje. Tkalka je morala biti ves čas sklonjena ali »pa si se moral čez trebuh vržt, pa na oprsje, tako so trpele prsi, pa bedra, še danes se nam pozna žleb med nogami.«²⁶ Delavkam iz tovarne sukancev in pozamentrije v Mariboru je bilo najtežje delati v sukalnici. Delo je zahtevalo veliko fizičnega napora. »Bile so težke špule (op: veliki leseni valji, na katere se je navijal sukanec), z nogami smo morale počasi zaustavljati stroj, nato sneti in zamenjati špule. Bilo jih je 60 na vsaki strani. Vsako špulo je bilo treba posebej menjat, pa če ni bilo mojstra smo malo pogoljufale, pa smo vse naenkrat snele, tudi če kakšna ni bila polna, da smo imele potem vsaj nekaj časa mir.«

Po tleh je bil dolgo časa beton, le tam, kjer so stale delavke, so sčasoma postavili leseno »dilo«. Pri nekaterih strojih so bile stopnice. Problem tkanja med stroji so skušali reševati z odri, vendar šele proti koncu šestdesetih let.

Po modernizaciji je delavka nadzirala več strojev hkrati: »Kako nepravilno je bilo to, ko smo bile mlade, smo delale na dva stroja, kasneje na štiri, ko smo bile stare in utrujene, pa na šest.«²⁷ Res je, da so na vse težje prenašanje bremen in opravil v tovarni zelo vplivala utrujenost in različna obolenja. Utrujenost pa se je pokazala šele kasneje, s starostjo.

»Potem na stara leta pa že videle nismo dobro, pa so mi kvačke, pa škarje padale pod niti na stroj, kjer je bilo polno prahu,

Delo v mokri predilnici, Induplati Jarše, leta 1955. (Original hrani Tovarna Induplati Jarše).

potem sem morala stroj ustaviti, pa dvigniti dilo ...«²⁸ Po drugi strani pa je delo za več stroji zahtevalo več tkanja med stroji in po stopnicah.

»Mami bi spomenik postavla, trpljenju tega nočnega šihla«²⁹

Raziskava je odprla določena vprašanja, na katera je treba še posebej opozoriti. Kot enega najhujših problemov so delavke navedle nočno izmeno. Delo ponoči povezujejo s strahom, kronično utrujenostjo, občutkom zanemarjanja otrok.

Še posebej težko je bilo oditi v tovarno v soboto ponoči: »Ko si čakal na avtobus, pa si videl, kako so drugod po hišah ljudje skupaj, pa spuščajo zavese.«³⁰ Včasih so ponoči delavke omagale kar med delom. Zadremale so celo nad stroji ali zaboji. Mariborska delavka se spominja: »... je bil tam zraven en zaboj, kjer so bile špule, pa sem kar v tisti zaboj padla, potem pa je majster prišel, pa je vprašal soseda, kaj pa ona v zaboji visi. Potem je prišel do mene, jst pa v luft.« Tudi nekateri vodilni kadri v tekstilni industriji so se zavedali bremena, ki so ga nosile tekstilne delavke. Eden izmed vodilnih tekstilcev v Sloveniji po drugi svetovni vojni je tako pripovedoval: »Po polnoči je bilo najhujše: ko je ura ena, dve, ves obraz postane nekako trd, veke težke, zbrati moraš dodaten napor, da ostaneš buden in da stroji ne tečejo brez nadzora. Takrat sem spoznal trpljenje tekstilnih delavk. Mnoge med njimi so bile žene, matere, ki niso mogle, kot jaz, po prihodu

domov leči in spati, temveč se je za njih začela druga izmena. Spoštoval sem te žene, postale so mi zgled pridnosti, predanosti, skromnosti in požrtvovalnosti ...« (Debec 1996, 225)

Za marsikatero delavko je bil še hujši naslednji dan, zjutraj, ko se je vrnila domov. Čakala so jo gospodinjska opravila, družina in še posebej otroci niso razumeli, zakaj je mati utrujena. »Potem sem zjutraj domov prišla, pa so mi oči skupaj lezle, pa mi je punčka rekla, naj ne dremam, ker sonček sije.«³¹

Vendar so vsak dan znova delavke odhajale od doma. »V vseh tridesetih letih sem enkrat zamudila. Delala sem ponoči, podnevi pa ni bilo časa za spanje. Poleg gospodinjskih opravil sem morala oditi popoldan še v Ljubljano, v šolo na govorilne ure za otroke. Ko sem se vrnila domov, sem od utrujenosti zaspala in se zbudila ob pol polnoči. Tako sem se ustrašila. Samo še do kolesa sem stekla, pustila prižgane vse luči v stanovanju in odhitela v službo. Tisto noč mi je predelavka pomagala, tako da sem kljub vsemu dosegla normo.« (Konoplan 1985, 5). Druge izbire ni bilo. Pomoči moških ni bilo mogoče pričakovati. V Mariboru naj bi dvakrat poskušali v nočno izmeno namestiti »same moške«, vendar se ni obneslo (Naša žena 1956, 131). V treh do petih mesecih naj bi si skoraj vsi poiskali druge, boljše službe, čeprav so za nočno delo dobili 20 odstotkov dodatka k plači in brezplačno malico.

V resnici pa moških v tekstilni industriji niti ni bilo. »Moški? Kateri moški? Ko tekstilna

industrija v tekstilnih središčih niti žensk nima več dovolj ...,« se je leta 1978 spraševal vodja kadrovske službe v Kranju (Maver 1978, 119).

Delavke so se nenehno spopadale s problemom preobremenjenosti, ki je izviral iz njihove razpetosti, in psihične razdvojenosti med delom in domom (pri tem je treba omeniti predvsem problem varstva otrok).

Na tiho sprejemanje dvojne obremenitve žensk in takratnih okoliščin je imel velik vpliv način, kako so ljudje doživljali čas po vojni. Povojna ideologija je temeljila na ideji zgodovinskega napredka (Vodopivec, 1999). Ljudje so se usmerjali v prihodnost zaradi zaupanja v linearen koncept zgodovine, zaradi upanja v boljši jutri. Ob takšnem pojmovanju laže razumemo, zakaj so se delavke in delavci marsikdaj odpovedovali prostem času in plačam ter jih vlagali v tovarne.

Delo v tekstilni industriji je bilo odvisno od potrebe in povpraševanja. Ob konicah so morale delati delavke podnevi in ponoči, ob sobotah in nedeljah, tudi po 32 ur (štiri izmene). Vendar tega ne kaže predstaviti le v luči trpljenja oziroma žrtvovanja. Tudi delavke same mnogokrat niso tako gledale na to.³² Delo sta spremljali vera in povezanost s tovarno. Večkrat so delavke pohitele, saj je bil ob koncu dela »žur«. Zabavo so si organizirale kar same, ponekod pa je za družabnost poskrbelo vodstvo. Delavke so si marsikdaj med delom tudi zapele. Ali pa, kot se spominjajo v Mariboru, celo zaplesale.

»Tovarna je lahko tudi več – lahko je del našega življenja«

(Maver, 1978, 100).

Povezanost delavke in delavca s tovarno je bila veliko večja, kot si jo lahko predstavljamo. Tovarne so ljudem v krizi priskočile na pomoč: s preskrbo blaga ali celo z gradbenim materialom (primer Jarše), mnoge pa so s poletnim delom, prakso ali celo štipendiranjem poskrbele tudi za otroke njihovih zaposlenih.

Tovarna je bila močno povezana s preživetjem prostega časa zaposlenih in njihovih družin. Organizirale so izlete, družabne dogodke in gradile počitniške domove. Tovarna ni bila le delovni prostor, močan pomen se skriva tudi v njeni socializacijski funkciji. To je bil prostor, kjer so se delavke in delavci zabavali, si pridobivali izkušnje in se seznanjali z drugačnim življenjem. To je bilo pomembno predvsem v življenju žensk.

Počasi se je povečevala njihova samozavest, spreminjala so se razmerja med moškim in žensko doma in pri delu, spreminjala so se njihova življenja, spreminjala se je njihova samopodoba (gl. Vodopivec 1999).

Med odmori in sestanki, predvsem pa pri praznovanjih in na drugih prireditvah, naj bi se po pripovedovanju informatorjev med seboj družili vsi: režijske in proizvodne delavke oziroma delavci ter vodilni kadri.³³ »Na začetku, ko sem prišel v tovarno, si bolj videl, da so domov hodili delavci posebej, pa tisti iz pisarn skupaj. Potem se je pa tudi to spremenilo in sta šla skupaj direktor in delavka.«³⁴

Tesnejše vezi so nastajale med delavkami v istem obratu in v isti izmeni (ob organizirani družbeni prehrani in menzah je prihajalo do povezovanja tudi med obrati). Njihovo prijateljstvo je segalo tudi zunaj tovarniških zidov. Prihajalo pa je tudi do preprirov in razprtij. Razlogi so se skrivali v tekmovalnosti in nevoščljivosti. Med seboj so si nagajale delavke različnih izmen. Delavka ene izmene je na primer domov odnesla čolnček. Nazaj ga je prinesla šele naslednji dan. Tako je delavki druge izmene upočasnila, otežila ali celo onemogočila delo. Konflikti so nastajali tudi med šolanimi in nešolanimi kadri ter med različnimi generacijami. Starejše generacije so se pritoževale nad nedisciplino in nedelavnostjo mlajših, mlajše pa so bile prepričane, da jim starejše nočejo pomagati in jim samo nagajajo.

Delitev dela v tovarni

Delitev dela v tovarni je bila odvisna od njene specializacije. Osnovna hierarhija delovnih mest pa je bila skupna vsem: delavka (delavec), predelavka (predelavec), mojster (»majster« oziroma »majstrica«), obratovodja v proizvodnji, zunaj nje pa režija, direktor in tehnični kader.

Mojster je nadziral in organiziral delovanje oddelka. Poskrbel je za stroj, ki se je pokvaril, in skrbel je za nemoten potek dela. Mojstri so bili večinoma moški, razen v konfekciji, ki je v primerjavi s predilnicami in tkalnicami veliko bolj feminizirana (litijska predilnica je šele pred nedavnim dobila žensko – »majstrco«, ženske v Labodu pa so že v sedemdesetih letih zasedale delovna mesta »majstric« in celo direktoric).

Odnos med delavko in mojstrom je bil zelo pomemben, saj je bil mojster tisti, ki je popravil stroje oziroma načrtoval sam postopek dela. Če delavka z mojstrom ni bila v dobrih odnosih, ni naredila norme,

kar je pomenilo manjšo plačo. »Disciplina in odnosi do mojstrov so bili taki, kot se je zahtevalo. Še na misel ni nobeni prišlo, da bi ugovarjala.«³⁵ »To smo jih spoštoval, smo se jih bal.«³⁶

Mojstrice in mojstre so delavke vikale, klicale pa so jih po imenu. Vodilni kadri so delavke večinoma tikali.

V odnosu do avtoritete se kažejo med generacijami razlike, kar je povezano z drugačno vzgojo in drugimi vrednotami. Mlajše generacije so avtoritete očitno manj spoštovale. K temu je veliko pripomogel drugačen odnos mlajših generacij do dela.

Moški so v tovarnah zasedli delovna mesta mojstrov in njihovih pomočnikov, električarjev, ključavničarjev in kurjačev.³⁷ V tovarni so bili cenjeni vzdrževalci in ključavničarji. Strojna oprema je bila stara in stroji so se, kot je bilo že rečeno, nenehno kvarili. Tehnični kader naj bi bil vsaj po mnenju litijskih delavk »nekako gor vzet«. Ne glede na to so se delavke zavedale, da so od njih odvisne, saj je njihovo delo nemoteno potekalo le, če je stroj deloval. Z ekonomskimi in tehničnimi spremembami so se spreminjali delovni postopki, prav tako delitev dela – tudi med spoloma.

23 Informatorica, Tovarna pozamenterije in sukanca v Mariboru.

24 Informatorica, Predilnica Litija.

25 Predico se je prepoznalo že na prvi pogled. »Jst mam v spominu, da čiste pa ta'k so bile oblečene, ampak poznal' se pa je, da so bile vse od tega bauhuja (bombaž) v proizvodnji. Vse v predilnici so bile kosmate od preje. Ta prah se je poznal na oblačilih,« se spominja nekdanja vodja kadrovske službe iz Predilnice Litija.

26 Informatorica iz Tvarne sukanca in pozamenterije v Mariboru.

27 Informatorica iz Tvarne pozamenterije in sukanca v Mariboru.

28 Ista.

29 Komentar ene izmed litijskih tekstilk, ki pa ni nikoli delala ponoči (bila je v režiji).

30 Informatorica, Tovarna pozamenterije in sukanca Maribor.

31 Ista.

32 Čeprav je pogled delavke z današnje perspektive, ko tekstilna industrija propada in je mnogo tovarn, kamor je delavstvo vlagalo svoj trud in svoje osebne dohodke, v stečaju, že drugačen.

33 Čeprav naj bi se – po mnenju vodje kadrovske službe v Predilnici Litija – med seboj intenzivneje družile proizvodne delavke in posebej tiste iz režije oziroma »tiste iz pisarn«. Vendar naj bi pogosto sedeli vsi skupaj: »tudi proizvodnja skupaj za mizo z direktorjem.«

34 Informator, Tekstilna tovarna Tabor v Mariboru in Tekstilindus v Kranju.

35 Ista.

36 Informatorica, Labod – Idrija.

37 Čeprav so bile med tovarnami razlike, so določena delovna mesta skoraj izključno ostala moška: na primer električar, ključavničar, mazalec strojev.

V proizvodnji je bilo delo deljeno: kjer se je zahtevala ročna spretnost, predvsem potrpežljivost, tam je bila – po mnenju nekdanjih obratovodij – nastavljena ženska. Delitev dela na »moška« in »ženska« se je velikokrat povezovala z naravo delovnega postopka. Težko fizično delo naj bi opravljali moški (na primer v predilnicah pri čiščenju in mikanju). Vendar to ne drži popolnoma, saj so po pripovedovanju informatorjev ženske (po potrebi) prenašale tudi 30 in 40 kg težke bale platna.³⁸

Opredelitev delovnega postopka kot fizično težkega se je po potrebi in krajih spreminjala. Kaj so ljudje pojmovali kot težko delo, je bilo odvisno od posamezne tovarne.

Povezava med tehnologijo in ženskim spolom je prav zanimiva. Po eni strani je razvijajoča se tehnologija s svojimi izboljšavami odpirala ženskam nova delovna mesta. Vendar je prinašala modernizacija mnogo dvomov.³⁹ Pregled literature o zgodovinskem razvoju razmerij med modernizacijo in spoloma (Simonton 1998) pravi, da ženske niso bile tiste, ki naj bi razumele tehnološko izpopolnjene in zahtevnejše stroje. Ženske so le pritiskale na gumb, moški pa so znali ponovno zagnati stroj. Moški so torej obdržali nadzor nad stroji, delom in s tem posredno tudi nad delavkami (Simonton 1998, 244).⁴⁰

Tehnološke izboljšave so spreminjale delovna mesta, redefinirale so delitev dela po spolu in percepcijo konkretnega dela. Pogovor z informatorji opozarja, da so za sodobnejše tekstilne stroje vedno najprej prijele moške roke. Ženske so delale na »stare primitivne stroje«. Za »modernimi stroji« so bili moški. Po mnenju obratovodij v tovarni Motvoz in platno v Grosupljem naj bi bilo s takšnimi stroji težje delati. »Ko smo uvajali avtomate, smo glede na napor rekli, da bodo to delali moški (si moral 48 strojev obvladati), potem pa so kasneje to delale tudi ženske.«

Sodobni stroji naj bi bili zahtevnejši in naj bi se pogosteje pokvarili. Starejši stroji so bili manj avtomatizirani in če so se pokvarili, so jih pogosto delavke kar same ročno zagnale. To je zahtevalo veliko fizičnega navora, kar izključuje povedano izjavo o spolni delitvi dela zaradi fizične zahtevnosti. Z modernizacijo se spremeni pretekla interpretacija. Včasih naj bi se delo delilo glede na fizični napor, ki pa v novejšem – sodobnejšem času (z mehanizacijo) ni več merilo.⁴¹

Čas je denar

Med tekstilnimi tovarnami so bile velike

razlike. Družbeni položaj in podoba tovarne je bila odvisna od dejavnosti tovarne, direktorja, vodilnih tehničnih kadrov in obratovodij. Pri tem nikakor ne smemo pozabiti na tradicijo tovarne, njeno navezanost na ožjo okolico oziroma povezanost z njo. Usoda tovarne je bila zelo odvisna od organizacije dela. Potreba po blagu je zahtevala čimbolj racionalne rešitve, sistematiko in načrt dela. Vse naj bi bilo natančno določeno, tudi gib delavke. Če ga je naredila drugače, je že izgubila nekaj časa. »Če si kakšen gib brez veze naredil, si takoj izgubil čas, pa men'at je bilo treba barve, pa cverne.«⁴² Čas pa je bil dragocen. Plačani so bili namreč po normi. Norme so bile natančno preračunane in so se spreminjale. Normiranci so določali normo za posamezno delovno mesto. Nekatere delavke so se znašle po svoje. »Delavke so potem, da bi šlo hitreje, posrkale nitko skozi čolnice (pri tkanju), čeprav jim to nismo dovolili, saj ni bilo zdravstveno pravilno.«⁴³ Nekdanji mojster v tovarni Motvoz in platno v Grosupljem se spominja, da so bile ob njegovem prihodu v tovarno leta 1958 norme še ohlapne. To je bilo za delavke in delavce zelo stimulativno. Z višanjem norme je padala tudi učinkovitost delovne sile, padala je zagnanost. »Ker če je delavec dosegel 85-odstotno normo, se ni boril, da bi jo vsaj 95-odstotno, ker norma v vsakem primeru ni bila dosežena. Boljš' je bilo manj na uro, pa boljš' norma.« Norme so bile visoke. »Težko si jih presegel, potem pa, če si jih prevečkrat, so normo zvišal.«⁴⁴

»Osební dohodek že nekaj let na repu lestvice« (Kos 1972, 3)

Tekstilne delavke so bile v primerjavi z drugimi proizvodnimi delavci slabo plačane. Osební dohodki so bili odvisni od specializiranosti tovarne. V tovarni Tosama so mi povedali, da so bile pri njih plače boljše od povprečnih plač v tekstilni industriji. Tovarna je zacvetela s proizvodnjo cigaretnih filtrov. Takrat so se plače izboljšale. Vendar so jim občinske oblasti kmalu sporočile, da osební dohodki njihovih delavk ne smejo preseči osební dohodkov v tovarni Helios, ki je na domžalskem območju najboljše plačevala delavce. »Helios je imel zaposlene same moške, mi pa same ženske,« pomenljivo komentira vodja kadrovske službe v Tosami. Vendar Tosama ni tipična predstavnik tekstilne industrije, temveč je prej nekje med papirno in tekstilno industrijo.

V letu 1977 je bil povprečni osební dohodek tekstilne delavke oziroma delavca 3.988

dinarjev, to je bil najnižji dohodek v gospodarstvu, za 17 odstotkov nižji od povprečnih osební dohodkov v slovenski industriji (Maver 1978, 17).

Odnos posameznika in družbe do tekstilne proizvodnje ter tekstilnih tovarn

»Resnost in skromnost, točnost in dostojnost so odlike tekstilcev. To sem vsak dan, ko sem šla v šolo prebrala. Se mi je pomembno zdelo, da sem tekstilka.«⁴⁵

Prvo povojno generacijo proizvodnih delavk in delavcev ter šolane kadre je spremljal občutek, da je delo v tekstilni industriji pomembno. Nekaterim so odnos do tekstila privzgojili v šoli: »Ljubezen do tekstila, pa imeli smo občutek, da to, kar delamo, ima svojo ceno in veljavo, da je pomembno.«⁴⁶

Po vojni so vodilna mesta v tekstilni industriji prevzeli (pred vojno) šolani ljudje.⁴⁷

Večina delavk se je v tovarni zaposlila zaradi ekonomskih razlogov. »Sem si želela po vojni v predilnico. Ampak meni je bilo vse glih, glaven, da je bil šiht. Jst se nisem nič ozirala, jst sem rekla, dnar je povsod.«⁴⁸ Mnoge delavke so zaradi vojne prekinile šolanje in se po vojni »po sili razmer« zaposlile v bližnji tovarni. Nekatere so se v tovarni zaposlile zaradi »tradicije«, sledile so svojim staršem, bratom ali sestram. Kaže, da so bile v prvi polovici povojnih let delavke bolj povezane z življenjem tovarne, bolj so bile predane svojemu delu. To se je začelo ob prelomu sedemdesetih in osemdesetih let spreminjati. Spreminjal se je tudi odnos družbe do tekstilne industrije. Delo v tekstilni industriji je imel nekoč velik pomen. V Idriji so ob odprtju Labodove podružnice leta 1969 na tekstilno delavko gledali s ponosom: »Ta pa zna šivat!«⁴⁹ Tekstil naj bi vzgajal žensko, kako pomemben je njen videz. »Iz naše fabrike so bile vse zrihtane, urejene. Iz Kolektorja se niso znale, smo jih večkrat gledali,« se spominjajo delavke iz Idrije. Direktor v tovarni Labod v Novem mestu naj bi se sam zavzemal za to, da morajo ženske skrbeti za svoj videz tudi ko zapustijo »fabrko«.

Dokler delovni procesi niso bili popolnoma avtomatizirani in zminimalizirani, so bile delavke oziroma delavci s strojem veliko bolj neposredno povezani. Fizični stik s strojem (oziroma direktni stik) je imel pri tem pomembno vlogo. Do stroja in izdelka so delavke čutile zavezanost in pripadnost.⁵⁰

»Čolnice je neutrudno brzel sem in tja in tkal nitke v celoto. Valj, na katerega se je

navijala tkanina, je bil iz ure v uro širši. Vonj po stroju in otip blaga mi še sedaj ne gre iz glave. Če kje zagledam statve, me kar prime, da bi jih poglala in gledala neutrudno tkanje, novo tkanino.» (Konoplan 1987, 3).

»Zadnji dve leti sem bila malerka, vendar sem se počutila veliko bolje, ko sem bila za stroji; le tu si namreč svoj gospodar,« se spominja delavka iz tovarne Induplati Jarše (Konoplan 1987, 3).

»Roke in oči šivilje bodo zamenjali računalniki« (Snoj 1977, 4)

Z modernizacijo se je začel izgubljati stik oziroma povezava med stroji in delavci. Delavci so se od strojev odtujili, saj jih niso več neposredno upravljali oziroma nadzorovali. Postopki so postali računalniško vodeni in popolnoma zrobotizirani. S tem se je spreminjala percepcija konkretnega dela, prav tako tudi življenje v tovarni. »Delo v takšni proizvodnji je brezdušno in – zaradi vsakodnevnega osemurnega ponavljanja istih gibov – psihično ter fizično naporno in ubijajoče. Tako kot je brezdušno delo v sodobni industrijski proizvodnji, so brez duše zapleteni stroji in naprave, ki jih ta industrija proizvaja, saj nimajo neposrednega stika s človekom, vanje nista vloženi ljubezen in privrženost.« (po: Orehovec 2000, 110; Brate 1988, 11). Vplivi in posledice mehanizacije in tehnološkega napredka so (tako) večji in očitnejši, kot je videti na prvi pogled.⁵¹ »Nekoč pred leti smo obiskali znano nemško pletilsko podjetje; spominjam se, kako sem bila razočarana, ker ni bilo pravzaprav kaj videti. V centrali so le pripravljali delo, proizvodnja pa je bila raztresena v krogu nekaj sto kilometrov po samih malih, na oko nezanimivih obratih. One velike celote, ki jo je posebej imelo ime podjetja in ki bi jo človek pričakoval združeno v veliki moderni tovarni, sploh ni bilo.« (Maver 1978, 19)

Za konec

Preučevanje življenja tekstilnih delavk in delavcev je po eni strani opozorilo na človeški faktor; tehnologije ne kaže razlagati brez navzočnosti človeka. »Zgodovina tehnologije je namreč zgodovina ljudi.« (Hudson 1975, vii) V tekstilni industriji so bile zaposlene večinoma ženske. Življenje žensk, njihove perspektive in doživljanje ostajajo v mnogih muzejih zanemarjeni.⁵² Zdi se mi pomembno, da opozorim na ženski vidik v

muzejski prezentaciji.

Po drugi strani pa je preučevanje odprlo določena družbena, socialna, kulturna vprašanja, pokazali so se konkretni problemi, ki jih pri predstavitvi življenja tekstilnih delavk in delavcev nikakor ne smemo izpustiti. V skladu s sodobnimi usmeritvami v muzeologiji je treba posvečati pozornost preteklosti, po drugi strani pa ozaveščati današnjega človeka in ga spominjati na sodobna družbeno aktualna vprašanja.

»... that museum is best that helps to free a society from the tyranny of a redundant and conventional vision – that is to say, from the tyranny of the present.« (Postman 1990, 58).

Pred kratkim me je nekdo vprašal, v čem vidim pomen muzejev, njihov smisel. Menim, da mora biti razstava sugestivna, če hoče upravičiti svojo (komunikacijsko) vlogo. Morda pa bo z ustreznim pristopom muzejev do družbeno aktualne problematike v tekstilni industriji, tekstilnih delavk in delavcev začel razmišljati še kdo. In sprašujem se, če ne bi bilo to tudi nekaj, kar bi lahko več kot samo upravičilo obstoj muzejev.

Literatura in viri

- ARZENŠEK, K. K. 1968: Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem, Ljubljana.
 -- 1970: Poročilo o delu tekstilnega oddelka za leto 1970. Idejna zasnova projekta Slovenska tekstilna industrija med obema vojnima. Tipkopis. Ljubljana.
 DEBEVC, Jože 1996: Od skrite želje po učiteljevanju do tekstilnega delavca. V: Tekstilec let. 39, 9–10. Ljubljana, 225–227.
 FLIEDL, Gottfried 1991: O razlaščenju in prilaščanju. V: Muzeoforum. Ljubljana, 25–34.
 ENCIKLOPEDIJA Slovenije 1999: Tekstilna industrija. Ljubljana, 203.
 HUDALES, Jože 1993: Etnološka premična dediščina za 21. stoletje. V: Glasnik SED 33/1. Ljubljana, 36–41.
 HUDSON, Kenneth 1975: Exploring our industrial past. Velika Britanija.
 KONOPLAN marec 1985, 3.
 -- maj 1987, 3.
 KOS, Milan 1972: Zakaj tako zaostaja tekstilna industrija. V: Delo 16. 6. 1972, 3.
 LARCHER, Dietmar 1993: Med moderno in postmoderno muzejske pedagogike. V: Muzeoforum. Ljubljana, 59–65.
 MAVER, Milan 1978: 150 let slovenske tekstilne industrije. Ljubljana.
 NAŠA ŽENA 3/1954, 33–36.
 -- 5/1956, 131.
 OREHOVEC, Martina 2000: Neskončna zgovornost v brezčasje ujetih podob. V: Argo 43/1. Ljubljana, 110–115.
 POSTMAN, Neil 1990: Museum as Dialogue. V: Museum News sept.–okt., 55–60.
 RAPL, Lea 1967: Predilnica Litija. Diplomatska naloga. Tipkopis. Kranj.
 SIMONTON, Deborah 1998: A history of

European women's work, 1700 – the present.

- SNOJ, Dušan 1977: Roke in oči šivilje bodo zamenjali računalniki. V: Delo 9. 4. 1977, 4.
 ŠOLA, Tomislav 1991: Sedanjost in bodočnost muzeja. V: Muzeoforum. Ljubljana, 19–24.
 TEKSTILEC let. 28, 12/1985. Ljubljana, 413–415.
 TOSAMA maj, 1967, 3.
 UTENKAR, Danilo 1978: Panoga v Zagatah. V: Delo 29. 9. 1978, 4.
 VILMAN, Vladimir 1995: Tehniški muzej in tehniška dediščina v slovenskih muzejih. V: Zborovanje SMD. Idrija, 76–83.
 -- 1999: Tehniški muzej Slovenije. Tehniški muzeji v Sloveniji in etnološki zorni kot predstavitve tehniške dediščine v Tehniškem muzeju Slovenije. V: Etnolog št. 2. Ljubljana, 85–104.
 VODOPIVEC, Nina 1999: Podoba in položaj ženske med leti 1945 in 1951. Diplomatska naloga. Tipkopis. Ljubljana.

- 38 Problem fizično napornega dela tekstilnih delavk poudarja tudi glasilo Naša žena: »Približno vsakih 12 minut se stroj ustavi in delavka ga ročno požene, za kar porabi vsakokrat toliko sile, kot bi dvignila 30 kg teže ...« (Naša žena 1954, 34).
 39 Modernizacija naj bi v zgodovini ženskam odprla nova delovna mesta. Cenejša ženska delovna sila naj bi nadomestila dražje in kvalificirane moške obrtnike in tekstilce (Simonton 1998, 243).
 40 Delavke so se zavedale, kako pomemben je njihov odnos z mojstrom, ki je popravilo naročil ali pa stroj celo sam popravil. »Predvsem pa so bili dragoceni možje, ki so znali usposobiti neme stroje, da so vnovič zabrnili.« (Maver 1978, 92)
 41 Razdelitev dela in delovnih mest so delavke in delavci sprejemali kot naravne in samoumevne (o pripisovanju pomena in percepciji razlik kot naravnih – Vodopivec 1999). Tudi v skladu s povojno ideologijo in doživljanjem povojnega časa delavke svojega dela niso percipirale kot manjvrednega. Ženske so oblikovale samopodobo v okviru lastnih izkušenj. Niso bile zgolj tiste, ki pritisikajo gume (več o tem: Simonton 1998, Vodopivec 1999).
 42 Informatorka, Labod, Idrija.
 43 Informatorja Tekstilne tovarne Tabor v Mariboru in Tekstilindus v Kranju.
 44 Informatorka, Induplati Jarše, in informator, Motvoz in platno v Grosupljem.
 45 Informatorka, Vir – Tosama.
 46 Ista.
 47 Tekstilna šola je bila ustanovljena v Kranju leta 1930.
 48 Informatorka, Predilnica Litija.
 49 Informatorka, Labod – Idrija.
 50 »Ničesar nimam, kar bi lahko pokazala, ne metrov, ne komadov. To je tisto, kar me delavke v pisarnah pogrešamo in kar vam delavkam ob strojih zavidamo.« (Tosama 1967, 4)
 51 O tesnejši povezavi posameznika s končnim izdelkom in delovnim postopkom v skladu z ideologijo samoupravljanja nas v svojem prispevku opozarja M. Orehovec (2000, 112).
 52 Pri tem je treba omeniti izjemo – Tobačni muzej, ki se je s problematiko delavk že ukvarjal. Življenje in zgodovina tobačnih delavk je osrednji del stalne postavitev v Tobačni tovarni.

ETNOLOGIJA, TURIZEM IN TURISTIČNE KMETIJE

Slovenski kmetje se vse bolj odločajo za dopolnilne dejavnosti na kmetiji, od predelovanja kmetijskih pridelkov na domu do ponovnega oživljanja domačih obrti, največ pa se jih odloča za turistično dejavnost (v Sloveniji je že skoraj 500 turističnih kmetij).

Ustrezna raven turistične dejavnosti lahko ohrani poseljenost slovenskega podeželja, kulturno krajino, naravno in kulturno dediščino, dvigne življenjsko raven kmeta in omogoči, da bo slovensko kmetijstvo spet konkurenčno, obenem pa spodbudi tudi skladen razvoj Slovenije. Vloga etnologov v tem procesu še ni samoumevna, zato tudi predstavljam teoretične osnove turizma in vloge turizma v etnologiji, predvsem turizem na podeželju. Pri terenskem delu (pri tem sem obiskal 11 turističnih kmetij) sem se lotil predstavitve teh kmetij in njihovega prilagajanja zahtevam turistične dejavnosti, pa tudi vloge države in lokalnih skupnosti pri njihovem razvoju.

Ugotovitve pričujočega prispevka so povzete iz seminarske naloge (pripravil sem jo v okviru seminarja Kultura in način življenja Slovencev) z naslovom Turistična dejavnost na kmetiji – prihodnost slovenskega kmeta?

Turizem skozi zgodovino in v sodobni družbi

Prve oblike turizma najdemo predvsem v povezavi z romarstvom in zdravilstvom. »Turizem« pa naj ne bi bil neznanka tudi starim Grkom in Rimljanom. Od 16. do 18. stoletja je bil tako imenovani »grand tour« del aristokratske vzgoje. Potovanja so se razmahnila predvsem z vplivom razsvetljenskih idej (2. polovica 18. stoletja), vendar so ostajala še vedno rezervirana za učenjake, bogataše, umetnike in druge, do malega človeka pa napredne kozmopolitanske razsvetljenske ideje skoraj niso segle, izjema so bila le romanja.

Turizem v današnjem pomenu besede se je začel razvijati med letoma 1820 in 1830 v Alpah ob Ženevskem jezeru in Azurni obali. Turisti oziroma popotniki (sprva predvsem Angleži) so hitro odkrili tudi Slovenijo, bogato z naravnimi lepotami (Alpe, jezera, vrelci, morje, jame ...), po katerih slovi še danes, a se vse premalo zavedamo, da to še zdaleč ni dovolj, da bi pritegnilo večje število turistov.

Velik preobrat za turizem pomeni razvoj železnice (za nas je zlasti pomembna proga Dunaj – Trst, 1857) in kmalu za tem tudi drugih prometnih in komunikacijskih sredstev. Potovanja so postajala vse cenejša, hitrejša in enostavnejša. Obenem so se razvijala tudi mesta in meščani so ob koncu tedna vse bolj radi hodili na izlet tudi na podeželje ter odkrivali neokrnjeno naravo, prijazne kmetije in odlično hrano ter pijačo, kmetje pa so začeli pogostejše potovati šele v zadnjem času.

Tudi na področju turizma so se uveljavile, v nekdanji Jugoslaviji pa celo dolgo obdržale, »merkantilistične ideje« (spodbujati dotok tujcev in s tem deviz, domači turisti pa za gospodarstvo niso tako pomembni). Danes le redkokdaj še tako razmišlja, v praksi pa to pomeni kampanjo, ki vabi Slovence z

geslom »Dobrodošli doma«.

Prvi večji razmah je množični turizem doživel med obema svetovnima vojnama, njegov pomen in obseg pa stalno naraščata. Najnovejši razvoj kaže naraščanje kratkih potovanj, kar je ponovno velika priložnost za kmetije.

Razvite evropske države imajo danes približno 7 odstotkov bruto domačega proizvoda iz turizma, pri Statističnem uradu RS pa ugotavljajo, »da soustvarjajo ožje pojmovane turistične dejavnosti (prenočitveno in prehrabno gostinstvo, turistično posredovanje, zdravilišča in igralnice) prek 4 odstotka bruto domačega proizvoda Slovenije, širše pojmovan turizem, ki vključuje tudi del v turizmu usmerjene trgovine, prometa, obrti, prenosa vesti, bančništva, komunale, zdravstva, žičničarstva itd. (teh v takem obsegu ne bi bilo, če v Sloveniji ne bi razvijali turizma), pa prispeva k bruto domačemu proizvodu okrog 7,8 odstotka« (Zorko 1997, 86). V nekaterih izrazito turističnih regijah (na primer na Kanarskih otokih) pa se z dohodki iz turizma preživlja tudi do 80 odstotkov prebivalstva, povprečje v Evropski uniji pa je 6 odstotkov.

Slovenija spada torej med srednje razvite turistične države, za zvišanje dohodka in kakovosti turistične ponudbe se je leta 1995 zavzela tudi vlada v Resoluciji o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. Žal pa pogosto ostaja le pri besedah in namerah. Prva potovanja so imela predvsem praktičen pomen (verski, zdravstveni, gospodarski motivi), šele nato so sledile težnje po spoznavanju novih krajev, dežel, kultur, ljudi in oddihu. Z razvojem turizma in družbe obenem pa se pojavljajo vedno nove težnje in motivi, ki jim je treba slediti, če hočemo postati razvitejša turistična država. Velik pomen pridobivajo športni, rekreativni, izobraževalni turizem, pred-

vsem pa se je treba zavedati, da turisti običajno želijo preživeti dopust aktivno, tudi pustolovsko, hočejo čimbolj prilagoditi potovanje svojim željam in potrebam. Vse prepogosto se zgledujemo po tujini in pri tem pozabljamo, da bi morali tuje dosežke, če hočemo biti res uspešni, preseči. Pri oblikovanju turistične ponudbe sta namreč izredno pomembni inovativnost in kreativnost. Če bomo samo posnemali tuje zglede, bomo vedno le capljali za razvitejšimi.

Turizem je odlična alternativa drugim pridobitnim dejavnostim, saj lahko s preiščanim, strokovnim, okolju prijaznim in načrtnim delom prispeva pomemben delež k domačemu bruto proizvodu. Slovenija je v veliki prednosti pred drugimi državami, saj ima, kot vedno znova ugotavljamo, na majhnem prostoru bogato in raznoliko naravno ter zanimivo, pogosto še neodkrito ali še nerevitalizirano kulturno dediščino.

Teoretske opredelitve turizma

Koliko napredka in razvoja je s časovnega vidika doživelo področje turizma, lahko ugotavljamo tudi na podlagi najrazličnejših definicij turizma. Mednarodna turistična akademija je leta 1953 sprejela definicijo, da je turizem:

- »izraz, ki se nanaša na potovanja v prostem času,
- celota človeških dejavnosti, opravljenih s ciljem realizacije te vrste potovanj,
- gospodarska dejavnost, ki sodeluje pri zadovoljitvi potreb turistov« (Planina 1985, 14).

Ta definicija ne zajema vseh oblik turizma, kajti turistična potovanja niso omejena le na prosti čas, k turizmu spadajo tudi kongresni, izobraževalni, poslovni turizem. Vsi, ki potujejo na kongrese, zaradi izobraževanja ali poslovno, prav tako uporabljajo turistične objekte in zmogljivosti ter spoznavajo kraj, v katerem se mudijo.

Turizem je z vsemi svojimi spremljevalnimi dejavnostmi kompleksno področje. Zato novejša definicija vključujejo tudi vidik turista, ponudnikov turističnih storitev, vlade in lokalnih skupnosti, saj definirajo turizem kot »... vsoto pojavov in odnosov, ki izhajajo iz interakcij med turisti, ponudniki turističnih uslug in dobrin, vlado in lokalnimi skupnostmi v procesu privabljanja in gostenja turistov in drugih obiskovalcev« (Verbole 1995, 126).

Čeprav gledamo na turizem kot na industrijo prihodnosti in na eno največjih priložnosti za Slovenijo, vemo, koliko škode lahko z neprimernim razvojem turizma povzročimo na ekološkem in socialnem področju. Prav zato so se na samem področju turizma že začeli uveljavljati različni koncepti, pomemben je trajnostni in kakovostni razvoj turizma, ki »teži k ohranjanju in izboljšanju okolja v najširšem pomenu, zagotavlja osnovne človekove pravice, spodbuja enakopraven in integralen razvoj ter izboljšuje kakovost življenja s tem, da zagotavlja integracijo ohranjanja narave, kulturne kompatibilnosti in lokalnega inputa« (Verbole 1995, 130). Gotovo gre za načela, ki bi se jih morali zavedati in jih upoštevati pri razvoju turizma pri nas.

»Uradno« je bilo v sedemdesetih letih področje turizma sprejeto tudi kot etnološka tema, ko so v okviru projekta ETSEO nastale tako imenovane Vprašalnice. Turizmu je namenjena 15. vprašalnica.

Čeprav so danes že precej zastarele in z nepopolno bibliografijo, gotovo ostajajo najpopolnejši pregled predmeta slovenske etnologije in so koristen pripomoček etnologom raziskovalcem. Ne kaže pa prezreti njihovega pomena za laično javnost, ki lahko v njih zelo nazorno dobi informacijo o delu etnologov in o tem, kaj etnologija sploh je.

V Vprašalnicah zasledimo, »da so pojmovne meje turizma v etnološkem pogledu dokaj široke«. Z izrazom turizem razume etnolog: 1. družbeno gibanje, katerega žarišče je človekova potreba po spreminjanju okolja, potreba, ki jo usmerjajo in kanalizirajo najrazličnejši motivi (na primer človekov odnos do narave, njegova potreba po spoznavanju in odkrivanju drugih krajev in dežel, njihove kulture, možnosti za športno delovanje in rekreacijo v posameznih krajih itd.);

2. gospodarsko dejavnost, ki jo turizem kot družbeno gibanje pogojuje in razvija« (Bogataj, Novak 1976, 61).

Pozorni moramo biti predvsem, kadar gre za spreminjanje okolja, saj bi moralo potekati (če je seveda potrebno) tudi pod etnološkim nadzorom, prav tako pa lahko etnologi veliko pripomorejo tudi k uspešnemu razvoju te gospodarske dejavnosti.

Jasno je torej, da so tudi etnologi pomembni sooblikovalci v turističnih dejavnostih. Tita Ovsenar (1992) meni, da se etnologi »turistične« tematike lotevamo iz dveh metodološko povsem različnih zornih kotov. Turizem nas zanima kot

predmet preučevanja (razvoj in razsežnost – oblike turistične dejavnosti na izbranem območju ter njegov vpliv na način življenja domačinov) ali kot sredstvo za ohranjanje lokalnih etnoloških posebnosti. Posebej bi opozoril na preučevanje vpliva turizma na domačine, kar je tudi ena izmed nalog etnologov, osnovna naloga pa je seveda odkrivanje, preučevanje in ohranjanje etnološke dediščine. Turistična dejavnost lahko zelo vpliva na socialne strukture, le redko pa si strokovnjaki zastavljajo vprašanje, kako turizem vpliva na prebivalce.

Pri oblikovanju turistične ponudbe podeželja poudarja Janez Bogataj dvojno vlogo etnologije:

- »da turizem na vasi raziskuje kot obliko gospodarske dejavnosti in družbenega gibanja;
- da z rezultati raziskav turizma in spoznanj ob monografskih raziskavah kulture in načina življenja Slovencev sodeluje pri načrtovanjih tovrstnega turizma na posameznih območjih ...« (1978, 115)

Naloge etnologov tako segajo že v fazo pred uvedbo turizma na podeželju, njegov razvoj pa bi morali aktivno strokovno spremljati, seveda tudi v sodelovanju z drugimi strokami.

Turizem je gospodarska dejavnost in hkrati družbeni ter ekonomski pojav. Z njim je povezano spreminjanje, prilagajanje in lepševanje okolja, prenočitvenih in gostinskih storitev, storitev, povezanih s športom in rekreacijo, izobraževanjem, spoznavanjem krajevnih znamenitosti ipd., s ciljem, da se v določen kraj pritegnejo turisti, torej osebe, ki so zaradi različnih motivov (zdravstveni, rekreativni, kulturni, želja po spoznavanju novega, študij, religija, delo, shod ...) zapustile svoje stalno bivališče.

Turizem gotovo ni enotna gospodarska dejavnost, vanj so vključeni gostinci, trgovci, turistične agencije, muzeji, obrtniki, navsezadnje tudi lokalne skupnosti in vlada. Ne smemo tudi pozabiti na veliko vlogo organizacij (Turistična zveza Slovenije, kmetijske zadruge ...) in društev (turistična, olupševalna, lovska, planinska, aktivni kmečkih žena ...), ki pogosto, seveda ne vedno, pripomorejo k izboljšanju turistične ponudbe.

V zgodovini so se oblikovale in se še oblikujejo različne vrste turizma (lovni, ribolovni, športni in rekreativni, zdravstveni, zdraviliški, izobraževalni, kongresni, turizem na podeželju ...). Ker je vedno težje obvladovati to dejavnost, jo ustrezno razvijati in tržiti, je vanjo

vključenih vedno več različnih strokovnjakov: ekonomistov, sociologov, psihologov, agronomov, arhitektov, arhitektov krajine, geodetov, geografov, etnologov ...

Vlogo etnologov pri razvoju turizma vidim predvsem v delu na kvalitativni ravni, to pomeni, da ohranjajo in predstavljajo naravno in kulturno dediščino, osveščajo ljudi, skrbijo za etnološke posebnosti, organizirajo prireditve z etnološko vsebino (in obenem primerno preoblikujejo sedanje) in tako pripomorejo tudi k povečanju zanimanja in obiskovanja Slovenije ter seznanjanju javnosti (domače in tuje) z etnološkimi zanimivostmi in značilnostmi Slovenije.

Programi in aktivnosti za razvoj podeželja ter vloga turizma v njih

V kmetijstvu je v sami Evropski uniji veliko razlik že pri velikosti kmetij, saj se »povprečna velikost (16,5 ha) giblje med 5,3 ha (Grčija) in 68,9 ha (Velika Britanija) ...« (Kovačič 1995a, 63). Zato tudi drugje po Evropi prihaja do neenakosti in bolj ali manj razvitih delov podeželja. Zaradi težav v kmetijstvu (hiperprodukcija, neenake možnosti kmetovanja ipd.) je največji del proračuna Evropske unije namenjen subvencijam v kmetijstvu.

V sedemdesetih letih se je razvil koncept integralnega razvoja podeželja, ki je »razvojno politični koncept za trajno preseganje podeželske revščine s pomočjo aktiviranja samopomoči, ciljno naravnanih državnih ukrepov in zagotavljanja gospodarske rasti v podeželskih območjih dežel v razvoju« (Kovačič 1995b, 3). V Zahodni Evropi to pomeni zavzemanje za celovito pospeševanje regionalnega razvoja. Tudi v Sloveniji poznamo reformatorske posege in pomoč države že iz časov Marije Terezije. Veliko posegov države je bilo tudi med krizo pred drugo svetovno vojno, ko je bil zadolžen velik del slovenskega kmetstva. Eno največjih kriz pa je naše kmetijstvo preživljalo po drugi svetovni vojni. Tradicionalne strukture so namreč začele razpadati, bile so označene kot nazadnjaške in škodljive. Žal je to negativno vplivalo tudi na odnos do naravne in kulturne dediščine, tako da smo v polpreteklem času izgubili veliko dragocenega, začel pa se je ta odnos spreminjati šele v zadnjem času. Kmetom so odvzemali zemljo in s tem ogrozili njihovo eksistenco, pritiskali so nanje s pogosto slabo organiziranimi prisilnimi oddajami, oblasti so skušale kmetije

Tipična notranja podoba turistične kmetije (vinotoč Na griču), foto: Iztok Šori

združevati v večje obrate ipd.

Po drugi svetovni vojni se je zelo povečala industrializacija in z njo tudi urbanizacija. Posledica zapostavljanja kmeta je bila še večja migracija s podeželja v mesta. Nastajanje demografsko ogroženih območij oblasti dolgo ni motilo, saj se je tudi narodna razvitost merila po številu prebivalstva, ki se je preživljalo v industriji. V sedemdesetih letih se je vlada oddaljila od prejšnjih konceptov in začela spodbujati manj razvita območja, tudi zasebno kmetijstvo. Takrat so dobile tudi prve kmetije kredite za turistično dejavnost (škofjeloško območje, Zgornja Savinjska dolina, Koroška). Sprva je prevladovalo mnenje, da so za razvoj turistične dejavnosti primerne le hribovske kmetije, danes takšnih omejitev ni več. Trenutno se število kmetij, ki se ukvarjajo s stacionarnim ali izletniškim turizmom, približuje 500, v kratkem pa naj bi se njihovo število podvojilo.

V osemdesetih letih smo začeli prevzemati avstrijske, predvsem pa bavorske koncepte za celosten razvoj podeželja (urejanje kmetijskih zemljišč in obnova vasi). Nemci so začeli te aktivnosti že v sedemdesetih letih v osemdesetih pa so uspešno razširili programe. Leta 1989 se je Slovenija vključila tudi v Evropsko delovno skupnost za razvoj podeželja in obnovo vasi.

V samostojni Sloveniji smo začeli izvajati projekt Celovit razvoj podeželja in vasi, v katerega so vključeni najrazličnejši strokovnjaki.

Parlament je sprejel Zakon o pospeševanju turizma, vlada pa je leta 1995 sprejela Resolucijo o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. Nekaj določil se nanaša tudi na razvoj turizma na podeželju. Dobili smo tudi ministrstvo za malo gospodarstvo in turizem. Slovenija sodeluje tudi v Evropski konferenci za razvoj podeželja. Veliko vlogo so imele in jo še imajo kmetijske svetovalne službe, vlada pa pogosto intervenira s subvencijami.

Socioekonomska struktura kmetij v Sloveniji leta 1991 (Kovačič 1995 a, 71)

	V odstotkih
Čiste kmetije	21,3
Mešane kmetije	49,8
Dopolnilne kmetije	19,2
Druge kmetij	9,7

Kmetijske zadruge in Zveza hranilno kreditnih služb Slovenije so skupaj s kmeti ustanovile svojo turistično agencijo Vas. Ta je organizirala za kmete strokovna potovanja in izlete, posredovala informacije o posameznih turističnih kmetijah in sprejemala rezervacije, vendar je žal propadla.

Zadružna zveza Slovenije podeljuje kmetijam, ki imajo posebej kakovostno ponudbo, zaščitni znak – prepolovljeno jabolko.

Dobra promocijska akcija je tudi vsakoletna

prireditve Dobrote slovenskih kmetij na Ptuj, na kateri sodeluje vedno več kmetij. Najnovejša pridobitev je Center za usposabljanje v turizmu, ki ga organizira Nacionalno turistično združenje in podpirajo kar štiri ministrstva. Prvi inštruktorji za razvoj turizma so se začeli izobraževati jeseni 1999.

Križem rok res ne stoji nihče, vendar je razvoj prepočasen, promocija in informiranje pa borna. Premalo se spodbujajo kakovostni turistični projekti, torej tudi kmetije. Slovenske predstavitve na turističnih borzah so vedno enake (Bled, Portorož), da bi predstavili tudi ponudbo naših kmetij, pa ne pomisli nihče.

Naj citiram misel z okrogle mize s profesorjem A. S. Travisom z univerze v Birminghamu 24. 3. 1992: »Turizma ne moremo obravnavati le kot posamične gospodarske panoge, temveč kot eno od sestavin kulturnega in gospodarskega razvoja podeželja.« (Dekleva 1992, 118)

Izhodišča so sicer obetavna, a na terenu sem ugotovil, da so kmetije nezadovoljni. Kar se tiče vloge lokalnih skupnosti in vlade, menijo, da od njih dobijo premalo ali nič, pa naj gre pri tem za finančno ali strokovno pomoč.

Izmed 11 turističnih kmetij, ki sem jih obiskal, uspešno sodeluje s Kmetijskim zavodom le ena kmetija. Ženske na Gaju nad Mariborom se udeležujejo predavanj, ki potekajo tudi v sami vasi. Dva kmeta sodelujeta z Društvom vinogradnikov Maribor, ki prireja seminarje in izlete.

Na domačijah se pri urejanju turističnih kmetij niso obrnili niti na strokovno pomoč niti na s strani države organizirano Svetovalno kmetijsko službo. Del krivde je gotovo tudi pri slednji, ki s kmeti ne zna navezati stikov. Pri najemu strokovnjakov pa se zalomi predvsem pri denarju. Kmetje so pri prilagajanju svojih kmetij izhajali iz lastnih idej in se zgledovali po drugih kmetijah. Kar nekaj negodovanja pa povzročajo poostreni predpisi za izletniške kmetije, saj lahko ponudijo le doma pridelane jedi in pijače, razen mineralne vode (ni na primer dovoljeno točiti piva).

Izrazi v zvezi s turistično dejavnostjo na kmetiji in podeželju

Tudi etnologi so opozarjali na terminološko zmedo v zvezi z izrazi za turistično dejavnost na podeželju. Srečujemo izraze, kot so turizem na podeželju, turizem na

vasi, turizem na kmetiji, turistična kmetija, kmečki turizem, kmetija odprtih vrat, vinotoč, osmica ...

Prav v zvezi z izrazom kmečki turizem vlada največ zmede, večina strokovnjakov se je kljub njegovi razširjenosti odločila, da ni ustrezen. Leta 1967 je Mirko Šostarič (1967, 168) poimenoval turistično dejavnost po gorskih kmetijah »zaradi razumljivosti kmečki turizem«. Najverjetneje je pri uvajanju tega termina prišlo do neprimerne prevoda v slovenščino. Tako v Vprašalnicah zasledimo naslednjo razlago: »Z izrazom kmečki turizem bi mogli poimenovati turistično dejavnost po kmečkih domovih (posebno še turistično dejavnost na gorskih kmetijah). Poimenovanje turizem na vasi je primernejše, saj je družbeni sestav naših vasi danes že močno heterogen in s turistično dejavnostjo se ukvarjajo najrazličnejši sloji vaškega prebivalstva.« (Bogataj, Novak 1976, 63) V tem primeru sta izraza po nepotrebnem postavljena na isto raven, brez težav lahko koeksistirata. Izraz kmečki turizem namreč označuje turistično dejavnost na posamezni kmetiji. Turizem na vasi pa zajema vso turistično ponudbo določene vasi (turistične kmetije, vaške gostilne, trgovine, turistične znamenitosti ...).

Zaradi preprečevanja nesporazumov in boljše definicije je namesto izraza turizem na vasi primernejši izraz turizem na podeželju, čeprav se je treba zavedati, da lahko označuje še večje območje in več dejavnosti.

Tanja Peršolja Hohnec v diplomski nalogi s podobno tematiko, kot jo obravnavam v tem prispevku, tako rešuje dilemo turistična kmetija in/ali kmečki turizem: »Ker je osnovna dejavnost na kmetiji kmetijstvo, turizem pa je le dopolnilna dejavnost (kakor je tudi zakonsko določeno), je bolje predstavljati kmetijo kot turistično kmetijo. Skoraj dosledno smo vsa leta uporabljali oznako kmečki turizem, ki je sicer pravilna, a nekoliko nerodna oznaka.« (Peršolja Hohnec 1996, 6)

Tudi v Enciklopediji Slovenije najdemo geslo kmečki turizem, ki razlaga, da je to »turistična dopolnilna dejavnost kmečkega gospodarstva. Kmečka družina sprejema goste in izletnike na daljše ali krajše bivanje ter jim nudi prenočevanje hrano, pijačo in drugo. S kmečkim turizmom se sme ukvarjati kmetijsko in turistično urejeno kmečko gospodarstvo, na katerem sta kmetijska ali gozdarska proizvodnja glavni dejavnosti« (Zorko 1991, 111). Ta definicija je še najprimernejša in drži za kmetije z nastanitvijo in prehrano.

Problem terminologije je sedaj rešen z

jasnimi predpisi in zakoni. Zakonodaja razlikuje dve vrsti turistične dejavnosti na kmetijah:

1. **izletniški turizem** (ponudba hrane in pijače) ter
2. **stacionarni turizem** (ponudba hrane, pijače in prenočišč).

Sicer pa Uradni list RS, št. 23-1319/1996 opredeljuje naslednje turistične kmetije:

1. **kmetije z nastanitvijo in prehrano**, ki omogočajo gostom nastanitev (sobe, apartmaji ali kampi), hrano (običajno gre za meni) in pijačo;
2. **izletniška kmetija (kmetija odprtih vrat)**, ki ponuja gostom jedi in pijačo (lastne jedi, vino, mošt, sadni sok, žganje) in mineralno vodo, praviloma so odprte konec tedna ali za vnaprej napovedane skupine;
3. **vinotoč in osmica**

Obe obliki turistične dejavnosti na kmetiji sta namenjeni strežbi in prodaji lastnega vina in drugih doma pridelanih alkoholnih ter brezalkoholnih pijač. Ponudijo lahko tudi hladne narezke, domač kruh, potico in krajevno značilne enolončnice (bograč, klobasa s kislim zeljem, jota, štruklji ...). V vinotoču prodajajo in strežejo vse leto, dokler imajo svojo pijačo, v osmici pa le dvakrat na leto po deset dni, dokler imajo lastno pijačo in hrano. Osmice so značilne predvsem za Primorsko.

Izraz kmečki turizem se torej tudi uradno odpravlja. Kritike so se pojavile že razmeroma hitro. Sedaj, ko je zadeva tudi zakonsko dorečena, tudi ni dileme, katere izraze uporabljati. Toda sprašujem se, ali je smiselno vedno znova spreminjati izraze, ki se nam zdijo neprimerni ali niso več v skladu z duhom časa. To je nesmiselno, če vemo, da so določen izraz prebivalci sprejeli, da ga uporabljajo in ga tudi brez težav opredelijo.

Krajevna predstavitev

Za predmet terenskega raziskovanja sem izbral območje delovanja Turističnega društva Kamnica¹. To ima pod svojim okriljem krajevni skupnosti Kamnica in Brestrnica-Gaj nad Mariborom, ki sta del Mestne občine Maribor. Sem spadajo naselja: Kamnica (z zaselki Lucijin breg,

¹ Leta 1998 se je od Turističnega društva Kamnica ločilo Turistično društvo Brestrnica, ki sedaj pokriva krajevno skupnost Brestrnica-Gaj nad Mariborom. Opisane razmere zato veljajo za območje delovanja obeh turističnih društev.

Kamniški breg, Kamniška graba, Mariborski otok, Pod Urbanom, Pod hipodromom, Na otoku, Novo naselje), Vinarje, večji del Rošpoha (z zaselki Rošpoh, Veliki Rošpoh in del Morskega jarka), Brestrnica (z zaselki Sredma, Medič breg, del Kamniške grabe), Jelovec, Gaj nad Mariborom, Srednje, Zgornji Slemen in Šober. V teh krajih živi približno 4.600 prebivalcev.

Izmed naštetih krajev sta v Letnem pregledu turizma 1996 med gorskimi turističnimi kraji navedena Šober in Zgornji Slemen, pod drugi turistični kraji pa je navedena še Brestrnica.

Našeta naselja so del geografske enote, ki se imenuje Kobansko. To je hribovito ozemlje severno od Drave, med Libeličami in Mariborom. Domačini tega imena ne uporabljajo, v preteklosti je veljalo celo za posmehljivo.

Bolj razširjeno, vendar izvorno napačno je ime Kozjak. Že Franjo Baš je pisal, da »Kozjak sam po sebi pomeni prvotno hrbet, pobočje, na katerem rodi trta izborna vino, med Sv. Križem in Gornjo ter Spodnjo Sveto Kungoto in Sv. Urbanom. Uprava in šola ga je do danes raztegnila od Sv. Urbana do Ostrega vrha«. (Baš 1984, 76). Črta Kamnica-Urban pa je tudi meja med Slovenskimi goricami in Kobanskim.

Na nasprotnem bregu Drave se razprostira masiv Pohorje, ki pa se zelo razlikuje od Kobanskega. Pohorje (sploh obojina stran) je poraščeno z gozdovi in po geološki sestavi precej enotno, slikovito Kobansko pa je sestavljeno iz številnih hribov, planot in dolinic. Del, ki sem ga podrobneje raziskoval, pa je tudi gosteje poseljen, po prisojnih nižjih legah so odlični vinogradi, višje po krčevinah pa travniki in redke njive. Te obmejne kraje družijo tudi precej enotna zgodovina.

Največji naselji, obe močno gravitirata proti Mariboru, vendar ohranjata precej ruralnih značilnosti, sta Kamnica in Brestrnica. Zanju je značilno, da nastajajo okrog vaških središč nove stanovanjske gradnje individualnih stanovanjskih hiš. Naselji sta na terasi v bližini obrežja reke Drave, čeprav se reka iz njunih središč ne vidi. Druga naselja so razložena (najmanj še vas Gaj nad Mariborom), veliko pa je tudi samotnih kmetij.

Kamnica se v zgodovinskih virih omenja prvič že približno leta 1100, skupaj z okoliškimi kraji z bogato vinogradniško kulturo pa je bila privlačen okoliš za alpske samostane, Mariborčane in druge. Brestrnica se prvič omenja med letoma 1181 in 1204. Leta 1250 zasledimo ime Rošpoh in 1334 Šober, kar vse prča o

zgodnji poseljenosti tega območja.

Salzburški prošt Hartvik Španhajmski je leta 1093 benediktancem iz Labotske doline podaril kamniški dvorec in cerkev. Kamnica je bila v 12. stoletju tudi že prazupnija, vendar so jo 1164 prestavili v Maribor. Takratni gospodar mariborskega gradu se je pogodil z benediktanci in dobil v zameno za posestva v Labotski dolini Kamnico. Kasneje se je zaradi različnih interesov lastništvo na tem območju močno drobilo in spreminjalo, posledice specifičnih lastninskih razmer pa so vidne še danes v majhnosti kmetij, zlasti vinogradniških. Podložnike in zemljišča, tudi parcele, so imeli duhovna gosposka, župnija, Mariborčani in drugi. V listinah so omenjeni tudi številni vinogradi, sezidanih pa je bilo kar nekaj dvorov (Pri Krivcu, Brestrnica, Rotenturm, Žvikartov dvor in drugi), v bližini pa tudi pomembna gosposčina Viltuš. Viri pričajo, da so se prebivalci ukvarjali tudi s poljedelstvom (žito), višje ležeče kmetije pa z živinorejo. Kamnica je imela tudi številne obrtnike, šolstvo pa je tukaj organizirano od leta 1800.

Tudi te kraje so razmeroma hitro odkrili Mariborčani in drugi turisti. Tako lahko v Straži (Ljubiša 1920, 1, in Ljubiša 1920a, 1) iz leta 1920 beremo o priljubljeni izletniški točki Sv. Urban, o njegovi zgodovini in značilnostih in to, da je območje znano po številnih vinogradih in dobrem vinu, zato ni čudno, da so si domačini za zavetnika svoje cerkve izbrali ravno svetega Urbana, patrona vseh vinogradnikov. Po starem nemškem pravu pa naj bi imel pravico do letine iz vinograda tisti, kdor ga je do Urbanovega, to je do 25. maja, obdeloval. Leta 1860 je cerkev blagoslovil tudi tedanji mariborski škof Anton Martin Slomšek. Kamniški župnik se je vznemiril, saj je škof po obredu izginil. Kmalu ga je odkril med domačini, s katerimi se je pomenkoval in zobal češnje. Avtor je tudi zapisal, da je s hriba (manj kot 800 m) najlepši razgled na slovenskem Štajerskem.

Franjo Baš v Slovencu iz leta 1933 (Baš 1933, 9) omenja Dojzlov vrh (danes Tojzlov vrh). Piše, da vladajo na tem območju še prav idilične razmere, čeprav se že poznajo vplivi mesta, in da bo kmet z istoimenske kmetije za Mariborski pokrajinski muzej izdelal ogrinjalo iz lubja, nekoč zelo razširjeno na Kobanskem, danes (1933) pa ga ne pozna skoraj nihče več. Gre za tako imenovano kobanico (izdelano iz lubja ali listja ali obojega hkrati), ki jo danes domačini poznajo le še po imenu. Ogledamo pa si jo lahko v omenjenem muzeju.

Bližnji Sv. Urban je bil vedno tudi priljubljeno zbirališče delavstva, zlasti 1. maja. O tem in o prvomajskem praznovanju leta 1935 beremo obširno poročilo v 7D iz leta 1975 (Petejan 1975, 8). 1. maja 1935 je namreč po snežnem neurju v cerkev udarila strela, izletniki pa so pomagali gasiti požar.

Turistična ponudba

Turistične kmetije svoje ponudbe neposredno ne navezujejo na druge lokalne možnosti, ki bi lahko privabljale nove goste. Cerkev Sv. Martina v Kamnici je prva, ki se omenja v virih na mariborskem območju (1093) in je bila že pred 900 leti prazupnija. Sergej Vrišer (1973, 26) jo označuje kot kulturni spomenik, ki bi ga brez pomisleka uvrstili med pomembne umetnine tudi umetnostno bogatejši narodi, kot smo Slovenci. Ogleda vredni sta tudi cerkev Sv. Križa in cerkev Sv. Urbana. Znani so kopališče Mariborski otok, povsem neizrabljeno Mariborsko jezero in hipodrom v Kamnici.

Zbral sem tudi druge znamenitosti, vredne ogleda, ki pa jih lokalni prebivalci pogosto ne poznajo ali pa ne cenijo. Ogledati si je mogoče kar nekaj zanimivih naravnih pojavov, na primer Hudičeve skale, v staro smreko vraščeno kapelico, hišna drevesa (več kot 600 let stara Vrablova tisa), gozdna učna pot na Tojzlovem vrhu. Na Vrablovi kmetiji je na ogled črna kuhinja, lesen pralni stroj in še veliko drugih zanimivosti, ki pa niso ne ustrezno restavrirane ne predstavljene. V Brestrnici so Šmiderjeva zidanica z izvirno »prešo«, šentpavelska pristava z zidanico iz leta 1653 in »prešo« iz leta 1849, neoromanski gradič grofov Sulkovskih iz 2. polovice 19. stoletja, Štok (krški dvorec), prvič omenjen leta 1551. Na tem območju je še več nekoč znanih dvorcev.

Zanimalo me je, na katere zanimivosti bi opozorili lastniki kmetij, ki se ukvarjajo s turistično dejavnostjo. Omenili so hrib Sv. Urban, kot izredno izletniško točko, Žavcerjev vrh, odlične pohodne in sprehajalne poti, lepo naravo, vinorodni okoliš, Vražji kamen, cerkev v Kamnici, Konjeniški klub, organiziran majski pohod na Sv. Urban, možnosti za rekreacijo, kot prednost kraja pa vidijo bližino Maribora in lahko dostopnost z avtomobilom. Na Gaju nad Mariborom so ponosni na cerkev Sv. Križa in na kmetije, saj so mnoge ohranile podobo izpred sto let, novih poslopij pa je malo. Gostov ne seznanjajo s krajevnimi šegami in navadami, saj menijo, da niso »nič posebnega«.

Turistično društvo Kamnica

Da je vloga turističnih društev pomembna pri spodbujanju turizma, ni treba posebej poudarjati. Žal pa pogosto, sicer dobrimi nameni, razvijajo turistično dejavnost, največkrat organizirajo prireditve, še posebej tiste z »etnološko« vsebino, v napačni smeri.

Že v prejšnjem stoletju so začeli napredni meščani ustanavljati turistična društva, ki so se sprva imenovala olepševalna, kasneje pa tujskoprometna. V avstro-ogrski monarhiji je dobilo ustanavljanje društev zagon predvsem po marčni revoluciji, saj se je sčasoma, poleg drugih človekovih pravic, uveljavljala tudi svoboda gibanja in združevanja.

Prvo turistično društvo na Slovenskem je bilo ustanovljeno leta 1871 v Celju, sledila je ustanovitev v Kranju leta 1875, leta 1877 pa Mariboru (Mariborsko olepševalno društvo - Marburger Stadtverschönerungsverein). Njihova osnovna naloga je bila skrb za javne nasade v mestu in predvsem zasaditev parkov ter drevoredov. Maribor je imel v tistih časih že kar nekaj časa železnico in ni bil neznanka tudi visoki aristokraciji. Na vinogradniškem posestvu Meran nad Pekrami so se tako mudili celo cesar Franc I in njegova hčerka Marija Luiza Parmška, kasneje pa pogosto nadvojvoda Janez. Mesto je imelo tudi številne gostilne, kavarne (leta 1871 denimo 8) in hotele (Pri gozdu, Mesto Dunaj, Meran, Pri črnem orlu, Nadvojvoda Janez ...).

Po zastoju turizma med 1. svetovno vojno se je društvo preimenovalo v Olepševalno društvo za mesto Maribor. Turistično pa Maribor kar ni mogel zaživeti, saj je postal obrobno mesto nove države, prej pa je imel osrednjo lego. Društvo je nekaj let kasneje svojemu imenu dodalo še pridevnik tujskoprometno.

Po 2. svetovni vojni se je društvo preimenovalo v Turistično društvo Maribor. Maribor je dobil pohorsko vzpenjačo, čolnarne ob umetno nastalem Mariborskem jezeru, sejemske in splavarske prireditve, obnovljeni Lent in končno Festival Lent z mednarodnimi folklornimi prireditvami.

Ves čas je imela veliko vlogo tudi turistična dejavnost po okoliških hribih, znanih predvsem po odličnem vinu in drugih dobrotah. Maribor je še vedno na turističnih trgih prej neznanka, vendar skriva v sebi še veliko neodkritih možnosti,

pa tudi kakovost sedanje ponudbe je pogosto vprašljiva.

Danes ima že skorajda vsak kraj svoje turistično društvo. Zаметki Turističnega društva Kamnica segajo v leto 1990, bolje organizirano in dejavno pa je od leta 1995. Deluje v okviru Mariborske turistične zveze in ima približno 30 članov.

Območje njihovega delovanja so naselja, ki sem jih izbral tudi za svoj teren. Pomembne turistične točke so naravna razgledna točka, znana daleč naokrog, Sv. Urban (597 m) in druga dva znana vrhova, Tojzlov vrh (705 m) in Žavcarjev vrh (915 m), na slednjih sta tudi planinski koči.

Za to predvsem podeželsko okolje so značilne sprehajalne poti, razvito je pohodništvo (od nekajurnih do celodnevni tur). Društvo organizira posvete in predavanja, predvsem o izboljšanju ponudbe. Zavzemajo se za ureditev komunalne infrastrukture in sploh okolja, kar je za razvoj turizma gotovo zelo pomembno. Obveščajo javnost in goste o turistični ponudbi in jo promovirajo, postavljajo kažipote in informativne table ter skrbijo za razvoj turizma na območju, ki ga pokrivajo.

Organizirani sta dve sekciji:

- vinotoči in turistične kmetije,
- gostinstvo in druge dejavnosti, povezane s turizmom (trgovina, obrt ...).

Gostinstvo je pomembna dejavnost predvsem v Kamnici, Brestrnici in ob obrežju Drave, od Koblarjevega zaliva do trenutno sicer zaprtega motela Brestrnica ob Mariborskem jezeru.

Pri turistični dejavnosti po kmetijah prevladujejo vinotoči, stacionarnega turizma po kmetijah ni. Predsednik turističnega društva vidi vzroke za to predvsem v pomanjkanju sredstev. Kmetije, ki se ukvarjajo s turizmom, so se tudi pod vplivom turističnega društva organizirale in se skupaj z drugo turistično ponudbo predstavljajo v katalogu in na informativnih tablah.

V že omenjenih krajih vsako leto potekajo naslednje prireditve:

- maja je tradicionalen pohod na Sv. Urban (25. maja je urbanovo), to je bila pobuda turističnega društva, spremlja ga kulturni program in veseljačenje po kmetijah;
- junija organizirajo na osrednjem trgu v Kamnici družabno srečanje Dan iger, kmečkih dobrot in vina, kjer se med drugim predstavljajo tudi turistične kmetije;
- novembra organizirajo, kot se za vinogradniške kraje spodobi, tudi tako imenovano pomartinovanje; predstavijo

se vsi pridelovalci vin, po kmetijah pa so veselice; lani je sodelovalo kar 10 kmetij. Delovanje društva je v kraju očitno, čeprav delujejo šele od leta 1995. Predsednik turističnega društva opaza, da se razvija med kmetijami koristna konkurenca, ponudba pa se iz leta v leto izboljšuje in je vse pestrejša. Tudi kmetje in drugi prebivalci sami vidijo koristnost delovanja društva. Kraji in kmetije so ustrezno označeni s kažipoti in informativnimi tablam.

Leta 1998 so s sredstvi iz programa PHARE po evropskih standardih označili vinsko cesto, ki je vključena v Mariborsko vinsko cesto, katere del poteka prav od Maribora skozi Kamnico na Sv. Urban, nato na Gaj in od tod v občino Kungota. Vendar bi moralo turistično društvo bolj skrbeti predvsem za ohranjanje krajevnih materialnih dediščin in osveščanje kmetov o njenem pomenu. Sami so namreč spregledali kar nekaj možnosti, ki jih imajo ti kraji.

Predstavitev turističnih kmetij

Zgodovina

Pri dveh hišah so se ukvarjali z gostinsko dejavnostjo že pred drugo svetovno vojno (vinotoč Jošt in vinotoč Na griču). Dva vinotoča sta nastala v drugi polovici osemdesetih let (Brunček in Dobaj-Bobič). Dolgo tradicijo imajo tudi pri domačiji Koren-Korošec, uradno se s turistično dejavnostjo ukvarjajo od leta 1984, vendar so domačijo turisti obiskovali že prej. Pravi vrhunec pri odpiranju kmetij, ki se ukvarjajo s turizmom, pa pomenijo devetdeseta leta, saj se je začelo uradno ukvarjati s turizmom kar pet kmetij (Lorbek, Šabec, Ravnjak, Krajnc in Raner). Na večini kmetij pa so že pred uradno otvoritvijo stregli obiskovalcem. Če se bo to nadaljevalo in vse kaže, da se bo, se nam skorajda ni treba bati za prihodnost teh sicer razmeroma neperspektivnih kmetij (kar se kmetovanja tiče). Od večje konkurence pa je mogoče pričakovati tudi izboljšanje ponudbe.

Zakoni med drugim predpisujejo, da je turistična dejavnost na kmetiji le dopolnilna dejavnost. Povsem vinogradniške kmetije so štiri. Drugi se ukvarjajo poleg z vinogradništvom tudi s svinjerejo, govedorejo, gozdarstvom, delno s poljedelstvom.

Ponudba

Izmed 12 obravnavanih kmetij (pri eni so sodelovanje zavrnili), ki so se v času mojega raziskovanja ukvarjale s turistično dejavnostjo, je bilo devet vinotočev in tri izletniške kmetije. Ta statistika je deloma razumljiva, če upoštevamo, da gre za izrazito vinorodno območje mariborskega vinorodnega rajona. Turistične kmetije zahtevajo sveda veliko več časa in dela, saj pripravljajo tudi tople jedi, ne le narezkov itd. To je tudi glavni razlog, da jih večina ostane pri vinotoču (pa tudi lastniki slednjih kdaj pa kdaj prekršijo pravila). Kljub razmeroma velikemu številu turističnih kmetij se nobena ne ukvarja s stacionarnim turizmom. Najpogostejši razlogi, ki jih navajajo kmetje, so, da je to zanje le dopolnilna dejavnost in da bi jim za kaj drugega ostalo premalo časa, prav tako so težava finance, na voljo nimajo ustreznih prostorov ali pa jih ponudba prenočišč sploh ne zanima.

Tudi sicer si je ponudba razmeroma podobna. Sklepam, da gre za preprost odgovor na povpraševanje, kajti večina kmetij ima kljub takšni ponudbi dovolj gostov, kar je tudi zasluga bližine Maribora, od koder prihaja največ gostov. Kmetije so ravno prav oddaljene, gost je lahko z avtomobilom že v največ pol ure spet v središču mesta, veliko pa je tudi lažjih poti za pohodnike. Res je tudi, da sta hrana in pijača, ki ju je mogoče zaužiti, kakovostni, obroki so obilni in cenovno ugodni, lastniki pa so izredno gostoljubni in tudi okolje je prijetno.

Ker prevladujejo vinotoči, je seveda tudi kulinarčna ponudba okrnjena, čeprav bi bila lahko boljša. Večinoma ostajajo pri klasičnih narezkih, le nekateri so prav domiselni in ponudijo poleg prekajenega mesa iz tünke in klobas tudi več vrst namazov, zaseko, pašteto, domač sir, zelenjavo, hren, jajca, celo črno redkev s fižolom.

Kosila, ki jih ponujajo izletniške kmetije, so »klasična«: običajno gre za kostno juho, dva različna kosa mesa, krompir ali riž in solato, najpogostejša sladica je gibanica. Prav gotovo ne gre za tradicionalno kmečko kosilo, temveč za ponudbo, ki jo zagotavlja vsaka gostilna. Redki ponujajo tudi gobovo juho z ajdovimi žganci ali zelje s klobaso, domače koline, štruklje. Slovenci pa smo poznali (poznamo) veliko več dobrot: najrazličnejše zelenjavne juhe in enolončnice, ješprenj, močnik, kaše, tudi zahtevnejše jedi.

Eden izmed argumentov, zakaj ljudje obiskujejo turistične kmetije, je prav gotovo

ugodna cena, saj so cene v primerjavi s cenami v gostilnah tudi do 50 odstotkov nižje.

Izmed sladice ponujajo predvsem skutine in orehove gibanice, potice, sadni kruh in štruklje. Pri vseh hišah pečejo domači kruh, ponekod tudi v krušni peči.

Glavna specialiteta teh kmetij so gotovo doma pridelana bela vina. Veliko lastnikov je dobilo že več priznanj. Prevladujoča sorta je laški rizling, pridelujejo pa še renski rizling, šipon, rumeni muškat, sauvignon, beli borgundec, traminec, beli pinot, chardonnay. Če ste ljubitelj rdečih vin, dobite v vinotoču na griču tudi modro frankinjo z žametno črnino. Čeprav prevladuje belo mešano vino, se kakovost vin iz leta v leto izboljšuje. Vse več kmetij ponuja sortna in lastna buteljčna vina.

Obeta pa se kar nekaj novosti, ponudba se izboljšuje. Vse več lastnikov razmišlja v bližnji prihodnosti o širitvi. Tako bodo pri kmetiji Lorbek kmalu v ponudbo vključili tudi meso in mesne izdelke iz damjakov, ki jih gojijo. Eno ključnih vprašanj je, kaj turisti sami pričakujejo od turizma na podeželju. Toda raven ne bi smela zaostajati za drugimi ponudniki gostinskih storitev.

Gostje

Večina gostov prihaja iz Maribora, nekaj je tudi tujcev iz bližnje Avstrije. Še največ je družin, upokojencev in večjih skupin. Vse domačije imajo tudi veliko stalnih gostov, radi sprejemajo zaključene družbe.

Vse to kaže, da si kmetje še niso določili jasnega profila svojih kmetij. Nihče se ni posebej specializiral za poslovne goste ipd. Če pa je prometa in povpraševanja pri večini dovolj, tudi ni razloga za spremembe. S povečanjem števila turističnih kmetij pa bo gotovo prišlo do specializacije tudi glede samih gostov.

Nobena kmetija tudi ne vodi knjige gostov in vtisov. Strokovnjaki priporočajo, naj bi imele vse turistične kmetije tudi informativno mapo s prospekti in informacijami o kmetiji, kraju, njegovih znamenitostih, pa tudi šegah in navadah, vendar jih za zdaj še ni mogoče najti.

Odnos do tradicije

Lastniki so povedali, da pri preurejanju kmetije niso posebej razmišljali o tradiciji, temveč so le udeležili svoje ideje ali pa so se zgledovali po drugih kmetijah. Miselnost, da bi se zgledovali po preteklosti, se še ni uveljavila.

Skorajda vsaka slovenska kmetija ima staro hišno ime, ki je razširjeno med domačini, najdemo pa jih tudi na nekaterih specialnih

kartah. So pomemben del izročila in priporočljivo bi bilo, da bi se tudi turistične kmetije in vinotoči tako imenovali. Izmed 12 kmetij pa nosita staro hišno ime le dve. Gre za kmetiji z dolgo tradicijo. Z gostinsko dejavnostjo so se ukvarjali že pred drugo svetovno vojno. Dve domačiji imata pred starim hišnim imenom še priimek sedanjih lastnikov. Lastniki so se tako odločili, ker kar nekaj gostov pozna tudi staro ime in je tako manj nesporazumov. To, da kmetije tudi uradno nimajo starega hišnega imena, je zgovoren podatek o odnosu do tradicije.

Arhitekturna in krajinska podoba

Obravnavani kraji so večinoma vinorodna območja (sploh Sv. Urban), razen višje ležečih krajev (Gaj nad Mariborom, Slemen), kjer sta pomembnejša živinoreja in gozdarstvo. Na tem območju najdemo vinograde celo na nadmorski višini več kot 500 m (Gaj nad Mariborom). In prav kmetijska dejavnost najbolj opredeljuje arhitekturno podobo krajev in kmetij. Izvzeti pa je treba tudi Kamnico in Brestrnico, ki nimata več prave ruralne narave.

Prevladujejo kmetije v gručah, stavbe na kmetiji torej niso razvrščene po določenem principu, ampak se predvsem prilagajajo zemljišču, tako so kmetije še bolj vrasčene v okolje in z njim soustvarjajo kulturno krajino.

Strehe so bile pokrite večinoma s škodami, slama za škop je namreč prekratka. Posebnih stavb za shranjevanje pridelka tukaj ne poznajo, shranjevali so ga in še danes ga shranjujejo v kletih in na podstrešjih.

Arhitekturno podobo teh krajev lahko razdelimo na tri mikro enote:

1. Arhitektura vinorodnega območja s kmetijami do nadmorske višine približno 600 metrov. Obsega naselja Lucijin breg, Kamniški breg, Sredma, Medič breg, večino Rošpoha, del Jelovca, del Šobra in Vinarje. Na prisojnih bregovih so že iz preteklosti znane odlične lege za vinograde, ugodna je tudi pretežno lapornata prst. Ozemlje je bilo in je še danes razdrobljeno, tako da so kmetije majhne, prav tako stavbe na kmetijah. Ker so dohodki iz kmetijske dejavnosti skromni, si kmetje iščejo dodatni zaslužek v mestu ali s turistično dejavnostjo.

V začetku tega stoletja je do Sv. Križa prevladovala, kot piše Franjo Baš, »podolžna in pritlična lesena, ilovnata ali

Z lokalno tradicijo skladna notranjost, med drugim tudi stenski oplesk z vzorčnim valjčkom, foto: Iztok Šori

zidana viničarska hiša, ki vlada v Slovenskih goricah« (1984, 76). Hišo ali hram, kot jo imenujejo tukaj, so pobelili (leseni in zidani del).

Pravih zidanic sicer ni, vendar so stavbe grajene funkcionalno za vinogradništvo. Tako stiskalnica (preša) zavzema pomemben del stanovanjske hiše. Očitno je, da se je večina kmetij razvila iz hub, kajž, viničarij ... Veliko poslopj je lesenih, tudi stanovanjske hiše, ali grajenih iz drobljivega lokalnega kamna. Za nekaj hiš je značilen tudi tako imenovani »gank«, po katerem se je prišlo v hišo. Ohranjenih je še nekaj stavb, zgrajenih iz ilovice in trstike, ki pa hitro izginjajo (tučance). Manjše kmetije so

bile vedno tudi gospodarsko odvisne od velikih, ki so imele tudi svoje gostače (kajžarje).

2. Čim više in dlje se peljemo od Maribora, večje so kmetije, ukvarjajo pa se predvsem z gozdarstvom in živinorejo. To so kraji Gaj nad Mariborom (nekoč Sv. Križ), Zgornji Slemen, del Šobra. Običajno so te kmetije na nadmorski višini nad 600 metrov. Najbolje jih je imenovati kar kmečki dvori, saj gre za več večjih, strnjenih in večinoma zidanih, pa tudi lesenih poslopj. Kmetije so bile pretežno samooskrbovalne. Pri hiši so pridelovali potrebno hrano za ljudi in živali, gojili ovce za volno, lan za platno, skoraj povsod so imeli lastno kovačnico, v dolini

lastno žago in mlin, ponekod so pekli tudi opeko, kuhali oglje, gospodarji so bili tudi tesarji, mizarji, imeli so hlapce in dekle. Veliko jih je imelo v nižjih oziroma primernejših legah tudi lasten vinograd.

3. Kamnica in Brestrnica sta urbani naselji z ruralno naravo, ki sta se razvili na Dravski terasi ob izlivu potokov. Kamnica ima značilno vaško jedro ob cerkvi, značilna arhitektura je tudi pravkar obnovljeni dvor ob cerkvi, v samem središču je še več večjih značilnih vaški stavb. Brestrnica nima tako značilno oblikovanega jedra, tudi stavbe niso tako reprezentativne. Predvsem v zadnjem času sta pridobili pri Mariborčanih sloves elitnih naselij.

Očitno je, da so se z največjo revščino ubadali vinogradniki. Morda je tudi to vzrok, da lastniki, ko so se namenili obnoviti poslopja, niso sledili preteklosti in s tem tradiciji. Tako so poslopja zunaj in znotraj preurejali popolnoma na novo, vgrajevali drugačna okna in vrata, preurejali fasade, kritino idr. Pohištvo so večinoma uničili in tudi notranjost kar se da preuredili.

Pri predstavljenih kmetijah najdemo tri značilne odnose do arhitekturne dediščine:

1. popolnoma ohranjena arhitekturna podoba iz preteklosti;

Lastniki se v tem primeru pogosto sploh ne zavedajo, kako pomemben je njihov prispevek pri ohranitvi skladne podobe podeželja. V skorajda prvotni podobi so ohranjene tudi več kot sto let stare stavbe, tudi kar se razvrstitev prostorov tiče. Pri prenavljanju niso naredili sprememb, zato dajejo takšne kmetije tradicionalen, skladen in lep videz. V konkretnem primeru gre za kmetijo Koren-Korošec.

2. delno prezidane ali spremenjene arhitekturne značilnosti;

Pri tem gre običajno za manjše posege, kot so vzdava enokrilnih oken, neprimerna kritina, neprimeren omet ipd. Prevladuje ta oblika (kmetije: Lorbek, Dobaj-Bobič, Jošt, Šabec, Hauptman). Pri kmetijah na Sv. Urbanu še posebej izstopa prizidava večjega nadstreška na dvoriščih, pri čemer pridobijo prostor za goste, vendar ta arhitekturni poseg kazi tradicionalno arhitekturno podobo. Kljub temu je pri teh kmetijah tradicionalna podoba še vedno prepoznavna.

3. popolnoma nove stavbe in oprema;

V tem primeru je treba razlikovati nove stavbe, ki so grajene v skladu s tradicijo, od tistih, pri katerih te niso upoštevali. Slednje velja predvsem za kmetije Raner, Krajnc, Na griču, Brunček. Dokaj dobro so novo hišo prilagodili okolju na kmetiji Ravnjak, ki pa sicer trdijo, da sploh niso kaj posebej

razmišljali o tradiciji, ampak le uresničili svoje ideje.

Na drugih gospodarskih poslopih se je pri prilagajanju in posodabljanju izgubila večina tradicionalnih arhitekturnih prvin.

Notranjost in notranja oprema

V vseh treh mikro enotah, najbolj pa v prvih dveh, so notranji prostori nastajali in se razvijali, kot večinoma v Sloveniji, iz dimnice (ki je sedaj največkrat kuhinja), vsaj ognjišče oziroma dimnica sta bila vedno zidana. Odprta ognjišča so nekje na začetku tega stoletja začele nadomeščati velike peči na drva, ki so bile srce vsake hiše.

Notranja oprema in posoda sta bili leseni (razen lončene posode, ki jo je na prehodu stoletja začel nadomeščati emajl in kasneje porcelan), saj je območje bogato tudi z gozdovi. Najrazličnejše skrinje, omare, mize in stole so pogosto izdelovali okoliški mojstri ali pa celo lastniki sami.

Ko vstopimo v notranjost obravnavanih kmetij, opazimo večinoma podoben videz. Mize, stoli in drugo pohištvo je izdelano iz masivnega lesa naravne barve, kar za večino pomeni kmečki ali starinski stil. To seveda povsem ne drži. Tudi pri tem se zelo radi zgledujemo po naših severnih sosedih in brez dvoma smo to obliko pohištva v zadnjem času prevzeli od njih. Pohištvo je bilo v preteklosti seveda res narejeno iz masivnega lesa, premalo pa se upoštevalo slovenski značilni elementi na pohištvi, ni bilo vedno svetle barve. Na nekaterih kmetijah najdemo tudi še kakšno starino, na primer sklednike, kredence ...

Posoda je večinoma sodobna. Kmetje bi lahko uvedli poleg pletenih košaric za kruh tudi lončeno ali celo leseno posodo.

Vprašanju, ali točilni pult spada na kmetijo, ki se ukvarja s turistično dejavnostjo, ali ne, se skorajda ne da izogniti. Dilema je precej težko rešiti, saj pa bi kmetija, ki sprejema goste, ohranila svojo prvotno naravo, ne pa se spremenila v podeželsko gostilno. Odgovor je zato preprost: ne. Točilni pult ne spada na turistične kmetije, kjer se uživa topla hrana in se ljudje zadržujejo dalj časa. V vinotočih, kjer je glavna ponudba domače vino in druge pijače, je nekoliko drugače. Vprašanje je seveda tudi sanitarne oziroma praktične narave, kajti nekje se pijača mora pripraviti, da se postreže gostu, seveda pa to ni nujno za točilnim pultom. Pomisliti je treba tudi na dolgo tradicijo tako imenovanih »pušl šankov«, ki jih štejemo za

predhodnike vinotočev. Tu niso imeli točilnih pultov, gostom so stregli za mizo. Točilni pult ne spada na turistično kmetijo, čeprav ga ima sedem kmetij, ki sem jih obiskal.

Po sobah za goste je še veliko stvari, ki ne spadajo vanje. Gre za po stenah navešeno staro orodje, luči, izdelane iz lesenih koles, pozlačeno okrasje, ladijski pod na stenah ipd. Na kmetijah sem pogrešal domačen videz iz preteklosti, le redke sobe za goste še imajo pristno kmečko podobo. Kar nekaj kmetij še ima krušne peči in druge tradicionalne prvine. Ne smemo pa jih spremeniti v nekakšne muzeje, kamor bomo z vseh koncev navlekli staro orodje in podobno.

Moram opozoriti tudi na to, da je v Pravilniku o minimalnih tehničnih pogojih, ki se nanašajo na poslovne prostore, opremo in naprave, ter o pogojih glede minimalnih storitev v posameznih vrstah gostinskih obratov, pri sobodajalcih in na kmetijah (Uradni list RS 1996, 1850-1851) zapisano določilo, da morajo biti zunanja ureditev, prostori in oprema kmetije prilagojeni krajevnim arhitekturnim značilnostim in avtentični okolju. Prostori, v katerih strežijo jedi in pijače, morajo zagotavljati domačnost (domača kuhinja, kmečke izbe ipd.) in v njih ne sme biti značilne gostilniške opreme (torej tudi točilnega pulta). Določilo je dokaj pomembno, vprašanje pa je, kako se njegovo izvajanje nadzoruje.

Naravna in kulturna krajina

Prevladuje tipična hribovska krajina. Največ je gozdov, vinogradov, travnikov in pašnikov, manj je njiv. Ker je veliko obdelovalnih površin na strmih pobočjih, ta pa pogosto sploh niso rentabilna, je treba poudariti pomen kmetijstva pri ohranjanju sedanje kulturne krajine.

Domačije so grajene prostorsko funkcionalno in so zato povezane z okoljem v enovit prostor.

Omenil sem že, da je tukaj vladala specifična historično naselbinska tradicija in da je večina kmetij majhnih, v preteklosti pa so veljale za precej revne. Zato je bilo treba ustrezno pregraditi, dograditi in prenoviti stavbe. Kar nekaj kmetij je začelo povsem na novo. Lastnik vinotoča Ravnjak je kupil zemljo, zasadil vinograd in zgradil hišo, ki pa se lepo vključuje v okolje. Tega pa ne bi mogel reči tudi za druge kmete, ki so na novo zgradili hiše.

Večina jih je dokaj ustrezno obnovila hišo, uredili so sanitarije in druge prostore. Posebej so poudarili, da skrbijo za ohranitev okolja. Pri Krajncu so na primer zasadili nov vinograd, drugje so vinograde obnovili. Ko pa že govorim o zgledno urejeni okolici hiš, moram obenem opozoriti, da izginja vse več avtohtonih sadnih dreves ob hišah, tipičnih zimzelenih rastlin (pušpan, tisa) in drugih. Nadomeščajo pa jih na primer neustrezne ciprese.

Tipični kmečki vrtovi so še vedno razširjeni, saj so pomembni za preživetje celotne kmetije, tudi sadovnjaki z visokodebelnimi drevesi niso redki.

Najdemo že tudi industrijsko izdelana betonska korita, umetelno in kičasto izrezljane ograje ipd.

Na turistično kmetijo spadajo tudi igrala za otroke, ki so še precej redka.

Na splošno pa kmetje zgledno skrbijo za okolico svojih kmetij.

Turizem na podeželju: sedem argumentov »za«

Pri razvoju turistične dejavnosti je »zelo pomemben odnos domačinov do sprejemanja in razvijanja te dejavnosti, delež njihove samoiniciativnosti in delež načrtnih vplivanj turističnih društev in gospodarskih organizacij« (Bogataj, Novak 1976, 64). Ukvarjanje s turizmom na kmetiji je naporno in zahtevno delo, zlasti če pomislimo, da je treba obdelovati tudi zemljo. Običajno so vključeni prav vsi člani gospodinjstva, najlaže je gotovo na družinskih kmetijah. Vedno pa je treba skrbeti za to, da bodo izrabljeni lokalni viri in možnosti, da se bo ohranila identiteta, za socialno integracijo, vse to pa je mogoče doseči s samoiniciativnostjo in vzajemnim sodelovanjem prebivalstva.

Slovensko kmetijstvo se srečuje s številnimi težavami, ki se bodo po napovedih kmetov, strokovnjakov, laikov in politikov še zaostrovali. Problemi so večplastni, ena izmed najobetavnejših rešitev je gotovo aktivno spodbujanje turizma na podeželju. Zato si oglejmo sedanje stanje kmetijstva v Sloveniji in argumente, zakaj je spodbujanje turistične dejavnosti na kmetijah njegova rešitev.

1. Ohranjanje konkurenčnosti slovenskega kmetijstva

Problem kmetijstva v Evropski uniji in s tem tudi slovenskega, ki bo kmalu del skupnega gospodarskega prostora, je v hiperprodukciji (kar je absurd, če pomislimo na žrtve lakote v svetu). Cene kmetijskih

pridelkov so vedno nižje, majhne in srednje velike kmetije ne morejo več konkurirati velikim moderniziranim kmetijskim obratom, ki z intenzivno pridelavo onesnažujejo okolje in se vedno bolj oddaljujejo od tradicionalnega načina kmetovanja.

Posestna struktura v Sloveniji je neugodna, obenem je približno 70.000 proizvodno sposobnih kmetij na hribovskih, gorskih in kraških območjih. Le 27 odstotkov oziroma 200.000 ha zemljišč v Sloveniji je primernih za intenzivno kmetovanje (Kovačič 1995 a, 66). Z dodatnim zaslužkom iz turistične dejavnosti lahko kmetje prodajo svoje pridelke sami, omogoča pa jim tudi ohranjanje dosedanje pridelave in vlaganje v posodabljanje kmetij.

2. Ohranjanje deleža prebivalstva, ki se preživlja s kmetijsko dejavnostjo

Delež prebivalstva, ki se preživlja s kmetijstvom, je vse manjši in v večini evropskih držav ne pomeni pomembnejšega deleža v bruto domačem proizvodu. Sedanji delež je na ravni evropskega povprečja, pri čemer je »delež aktivnih v kmetijstvu v skupnem številu aktivnega prebivalstva 7,6 odstotka, med 2,2 v Veliki Britaniji in 26,4 odstotka v Grčiji« (Kovačič 1995a, 63). Slovenski pa je dosegel že kritično mejo. Če bodo zaslužki na podeželju večji in tudi standard višji, bomo obdržali sedanji delež, morda ga bomo celo povečali. To pomeni tudi povišanje prihodkov v državno blagajno in s tem bruto domačega proizvoda. Zagotoviti je treba prihodnost slovenskega kmetijstva in preprečiti socialne pretrese ter spreminjanje lastniške strukture med kmeti.

3. Ohranjanje poseljenosti slovenskega podeželja

Danes živi približno polovica slovenskega prebivalstva v ruralnem okolju. Vendar se delež stalno zmanjšuje, vse več je demografsko ogroženih občin. Če upoštevamo delež naselij, kjer se je število prebivalcev v obdobju 1961–1991 zmanjšalo za 20 ali več odstotkov, ugotovimo, da je takih občin kar 115 in da zajemajo predvsem obmejna območja (Gosar 1995, 49). Brez ustreznega razvoja podeželja poseljenosti seveda ne bomo ohranili, ljudje bodo ruralna območja še naprej zapuščali in s tem pritiskali na že tako preobremenjena urbana središča. Podeželje pa bo opustelo in še hitreje propadalo.

Razvite države, tudi Slovenija, so že v

procesu deurbanizacije, za katero je značilno, da se prebivalci selijo iz mestnih središč v okolico mesta. Za to pa sta potrebna dobro razvita infrastruktura in višji standard, predvsem srednjega sloja. Toda kljub temu to ni rešitev za demografsko ogrožena območja, ki za meščane gotovo niso privlačna.

4. Ohranjanje kulturne krajine

Slovenija ima tudi enega največjih deležev gozdnih površin v Evropi (na kar smo sicer ponosni), saj pokriva približno 53 do 55 odstotkov površin gozd, zaradi zaraščanja in opuščanja kmetijskih površin pa se bo ta delež v nekaj letih povečal do 60 odstotkov (Čampa 1995, 76). V letih 1992–1995 naj bi bilo opuščanih kar 10.000 ha obdelovalnih površin. Če bodo kmetje imeli dovolj zaslužka iz dodatnih dejavnosti, na primer iz turizma, bodo tudi pripravljeni vzdrževati kulturno krajino, tudi površine, ki so sicer za kmetovanje nerentabilne (rentabilne pa bodo postale, če se bo večina pridelka prodala doma).

5. Ohranjanje kulturne dediščine

Eden ključnih dejavnikov turizma je gotovo tudi trženje naravne in kulturne dediščine, kajti »dediščina je pomembna sooblikovalka turistične ponudbe. Z njo je moč oblikovati posebnosti ali identiteto ponudbe, gostoljubnost kot posebno kategorijo, izvirajočo iz dediščine, pravilno razumevati koncepte turističnih prireditev, sooblikovati turizem na vasi in ponudbo turističnih kmetij, skrbeti za primerno strokovno raven turističnega vodenja itd.« (Bogataj 1992, 32).

Veliko kmetij propada ali pa so neustrezno obnovljene, vendar se bo izboljšalo tudi obnavljanje in ohranjanje kulturne dediščine. S prilivom sredstev iz turizma bo na voljo tudi več denarja za njeno ohranjanje.

6. Ekološki razvoj slovenskega podeželja

Turisti cenijo in pričakujejo na podeželju ohranjeno naravno okolje, zato se bodo kmetje verjetno bolj obračali k bio kmetovanju, ki je trenutno v ospredju. Tudi potrebe po pogosto okolju neprijaznem intenzivnem kmetovanju ne bo, če bo dovolj prihodkov iz turizma. Turistična dejavnost je razpršena po vsej državi in ni koncentrirana v velikih betonskih stavbah. Delovna sila ostaja v domačem kraju in ne obremenjuje okolja s transportom.

7. Omogočanje celovitega razvoja naše

države in s tem vseh regij in manj razvitih območij

Kmetom in drugim podeželskim prebivalcem je treba omogočiti dovolj visok standard in bivanjsko kulturo. Z razvojem kmetij bomo preprečili dnevne migracije na delo v večja središča, saj se bo sčasoma gotovo pokazala potreba po delovnih mestih na uspešnih in naprednih kmetijah. Zato mora biti komunalna in informacijska infrastruktura ustrezno urejena, saj imajo kmetje tako tudi stalen stik z novimi informacijami in ljudmi. Tako je možno zmanjšati tudi število demografsko ogroženih območij in območij, ki zaostajajo v razvoju.

Literatura

- ADAMIČ OROŽEN, Milan, Drago Perko, Darko Kladnik 1995: Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana.
- BAŠ, Franjo 1984: Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. Ljubljana.
- BLAZNIK, Pavle, 1986: Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 (A–M). Maribor.
- - 1988: Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500 (N–Ž). Maribor.
- BOGATAJ, Janez, Anka Novak 1976: Turizem, Vprašalnice Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja. Ljubljana.
- BOGATAJ, Janez, 1978: Turizem na vasi. V: Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice, 112–117.
- - 1992: Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana.
- CURK, Jože 1994: Vodnik po mariborski okolici. Ljubljana.
- ČAMPA, Ljode 1995: Gozd in gozdni prostor podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 75–85.
- DAMJAN, Stanka in Božidar 1993: Moja Kamnica. Kamnica.
- - 1995: Mariborski otok. Kamnica.
- DAMJAN, Božidar 1997: Urban. Kamnica.
- FILIPIC, Majda, Vlado Schlamberger (ur.) 1993: Uresničevanje ekološkega razvoja slovenskega kmetijstva. Bled.
- KOPAC, Mojca 1994: Ureditve okolja kmečke domačije. Ljubljana.
- KOVAČIČ, Matija (ur.) 1995: Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana.
- - 1995a: Funkcije kmetijstva v prihodnjem razvoju podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 61–73.
- - 1995 b: Idejne in teoretske osnove za razvoj podeželja. V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 3–20.
- KRAŠOVEC, Mojca 1997: Uspešna turistična kmetija. Ljubljana.
- KREMENSEK, Slavko 1978: Obča etnologija. Ljubljana.
- MAKAROVIČ, Gorazd 1981: Slovenska ljudska umetnost. Ljubljana.

Delež kmečkega prebivalstva v Sloveniji v obdobju 1900–1991 (Kovačič 1995a, 71)

Leto	1900	1910	1931	1948	1961	1971	1981	1991
V odstotkih	75,4	67,6	60,3	48,9	31,6	20,4	9,2	7,6

MLINARIČ, Jože 1977: Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja. V: Časopis za zgodovino in narodopisje št. 48, 91-116.

MOŠKON, Dušan 1983: Arhitektura naših vinorodnih krajev včeraj in danes. Ljubiteljsko kletarstvo. Maribor.

PERŠOLJA HOHNEC, Tanja 1996: Kam so vsi turisti šli? Slovenska Bistrica.

PLANINA, Janez 1985: Ekonomika turizma. Zapiski s predavanj. 1. del. Ljubljana.

PLANINŠIČ KOLAR, Vesna (ur.) 1997: Alpska konvencija v Sloveniji. Ljubljana.

ŠUŠTRIČ, Jernej 1976: Počitnice na kmetih. Ljubljana.

- - 1978: Etnologija in turizem. V: Etnologija in sodobna slovenska družba. Brežice, 101-108.

VERBOLE, Alenka 1995: Slabosti in prednosti podeželskega turizma: je prihodnost v trajnostnem razvoju? V: Matija Kovačič (ur.), Izhodišča, sestavine in problemi celovitega razvoja podeželja v Sloveniji. Ljubljana, 125-132.

VRIŠER, Sergej 1973: Kamnica pri Mariboru. Ljubljana.

ZAVRNIK, Braco 1997: 120 let Turističnega društva Maribor. Maribor.

ZORKO, Danica 1997: Turizem v Sloveniji - rezultati in pričakovanja. Turistična tržišča po letu 2000. Ljubljana.

ZORKO, Daniela 1991, Kmečki turizem. V: Enciklopedija Slovenije, 5. zvezek. Ljubljana, 111.

ZGONIK, Mavricij 1977: Dravska dolina. Maribor.

Viri

BEZOVŠEK, Marija 1994: Pospeševanje razvoja turizma v Sloveniji. V: Lipov list 6/1994, 167-168.

DEKLEVA, Marija Majda 1992: Turizem na podeželju v Evropi in pri nas. V: Lipov list, 118.

DOLINŠEK, Jože 1996: Turistična ponudba, Kamnica-Brestrnica-Gaj. Kamnica.

KOS, Marjan 1991: O razvoju turizma na kmetih. V: Lipov list 6/1991, 161.

KOŠČAK, Marko 1992: Turizem na podeželju - krepitev podeželskega gospodarstva. V: Urbani izziv št. 22/23, 56-60.

- - 1994: Turizem na podeželju - priložnost za vsakogar? V: Lipov list 3/1994, 79-80.

- - 1994a: Ali naj se odločim za turizem na podeželju? V: Lipov list 4/1994, 113-114.

- - 1994b: Oblike turističnih produktov na podeželju. V: Lipov list 6/1994, 173-174.

KRIŠELJ, Milan 1987: Kulturološki vidiki kmečkega turizma. V: Lipov list 8/1987, 229-231.

KŠELA, Jasna, Joža Premrl 1998: Letni pregled turizma 1996. Ljubljana.

KULOVEC, Milena 1993: Počitnice na deželi? Zakaj pa ne? V: Lipov list 5/1993, 130.

LJUBIŠA, M. 1920: Sv. Urban nad Mariborom. V: Straža 3. 5. 1920, 1.

- - 1920a: Sv. Urban nad Mariborom. V: Straža 5. 5. 1920, 1.

OVSEENAR, Tita 1993: Etnološka dediščina in turizem. V: Lipov list 2/1993, 46.

PETEJAN, Bruno 1975: Strela v zvonik. V: 7 D 1. 5. 1975, 8.

RESOLUCIJA o strateških ciljih na področju razvoja turizma v Republiki Sloveniji s programom aktivnosti in ukrepov za njeno izvajanje. V: Uradni list št. 7/1995, 721-732.

ŠOŠTARIČ, Mirko 1967: Gorske kmetije v luči turizma. V: Turistični vestnik 4/1967, 165-169.

ŠOŠTARIČ, Mirko 1994: Izletniški okoliš Maribora. Maribor.

ŠVALJEK, Andrej 1997: Predstavitev krajevne skupnosti. V: Krajevne novice št. 1, 3-4.

URADNI list RS št. 23-1319/1996, 1850-1851.

VERBIČ, Darja 1999: Slovensko podeželje. Katalog turističnih kmetij. Ljubljana.

POLITIKA VARSTVA STAVBNE DEDIŠČINE V SLOVENIJI

*Prispevek je pregled
organizacijskih in strokovnih
varstvenih prizadevanj slovenske
spomeniškovarstvene službe,
razvoja varstvenega koncepta,
stanja stavbne dediščine in
poglavitnih ciljev celovite varstvene
politike.*

Pregled organizacijskih in strokovnih varstvenih prizadevanj

O organiziranem varstvu v sodobnem smislu lahko na območju sedanje Republike Slovenije govorimo od srede 18. stoletja, ko je avstrijska monarhija uvedla nekatere varstvene uredbe za zavarovanje rokopisov, korespondenc in načrtov. S posebnim dekretom so zavarovali novce in kasneje uvedli nadzorstvo tudi nad drugimi najdbami v zemlji. Na začetku 19. stoletja je država opredelila predmete, ki imajo vrednost kulturnega spomenika, in prepovedala njihov izvoz v tujino. Z dekretom je od krajevnih oblasti zahtevala, da se vsi najdeni »starinski« kamni vzdajo v stene najbližje cerkve. Leta 1850 je cesar izdal uredbo o ustanovitvi centralne komisije za proučevanje in varstvo stavbnih spomenikov s sedežem na Dunaju. Sestavljali so jo predstavniki osrednjih državnih uradov, opirala pa se je na delo društev, ki jih je tudi finančno podpirala. Ščasoma je pritegnila tudi posamezne prostovoljne zaupnike – korespondente in konservatorje, ki so spremljali dogajanje v državi. Delovanje komisije je takrat spadalo

v sam vrh skrbi za dediščino. Komisija je pripravila strokovna izhodišča, ki jih v marsičem upoštevamo še danes. Leta 1861 je dobila tudi del javnih, upravnih pooblastil. Njeno delo se je začelo širiti na več področij, iz sekcij so se razvili inštituti. Ljubitelji so med korespondenti in konservatorji začeli nadomeščati ustrezno šolani strokovnjaki. Praktično delo na spomenikih so vse bolj prevzemali specialno šolani obrtniki in umetniki, konservatorji pa so morali komisiji poročati o izbiri izvajalca in kakovosti opravljenega dela.

Centralizirano varstveno dejavnost so z razvojem narodne zavesti in vedno glasnejših zahtev po državni avtonomiji v času pred 1. svetovno vojno reformirali z ustanovitvijo deželnih uradov za proučevanje in varstvo spomenikov. Območje Slovenije so takrat pokrivali trije uradi, v Ljubljani za Kranjsko, v Gradcu za Štajersko in Koroško ter v Pulju za Primorsko in Istro. Takratna država ni uredila varstva dediščine s posebnim zakonom, čeprav so bile zanj strokovne razmere že dovolj zrele. Odziv na prizadevanja spomeniške službe je bil odvisen predvsem od varstvenega interesa državnih in cerkvenih oblasti.

V Kraljevini Srbob, Hrvatob in Slovencev, prvi državi po odcepitvi od Avstro-Ogrske, je po letu 1919 Spomeniški urad razširil svoje delovanje na vso takratno Slovenijo. Strokovna plat spomeniškovarstvenega dela je temeljila na srednjeevropskih izkušnjah in določbah avstrijske varstvene službe, ker tudi takratna država ni sprejela varstvenega zakona. Slovenska deželna vlada je leta 1921 izdala naredbo o varstvu umetnin pred izvozom. Oblasti so leta 1929 z zakonom o gozdovih in leta 1931 z gradbenim zakonom posredno zavarovale dele nepremične kulturne dediščine. Zakon iz leta 1932, ki bi pokrival muzejsko in varstveno dejavnost, je ostal le na ravni predloga.

Že pred koncem druge svetovne vojne so s

posebnim odlokom, ki je postavil temelje povojnemu sistemu, zavarovali knjižnice, arhive in kulturne spomenike. Za vso nekdanjo Jugoslavijo je že leta 1945 začel veljati Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravne znamenitosti, ki je postavil pod državno varstvo vse kulturne spomenike in prirodne znamenitosti. Ministrstvo za prosveto je ustanovilo Zavod za varstvo in znanstveno preučevanje kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Slovenije v Ljubljani, ki je nadomestil nekdanji Spomeniški urad. Z novimi ustavnimi spremembami so prenesli pristojnosti varstva spomenikov na posamezne federalne enote – republike. To je leta 1948 omogočilo sprejetje novega zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Ljudske Republike Slovenije. Novi Zavod za varstvo spomenikov LRS je postal osrednja zakonodajna in izvršilna ustanova za varstvo in preučevanje spomenikov ter znamenitosti na slovenskem ozemlju. Njegovi osrednji nalogi sta bili vodenje evidence o stanju spomenikov in preučevanje fizičnega in pravnega zavarovanja v okviru zakonskih predpisov o zaščiti in varstvu premičnih in nepremičnih spomenikov. Na restavratskem področju je bila njegova naloga zavarovanje spomenikov in njihova obnova. Do uveljavitve obravnavanega zakona so konservatorji nekdanjega Spomeniškega urada usmerjali strokovni interes predvsem na umetnostnozgodovinske, urbanistične in deloma arheološke spomenike. Novi zakon je pritegnil stroke s področja varstva narave in družboslovja, kot so etnologija, arheologija, zgodovina, knjižničarstvo, arhivistika in tehnika. Sam Zavod je po avstro-ogrskem vzoru upravljal neposredno s področjem upodablajoče umetnosti, urbanizma in arhitekture, domov slovenskih veljakov, spomenikov NOB in gradov. Druga strokovna področja so zaradi lažjega obvladovanja številnih novih nalog prevzeli ravnatelj centralnih muzejev in ustanov kot

častni referenti. Na terenu so še vedno delovali posebni okrajni in krajevni častni zaupniki. Leta 1948 je začel Zavod izdajati revijo za teorijo in prakso konservatorstva »Varstvo spomenikov«, ki je doslej izšla že v 38 zvezkih.

V petdesetih letih se je od Zavoda odcepilo varstvo zgodovinskega arhivskega gradiva in muzejev. Šestdeseta leta sta zaznamovala novi varstveni zakon (1961) in decentralizacija spomeniške službe z ustanovitvijo regionalnih zavodov v Mariboru, Celju, Kranju, Novi Gorici, Ljubljani, Piranu in Novem mestu. Zavodu za spomeniško varstvo LRS je ostala strokovnousmerjevalna vloga, regionalni zavodi pa so se ukvarjali s pripravo evidenc in dokumentacije, izdelovali sezname in register kulturnih spomenikov, pripravljali dokumentacijo za obnovo kulturnih spomenikov, prenoval naselij, gradiva za prostorsko dokumentacijo in posege v zavarovana območja ter popularizacijo dejavnosti.

Leta 1974 je s spremenjeno ustavno ureditvijo prešlo varstveno področje z vsem kulturnim življenjem v izključno pristojnost nekdanjih jugoslovanskih republik. Nova družbena ureditev je postavila varstvo spomenikov z upravnega in znanstvenega področja dejavnosti spomeniškega varstva v pristojnost celotne družbe in družbenega načrtovanja, pri čemer je postal Zavod samo strokovni iniciativni in usmerjevalni organ.

Posledica prvega posebnega zakona o varstvu narave leta 1970 je bila odcepitev tega varstvenega področja od Zavoda. Ta zakon in že leta 1965 objavljeni zakon o varstvu kulturnih spomenikov sta bila osnova za zakon o naravni in kulturni dediščini iz leta 1981, ki je z vnovično združitvijo »narave« in »kulture« preimenoval osrednjo državno varstveno institucijo v Zavod RS za varstvo narave in kulturne dediščine. Med pomembnejše novosti novega zakona uvrščamo (poleg že uveljavljenega pojma spomenik) širok pojem dediščine, varovane z različnimi planskimi akti. V tem času so se oblikovale kakovostne osnove konservatorskih standardov in načinov strokovnega dela. Leta 1982 se je od Zavoda odcepil Restavratorski center, ki je deloval do tedaj v okviru njegovih restavratorskih delavnic. Za posamezna širša varstvena območja so bili ustanovljeni javni zavodi za Triglavski narodni park in regijska parka Kozjansko ter Škocjanske jame. Od vnovične odcepitve varstva narave leta 1994, se Zavod, vrhovni organ v strukturi spomeniškega varstva, imenuje Uprava RS za kulturno dediščino.

Poleg Arhiva Slovenije in novega Inšpektorata za kulturno dediščino deluje kot organ v sestavi Ministrstva za kulturo.

Od februarja leta 1999 velja varstveni zakon, ki na osnovi določil Ustave Republike Slovenije izhaja v bistvenih potezah iz sodobnih mednarodnih varstvenih usmeritev, pozitivnih izkušenj iz preteklosti in tudi iz uskladitev z drugimi resorji (na primer s prostorskim), ki so bistvenega pomena za našo dejavnost. Ključne novosti zakona so predvsem ločitev varstva narave od varstva kulturne dediščine in centralizacija varstvene službe z izpostavitvijo enotnega sistema varstvene službe pod okriljem Javnega zavoda, združujočega regionalne zavode in Restavratorski center. Težišče odgovornosti za varstvo kulturne dediščine se je preneslo z lokalnih skupnosti na državo, njeno zakonsko varovanje dediščine je zagotovljeno z vpisom v zbirni register. Tako je bilo na začetku leta 2000 vnesenih v register že 11.936 dediščinskih enot, od tega je bilo za kulturni spomenik razglašanih 7.405 enot. Novi zakon je opredelil razmejitve kulturnih spomenikov glede na teritorialni pomen in uzakonil že delujoči Inšpektorat za kulturno dediščino. Žal je Ministrstvo za kulturo kot predlagalec zakona dopustilo, da se varstvo arhivske dediščine ureja zunaj sistema varstva premične in nepremične dediščine. Varstveni koncept se je v strokovnem smislu ves čas razvijal sočasno z evropskimi prizadevanji. Z obdobjem klasicizma se je pojavil prvi teoretični varstveni koncept, ki je izvajal svoje strokovne posege velikokrat v škodo srednjeveških in mlajših zgodovinskih slojev. Mlajše obdobje romantizma je v prvi polovici 19. stoletja strokovni, varstveni interes razširilo tudi na srednji vek. Posegi v tem času so še pogosto vodili v nadzorovane rekonstrukcije v škodo mlajših dodatkov. Ta čas se že pojavljajo prve kritike, še posebno pod vplivom dunajske umetnostnozgodovinske šole, ki zagovarja avtentičnost spomenika in izključno posege v smislu neposredne konservacije. Kot reakcija na obravnavo spomenikov oziroma dediščine v prvih dveh obdobjih se je začel rojevati povsem v drugo smer zastavljeni znanstveni koncept varstva kulturne dediščine, ki je temeljil predvsem na enakovredni valorizaciji in predstavitvi vseh zgodovinskih obdobj, imenovan »biološko« varstvo. Tako je poleg izključne konservacije kot metode varstva prevladal v okviru tega koncepta bolj umirjen tok. Ta ob potrebi pazljivosti in znanstvenem pristopu posegov v objekte kulturne dediščine dopušča tudi restavracije, če

temelji na načelih, pridobljenih z raziskovanjem prvotnega stanja, če se z njimi ne odstranijo druge kulturne vrednosti in če so restavrirani deli jasno označeni. Ta koncept je bil vključen v prvi mednarodni varstveni dokument, Atensko listino, iz leta 1931.

Sredi 20. stoletja se je pojavil v varstveni dejavnosti sodobni koncept tako imenovanega aktivnega varstva. Ne pojavlja se kot nasprotje »biološkega« varstva, ampak od njega sprejema vse pozitivne prvine, kot so vrednotenje vseh slojev, natančnost in kritičen pristop k vsaki restavraciji. Aktivno varstvo je strokovno skrb, do sedaj vezano izključno na posamezne, izbrane objekte, zgodovinske in umetnostne spomenike, razširilo na številčno obsežnejše področje stavbne dediščine. Naj preletimo le bistvene prvine tega obdobja, ki se kažejo predvsem v razvoju strokovne zavesti za varovanje širših območij, ne samo objektov, interdisciplinarnost, pojav celovitega varstva, varovanje dediščine na podlagi sistema družbenega planiranja, širitev varstva tudi na družbeno-ekonomsko raven in na raven celotne družbe.

Mednarodno strokovno povezovanje je po drugi svetovni vojni pospešilo sprejetje mednarodnih listin od Beneške karte (1964), v kateri so temeljna načela restavracije in konservacije, Amsterdamske deklaracije (1975), ki je pospešila prenovitvene posege tudi na »stavbah brez posebnih spomeniških kvalitete«, do priporočila iz Nairobij (1976), ki s širitvijo varstvenega interesa na širša območja odreja tudi njihovo vlogo v sodobnem življenju. Leta 1976 je odbor ministrov Sveta Evrope v posebni resoluciji priporočil vladam držav članic, naj svoje notranje sisteme zakonov in predpisov prilagodijo zahtevam »celostnega ohranjanja« stavbne dediščine, ki je dobilo vso strokovno in politično uveljavitev v Granadski konvenciji (1985). Celostno varstvo stavbne dediščine vključuje varstvo kot bistveni cilj kulturne politike, urejanja prostora in urbanizma, spodbuja programe za njeno obnovo in vzdrževanje, rabo tradicionalnega znanja in materialov, ki so bistveni za prihodnost dediščine, se zavzema za primerno rabo, dostop javnosti in sodelovanje vseh pristojnih služb.

Ratificirane konvencije si prizadevamo vključiti tudi v naš sistem varstva narave in kulturne dediščine. Vsem tem dokumentom je skupni imenovalec pomembna formula, da je treba osnovno normo, zaradi katere je bil poseg pripravljen, izvesti v skladu z dediščino in izročilom posamezne

države, pa tudi v skladu z njenimi izkušnjami. Za določitev obnovitvenih posegov v objekte in območja si stroka pomaga z varstvenimi režimi, pri katerih je merilo za stopnjevanje strogosti režima predvsem to, katere sestavine objekta ali območja moramo obravnavati po konservatorskih načelih.

Stanje varstva stavbne dediščine:

V zadnjem desetletju se je stanje varstva stavbne in kulturne dediščine na splošno zelo spremenilo. Ugotavljamo občuten napredek varstvene stroke, obenem pa z delitvijo pristojnosti varstva naravne in kulturne dediščine na dva resorja potrebo po vsebinski in konceptualni preveritvi skupnih varstvenih kategorij, kot so kulturna krajina, spomeniki oblikovane narave.

Čutiti je tudi večjo ogroženost kulturne dediščine zaradi ne dovolj kompleksno spremenjenih operativnih sistemskih okvirov, vztrajanja stare prostorsko-urejevalske prakse, pomanjkanja ustreznih razvojnih programov in prostorskih aktov, neustreznih posegov v objekte ali njihovo okolico, neustrezne rabe, zapuščenosti objektov in njihove okolice, slabega vzdrževanja, fizičnega propadanja in dopuščanja negativnih vplivov. Še posebno so ogroženi dediščinski segmenti, kot so stavbna in naselbinska dediščina na podeželju, kulturna krajina in tehnična dediščina, arhitektura 20. stoletja, kulturna dediščina na območjih naravnih nesreč ter na območju velikih javnih del na prometni in drugi infrastrukturi. V območjih narodnih, regijskih in krajinskih parkov prihaja do ogrožanja zaradi zanemarjanja ciljev varstva kulturne dediščine, druge pa do degradacije dediščine v javni lastnini zaradi procesa lastninjenja in težav pri prevzemanju odgovornosti javnih oblasti zanje. Gradivo Ministrstva za kulturo je leta 1994 opredelilo kot najbolj ogrožene sakralno dediščino gradove, vaška in trška jedra. To je posledica negativnega odnosa do te zvrsti v preteklosti in neustrezni posegi vanjo. Za 90 odstotkov gradov ugotavljamo neustrezno rabo in posege v stavbe ter okolico. Vaška in trška jedra so brez ustreznih prostorsko planskih in izvedbenih aktov, še posebej sta zaskrbljiva opuščanje ali spreminjanje produkcijskih metod iz preteklosti, izginjanje znanja in spretnosti za obnovitvene posege. Navsezadnje cestni, sanitarni, protipožarni

zakon onemogočajo osnovne dejavnosti ali pa njihovo izvajanje trajno degradira kulturno dediščino.

Posledica zanemarjanja in opustitve rabe je izrabljenost objektov stavbne dediščine, ki postanejo cenena lokacija za novo ali nadomestno gradnjo, »upravičeno« s prevelikimi stroški obnove stare stavbe. Tudi številne urbanistične rešitve ne podpirajo varstva, ko na primer posežejo v vitalne dele naselij.

Ocenjujemo, da je ogrožena celotna stavbna dediščina s pripadajočo okolico zaradi neprilagojenosti družbenih, ekonomskih in prostorskih mehanizmov kompleksnemu obvladovanju prenovitvene problematike. Le-ta povezuje stanovanjska, varstvena, razvojna in socialna vprašanja in je vezana na urejanje že zgrajenih in družbenih okolij. V osemdesetih letih je stanovanjsko gospodarstvo pospeševalo družbeno usmerjeno stanovanjsko prenovalo stavb v družbeni lastnini v starih mestnih jedrih, ki pa je po letu 1991 niso nadomestile ustrezne nove oblike. V manjša naselja in v objekte v zasebni lastnini ta program ni segel: prenovitvene posege so omogočala ugodna posojila, ki so se po leta 1990 zelo skrcila.

Varstvena politika:

Po letu 1991 se je povečalo zavedanje o kulturni dediščini kot temelju nacionalne identitete, skrb zanje je prešla z občinske na državno raven. Sprejetih ali spremenjenih je bilo več zakonov in predpisov ki se kakorkoli nanašajo na področje varstva, v pripravi sta nova kulturna politika in nacionalni kulturni program. Ključni cilj varstvene stroke je težnja po preseganju lastnega resorja z enakopravnim vključevanjem dediščine v sistem prostorskega in urbanističnega načrtovanja.

Z vključitvijo v Svet Evrope in v procesu pridruževanja Evropski uniji je država sprejela tudi obveznosti v okviru evropske politike varstva kulturne dediščine. Ratificiranih in notificiranih je bilo več mednarodnih pogodb, varstvena dejavnost upošteva v strokovnih postopkih tudi resolucije in priporočila, ki se nanašajo na varstvo kulturne dediščine kot prvine urejanja prostora, naselij in graditve.

Ko govorimo o varstveni politiki, ugotavljamo zlasti:

- da se varstvo od »žive« kulture razlikuje po tem, da so lahko njuni cilji in interesi delovanja diametralno nasprotni; v nasprotju z »živo« kulturo je državna regulacija pri varstvu nujna, saj lahko le

država z ustreznim varstvenim zakonom in podzakonskimi akti zagotovi učinkovito varovanje dediščinskih vrednot;

- da je varstvo kulturne dediščine umeščeno v resor kulture zaradi kulturnih ciljev in glavnih smeri delovanja; po drugi strani pa za varstvo kulturne dediščine ni pomembno, da so odločitve v zvezi z njim samo kulturne; za varstvo je najpomembnejše, da so odločitve dolgoročne in da odgovornosti zanje ne sprejmejo samo lastniki, stroka in državni proračun, ampak tudi drugi resorji in javnost z vidika celostnega (integralnega) varstva; slednje načelo uresničujemo predvsem tako, da varstvo dediščine pravočasno in enakovredno vključimo v vse postopke načrtovanja in izvajanja razvojnih odločitev na ravni države in lokalnih skupnosti.

Ugotavljamo, da je prizadevanje po opredeljevanju kulturne politike in njene vsebine za naše področje dela preozko in docela neustrezno. Upravičeno lahko govorimo le o celoviti varstveni politiki, ki naj bi jo omogočali naslednji sklopi:

- izvajanje novega zakona, ki na novo opredeljuje predvsem ključno vlogo države, pomen lastništva ter poenotenje varstvene službe kot klasične javne službe (državna odgovornost za poenotenje evidenc, standardov varstva, metodologijo dela, strokovni nadzor nad njihovim delom, sankcioniranje kršiteljev);
- ločitev izvajalske in načrtovalske, soglasodajalske in nadzorne vloge javne varstvene službe z izdajanjem nadzorovanih licenc;
- ustanovitev medresorske skupine ki bi skrbela, da zakonodaja z drugih področij, ki neposredno ali posredno zadeva kulturno dediščino, upošteva interese varstva (kot so razvojna politika, urejanje posegov v prostor, varstvo okolja, varstvo pred naravnimi in drugimi nesrečami, izobraževanje, raziskovanje in davčna politika); ta skupina bi tudi spodbujala usklajevanje in uresničevanje posameznih politik ter izvajanje nacionalnih projektov;
- poleg ustaljenega proračunskega financiranja lastnikov kulturnih spomenikov ali dediščine s subvencijami moramo uveljaviti nove oblike financiranja iz različnih virov, omogočiti razvoj zasebnih spodbud in mecenstva na tem področju (od nevladnih dobroteljskih organizacij, fundacij do specializiranega podjetništva) in

dodatnih ugodnosti, na primer davčne olajšave, posojila;

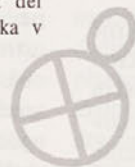
- širitev, izpopolnitev izobraževalnih programov za izvajanje celovitega varstva in njegove popularizacije ter skrbi za dostopnost dediščine čim širšemu krogu obiskovalcev.

Sklepne misli

Preseči moramo že zastarelo gledanje, da je varstvo samo kulturna kategorija, ki je namenjena ohranjanju dediščine in njenih vrednot. Dediščina postaja vse bolj socialna in ekonomska kategorija. Moramo si prizadevati, da postane spodbujevalec in osnovna vsebina načrtovanja trajnostnega, zdržnega razvoja. Varstvena politika mora omogočiti uresničitev spontanega pobuda, predvsem posameznikov in lokalnih skupnosti, v razmerju do države. Varstvo dediščine mora delovati za ljudi, le od njihovega sodelovanja je odvisna dolgoročna uspešnost varstva. Prav posamezniku naj pomeni dediščina vrednoto, predmet čaščenja, simbol pripadnosti skupnosti, spoštovanja drugega ali vir dohodka.

Viri in literatura

- CURK, Iva, Matjaž Puc 1989: Varstvo naše dediščine. Ljubljana.
- DELAČ-KOŽELJ, Zvezda 1998: Izhodišča za nacionalni program varstva nepremične etnološke dediščine. V: Glasnik SED 38/3, 4. Ljubljana, 72-77.
- HAZLER, Vito 1999: Podreti ali obnoviti? Ljubljana.
- KULTURNA politika v Sloveniji. Ljubljana 1997.
- KUŠEVIČ, Alenka 1999: Razvoj spomeniškega varstva na Slovenskem. V: Varstvo spomenikov 38. Ljubljana, 247-263.
- MARASOVIČ, Tomislav 1988: Povijesna naselja u Sredozemlju. Pogledi 18. Split, 827-841.
- MIKL - CURK, Iva 1997: Poklic? Konservator ... V: Vestnik X. Ljubljana 1992-1993. Strokovno gradivo za spremembo in dopolnitev prostorskih sestavin dolgoročnega plana
- RS za področje varstva kulturne dediščine. Ljubljana.
- PIRKOVIČ, Jelka 1993: Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji. V: Vestnik XI.
- - 1998: Politika celostnega varstva kulturne dediščine. Ljubljana. Tipkopis.
- - 1998a: Varstvo kulturne dediščine kot del kulturne politike državi. V: Kulturna politika v Sloveniji. Ljubljana, 270-273.

Strokovni članek/1.04

Boža Grafenauer

MUZEJ NA PROSTEM, SKANSEN, EKOMUZEJ ...?

Danes skoraj ni več države, ki ne bi imela muzejev na prostem. Prav tako njihova smiselnost in potrebnost že dolgo nista več vprašljivi, saj jih zaradi večstranske zanimivosti - poleg izobraževalnega vidika, razvijanja splošne zavesti o vrednosti in potrebi po ohranjanju ter zaščiti naravne in kulturne dediščine, je tu vedno močnejši turistični vidik - na leto obišče veliko število ljudi, laične in radovedne javnosti.

Termini, ki označujejo tovrstne muzeje, se razlikujejo. V posameznih državah so v rabi različna imena sicer sorodnih praks: muzej na prostem, ekomuzej, naravni park, biopark, muzej ljudske arhitekture, narodni muzej, etnopark, skansen. V nestrokovni literaturi, predvsem pa v dnevnem tisku, konkretno v slovenskem časopisju, se večkrat srečamo z nenavadnimi in nesmiselnimi izpeljavami teh terminov, kar žal vodi k napačni rabi in razlagi pojmov.

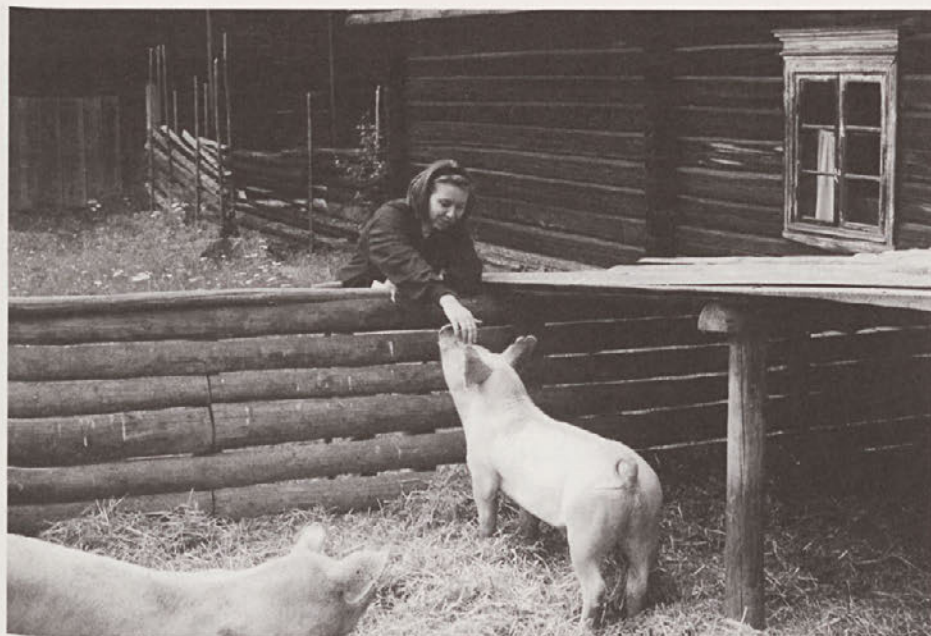
Nastajanje muzejev na prostem in izrazi zanje

V velikem delu Evrope so muzeji na prostem že ustaljena praksa spoznavanja kulturne dediščine določenega okolja in

časa, ne glede na to, ali gre za ohranjene »in situ«, na mestu samem, ali za prenašanje objektov na drug prostor.¹ Do prvega večjega razcveta tovrstne muzejske prakse je prišlo kmalu po drugi svetovni vojni, najintenzivneje in v razširjenem smislu pa so ti muzeji začeli nastajati v sedemdesetih letih.

Potrebo po muzejih na prostem so po vsej verjetnosti spodbudile velike nacionalne in mednarodne razstave, politični razlogi, nacionalne težnje in težnje po varovanju objektov v 19. stoletju.

Kot začetek muzejev na prostem strokovna literatura najpogosteje omenja poskus švedskega učitelja in jezikoslovca Arthura Hazeliusa, ki je leta 1891 na mesto nekdanje stare utrdbe nad stockholmskim pristaniščem iz različnih predelov Švedske

V muzeju na prostem Seurasaari blizu Helsinkov obiskovalcem življenje na kmetiji približajo tudi z domačimi živalmi, foto: Boža Grafenauer, avgust 1997

prenesel hiše različnih namembnosti in starosti ter jih združene v muzejsko naselje imenoval Skansen. Stavbe, ki jih je prenesel v muzej, iz najrazličnejših razlogov ni bilo možno ohranjati na mestu, kjer so stale prvotne. Zastopal je idejo »živega muzeja«, kjer bi ljudje dejansko stanovali, predvidel je celo, da bi nosili oblačila iz določenega obdobja. Ta ideja je bila popolnoma neizvedljiva, saj zaposleni v muzeju ne morejo živeti življenja na primer z začetka 19. stoletja. Življenje iz določenega obdobja lahko ustrezno in dovolj slikovito ter informativno predstavi usposobljeno muzejsko osebje, in sicer s prikazovanjem eksponatov in plastičnim seznanjanjem z načinom življenja določenih socialnih skupin v določenem obdobju.

Različni poskusi postavljanja muzejev na prostem so se pojavljali že v drugi polovici 19. stoletja v več državah: v Švici, na Norveškem, Nizozemskem, vendar nikoli in nikjer tako organizirano in sistematično kot na Švedskem. Hazeliusov Skansen je postal sinonim in obenem termin oziroma skoraj splošno ime za muzeje na prostem v velikem delu Evrope. Naša strokovna javnost uporablja kot primernejši izvirno slovenski pojem muzej na prostem, ki so ga že po vojni sočasno s terminom skansen uporabljali nekateri naši strokovnjaki, na primer France Kotnik, Boris Orel, Vilko Novak.

V vzhodnoevropskih državah so se ideje o muzejih na prostem začele pojavljati sočasno kot v Skandinaviji, do njihove prve uredničitve pa je prišlo z leta 1906 ustanovljenim muzejem na prostem v

Wdzydzamu na Poljskem. Na Češkem so prvi tovrstni muzej odprli kasneje, leta 1925 v Rožnovu, ki je še danes eden najbolj obiskanih čeških muzejev na prostem.² Tudi na Slovaškem je veliko število muzejev na prostem nastalo po vzoru skandinavskih, ki jih označujejo s terminom skansen.

Drugje po Evropi so muzeji na prostem nastajali sočasno ali nekoliko kasneje, na Nizozemskem na primer leta 1912, v Nemčiji pa leta 1934.

Do večjega porasta števila muzejev na prostem je prišlo v obdobju med obema vojnama, vodilno vlogo imele so še vedno skandinavske dežele, v tem obdobju pa so jih dobili tudi v Avstriji, Rusiji, Romuniji, na Madžarskem in v Veliki Britaniji.

Po drugi svetovni vojni so nastajali muzeji na prostem v še večjem številu. Ena vodilnih držav je postala Finska z velikim številom majhnih muzejev, ustanavljali so jih tudi v Belgiji, na Islandiji, v Estoniji. Večinoma gre za tako imenovane centralne muzeje na prostem, kar pomeni, da so (tako kot v švedskem Skansnu) na enem mestu zbrane stavbe iz različnih pokrajin, s ciljem predstaviti stavbno dediščino določenega obdobja in okolja.

Do korenitih sprememb v razvoju muzejev na prostem je prišlo konec šestdesetih let, ko je skrb zanje na organizacijski ravni prevzel Unesco. Na mednarodni konferenci leta 1957 na Danskem in Švedskem so sprejeli Deklaracijo o muzejih na prostem, ki so jo kasneje še dopolnjevali.³

»Prvotna deklaracija o muzejih na prostem iz leta 1957 in njena posodobljena verzija iz leta 1982 sta s svojimi paragrafi pomembno

prispevali k razvoju te veje muzeologije v Evropi in po svetu. Ob klasičnih tipih muzejev na prostem (na primer Skansen v Stockholmu, Stuebing pri Gradcu, Gospa sveta pri Celovcu ...) so se že v sedemdesetih letih začeli uveljavljati tudi drugi modeli, ki poudarjajo ekološko problematiko in sonaravno okolje. Posvečajo se skrbi za ohranitev ogroženih ali celo že izginulih rastlinskih in živalskih vrst ter poudarjajo pomen ekološko neoporečnih tehnologij v poljedelstvu, živinoreji, sadjarstvu ...»⁴

V Nemčiji muzeje na prostem imenujejo »Heimattmuseum«, muzej domovine, nastali pa so iz potrebe nemških prebivalcev, ki so se po koncu druge svetovne vojne izgubljali v občutku, da so ostali brez lastne zgodovine, domovine in narodne identitete. V zvezi z muzeji na prostem so veliko poudarjali pedagoške dejavnosti in povezanost ljudi z okoljem.

Tudi v Veliki Britaniji ima zaščita naravne in kulturne dediščine že zelo dolgo tradicijo, ki je ves čas na visoki ravni. Na to kaže obsežna mreža nacionalnih in regionalnih parkov, pri čemer gre za ohranjanje narave in stavbne dediščine na širšem območju oziroma za celostno zaščito določenega območja z že dano naravno in kulturno dediščino, lokalno prebivalstvo pa sočasno živi sodoben vsakdan (na primer Peak District National Park in Yorkshire Dales National Park).

1 »Gre za dve obliki muzejev stavbarstva na prostem: za muzeje, ki se oblikujejo in situ, in za takšne, da se na izbrano lokacijo premesti določeno število poslopij.« (Vito Hazler, Muzeji na prostem v Sloveniji. V: Traditones 22, Ljubljana, 1993: 123).

2 Večje število obiskovalcev ima le še Narodni muzej v Pragi.

3 V dopolnjeni Deklaraciji o muzejih na prostem leta 1982 je zapisano: »Muzej na prostem je znanstveno načrtovana, vodena ali nadzorovana ustanova, ki na izbranem zemljišču prikazuje način poselitve, graditve stavb, življenja, gospodarjenja v določeni kulturi. Odprti mora biti za javnost. Rabi znanstvenim in izobraževalnim namenom ... Če hoče muzej igrati svojo ozaveševalno in izobraževalno vlogo, mora v svojih zbirkah prikazati promerjavo različnih vzorcev poselitve, graditve, življenjskih navag, gospodarjenja ... Zbirka mora prikazati zgodovinsko verodostojno podobo kraja, medsebojno povezanost stavb in njihovo uporabnost, prav tako njihovo posebno skladnost z naravnim in umetnim (kulturnim) okoljem. zato mora stavbe skrbno razporediti z ozirom nanje same in njihovo namembnost ter na naravno ozadje ... (Irena Keršič, Dopolnila k Deklaraciji o muzejih na prostem. V: Etnolog 2/2 (LIII), Ljubljana, 1992: 407).

4 Vito Hazler, Muzej na prostem. V: Varstvo naravne in kulturne dediščine v Sloveniji v letu 1993, Ljubljana.

»Razne pristope revitalizacije naravne in kulturne dediščine uporabljajo kot osnovni koncept, metodo, osnovno muzeološko disciplino, ki omogoča ustvarjanje turistične atrakcije, interpretacije. V podobnem kontekstu lahko govorimo o popularni muzeografiji, novi muzeologiji, ekomuzeologiji itd., s tem da vsaka uporablja svoj način interpretacije.«⁵

V zadnjih dvajsetih letih se v Evropi in Severni Ameriki pogosto pojavlja nekoliko drugačen tip muzeja, tako imenovani »living historical farms« ali v prevodu »živeča zgodovinska kmetija«. Tak muzejski model prikazuje aktivno življenje na vaški domačiji, v določenem zgodovinskem obdobju. Da bi se čim bolj približali podobi kmetije iz preteklosti, so prilagodili videz celotne kmetije, od gospodarskih objektov do pripadajočih zemljišč, kjer rastejo kulture iz obdobja, ki ga predstavlja.

Klasični muzeji na prostem po tako imenovanem skandinavskem vzoru pa se v mediteranskem prostoru niso uveljavili iz več razlogov. Eden od njih je prav gotovo neprimernost osnovnega gradbenega materiala mediteranskega tradicionalnega stavbarstva – kamna – za preseljevanje objektov. To je namreč smiselno in izvedljivo le pri lesenih objektih. Poleg tega oziroma verjetno prav zaradi kamnite gradnje se v tem prostoru nikoli ni razvila tradicija preseljevanja objektov, kot so jo poznali v deželah, kjer je bil osnovni gradbeni element les. Preseljevanje lesenih objektov je namreč obstajalo že dolgo pred muzejskimi potrebami.

Drug razlog je velik vpliv Francoza Georgesa Henrija Riviera, ki je v začetku sedem-desetih let prvi uporabil pojem ekomuzej. Leta 1969 je bil na njegovo pobudo odprt ekomuzej Grande Lande, v začetku imenovan muzej Marqueze, v okviru pokrajinskega naravnega parka. Tako zasnovan muzej predstavlja način življenja in razmerja med človekom in okoljem v določenem času. Od takrat so se takšni muzeji začeli pojavljati tudi v drugih mediteranskih deželah, razširili so se pa tudi v Kanado in Severno Ameriko in kot tako imenovani »museo integral« v Latinsko Ameriko.

S pojmom ekomuzej označujemo logično povezanost naravnega in kultiviranega okolja, torej celo-

vitega prikaza odnosa in soodnosa človeka in narave ter njegov vpliv nanjo. Predpona »eko« označuje družbeno, industrijsko in naravno okolje. Gre za sodelovanje, interdisciplinarnost prebivalstva, ozemlja, narave, človeka in časa.

Jean-Claude Duclos poleg vzgojne, kulturne in turistične vloge, ki jo ima muzej, poudarja pomen, ki ga ima tak muzej v gospodarskem in družbenem razvoju. Tak muzej je lahko v pomoč lokalnemu prebivalstvu, lahko je osnova lokalpatriotskega ponosa.

Razmah ekomuzejev je precej pripomogel k temu, da je strokovna javnost začela problem dediščine obravnavati na takrat še razmeroma nov, multidisciplinaren način. Za takšno vrsto muzejev so se namreč začeli zanimati tudi v drugih strokah, na primer sociologi, arhitekti, urbanisti, geografi.

Na Hrvaškem se je v šestdesetih letih uveljavil termin etnopark, ki označuje muzej na prostem kmečkega tipa. Pojavil se je iz potrebe po zaščiti ljudskega stavbar-

stva, ki se mu je kasneje pridružila še potreba po muzejski predstavitvi. Največji muzej na prostem na Hrvaškem je Staro selo v Kumrovcu, ki verjetno ne bi bil tako velik, kot je, če se tam ne bi rodil Josip Broz Tito. Pojavljale so se tudi ideje o skupnem jugoslovanskem tipu muzeja v okolici Sarajeva, a ideje niso nikoli realizirali. Ena redkih držav, v kateri se ni prišlo do realizacije ideje o muzeju na prostem, je Makedonija.

Na Slovenskem segajo začetki idej o postavitvi muzeja na prostem že v čas pred prvo svetovno vojno, vendar je do njihove realizacije prišlo mnogo kasneje.

Že »dejanje tiskarja Ivana Krajca iz Novega mesta lahko štejemo za naš prvi poskus predstavitev lesene hiše in postavitve muzeja na prostem. Hišo z imenom Chaloupa Jaromerskega je kupil okrog leta 1898 v Pragi na Češkem, potem ko so tam zaprli veliko Narodopisno razstavo iz leta 1895, torej v času, ko so po Evropi že postavljali takšne muzeje in tudi del omenjene razstave je bil zasnovan kot muzej na prostem ... Postavil jo je med letoma 1902 in 1905 ob cerkvi sv. Kristusa v bližini gradu Grm. V njej je bila njegova zbirka starih grafik ... V Dolenjskem muzeju v Novem mestu pa je ohranjena hišna številka z napisom Chalupa Jaromerska, 63, Kandija ...«⁶

Za postavitev muzejskega oddelka na prostem so se zavzemali ravnatelj Deželne muzeja Josip Mantuani (1914), med obema vojnama France Kotnik, po vojni Vilko Novak in Boris Orel, ki je videl v muzeju na prostem rešitev ogroženega ljudskega stavbarstva in za tak tip muzeja uporabljal termine etnopark, skansen in muzej na prostem.

Do prve realizacije je prišlo leta 1956 nad Cekinovim gradom v Ljubljani, ko so rekonstruirali nekaj partizanskih tiskarn. Temu so sledile predstavitve stavb v Škofji Loki, Kamniku, na Muljavi, Breznici, Ravnah na Koroškem, pri Murski Soboti, v Tolminu, Stražišču pri Kranju, Mozirju in na Brdu pri Kranju. V osem-desetih letih je ideja muzejev na prostem ponovno oživela, malo kasneje sta bila realizirana dva doslej največja in najuspešnejša projekta pri nas, Solinarski muzej v Sečoveljah in Muzej na prostem v Rogatcu.⁷

V muzeju (večinoma v turistične namene) občasno organizirajo različne sejme, na katerih obiskovalce seznajajo z različnimi obrtni, foto: Boža Grafenauer, avgust 1997

Prostovoljci obnavljajo del posestva Gray Hill, katerega del je že spremenjen v muzej na prostem, Newcastle, Wales, Velika Britanija, foto: Tina Vihar, junij 1996

Delitve muzejev na prostem

Natančna definicija in delitev (po velikosti, vsebini, načinih predstavitve, zajetem geografskem območju, vrsti spomenikov, obsegu muzeja ...) muzejev na prostem skoraj nista mogoči, saj se posamezni tipi muzejev na prostem med seboj prepletajo in »čistih« predstavnikov skorajda ni.

Pri različnih avtorjih naletimo na različne delitve muzejev na prostem. Po interpretaciji Ksenije Markovič gre za muzeje, kjer se je čas ustavil v določenem preteklem času in vanj dnevno hodijo v službo ljudje kot kovači, mlekariji.⁸ Pri drugem tipu muzeja, ki ga opredeli Markovičeva, gre za odločitev določene skupine ljudi za življenje v muzeju na prostem in s tem za potrjevanje njihove identitete, to so na primer manjšine v Ameriki in Kanadi.⁹ Slednji primer po njenem mnenju najbolj ponazarja muzej na prostem.

Delitev, s katero se najpogosteje srečamo in jo omenjajo skoraj vsi avtorji, je delitev glede na način ohranjanja. Objekte lahko ohranjamo »in situ«, lahko jih prenesemo na drug prostor, možne so tudi kombinacije obeh načinov. Lahko jih delimo glede na način gradnje, način prezentacije (park, vas), vrsto spomenika (ruralni, urbani) in po obsegu območja, ki ga predstavljajo, na lokalne, regionalne in nacionalne muzeje. Nemec Adelhart Zippelius je delitev dopolnil in stavbe glede na način postavitve

razdelil na rekonstruirane stavbe in na prenesene kulturne spomenike.¹⁰

Na Hrvaškem Ana Mlinar in Zdravko Živković delita muzeje na prostem na tri kategorije, in sicer na muzeje regionalne narave (na primer Staro selo v Kumrovcu), posamezne objekte in »okučnice narodnog graditeljstva, kar v prevodu pomeni konkreten primer ljudskega stavbarstva«,¹¹ na pripadajočem zemljišču z vsemi gospodarskimi objekti, na primer zaključena kmetija z ohišnico, kjer stojijo tudi drugi, pripadajoči objekti.

Poljak Jerzy Czajkowski pa deli muzeje na več skupin: na tiste, na katerih gre za prikaz vaške, mestne ali mešane kulture, na specializirane, ki predstavljajo obrti, vaške in mestne »tehnologije« in posamezne elemente kulture ter na muzeje arhitekture, muzeje vasi, mest in podeželskih naselij.¹²

Ne glede na različne delitve so muzeji na prostem ena od oblik in možnosti zaščite ljudskega stavbarstva, s svojo vsebino pričajo o načinu življenja ljudi v določenem obdobju in okolju. Gre za skladno kombinacijo med zbrano in zaščiteno kulturno dediščino, predstavljeno na muzejski način, s težnjo po vklopitvi muzeja v lokalni prostor in sodelovanju z lokalnim prebivalstvom.

5 Tihomira Fabijanič Stepinac, Muzej na otvorenom kao primjer zaštite i revitalizacije kulturnog i prirodnog naslijeđa. *Muzeologija* 34, Zagreb, 1997: 21.

6 Vito Hazler, Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem. Ljubljana, 1999: 275.

7 Zvezdana Koželj, Mreža regionalnih muzejev na prostem na Slovenskem. V: *Etnolog* 6 (LVII), Ljubljana, 1996: 99-122.

8 Takšne muzeje najdemo predvsem na Finskem.

9 Ksenija Markovič, Staro selo Kumrovec i mogući uzori u svijetu. V: *Muzeologija* 34, Zagreb, 1997: 27-32.

10 Dušan Štepec, Projekt postavitve muzeja na prostem v Dolenjskih Toplicah. Diplomski naloga. Tipkopis. Ljubljana, 1997: 21-44.

11 Ana Mlinar, Zdravko Živković, Hrvatski etno muzeji na otvorenom. v: *Muzeologija* 34, Zagreb, 1997: 126-134.

12 Dušan Štepec, Projekt postavitve muzeja na prostem v Dolenjskih Toplicah. Diplomski naloga. Tipkopis. Ljubljana, 1997: 21-44.

LEPO JE ŽIVET' NA DEŽELI

Filmi o kmetijstvu in kmetstvu v Slovenskem filmskem arhivu

Ko sem Radotu, ki milo rečeno ni dolgo zdržal pri delu, v šali omenil, da je od vsega kmečkega dela še najboljša mal'ca, mi je hitro vrnil: »Pa tudi juž'na ni slaba.«

Zaradi »mestnega sindroma« kmečkega romantizma začenjam opise filmov o kmetijstvu in kmetstvu, ki so shranjeni v Slovenskem filmskem arhivu pri Arhivu Republike Slovenije s »turističnimi razglednicami«, s hrano, kajti prav hrana je, poleg prikaza neokrnjene narave, starih običajev, domačij in občutka kmetstva, eden izmed bistvenih elementov turističnih filmov. To velja že za predvojne stvaritve, tako za filma Božidarja Jakca in Ivana Noča z naslovom Gregoričev fotoizlet v Belo krajino iz leta 1933 s plesi domačinov, pohajanjem po zidanicah, pečenjem jagenjčka ter veselico kot tudi za profesionalne turistične propagandne filme za jugoslovansko tržišče, ki so jih snemali predvsem hrvaški snemalci Svetlotona. Tako film Ormož, jugoslovanski Gallspach iz leta 1935 prikazuje poleg kopaliških zmogljivosti še zabavo s pečenjem odojkov v pristnem prleškem okolju. Metod Badjura pa je v prvem slovenskem profesionalnem turističnem filmu Pohorje vključil pastirje s čredami krav in ovac, mline, drvarje, oglarje in splavarje. Po drugi svetovni vojni 1945. leta je Janez Korenčan v filmu Delo in oddih rudarjev posnel tudi delavce, ki opravljajo tudi poljska dela v okolici Bleda. Podobno kot v filmu Pohorje, vendar bolj, je Badjura vključil elemente kmetstva tudi v svoje filme Slovensko Primorje (1948), Pomlad v Beli krajini (1952), Svet ob Soči (1956) in Brda (1960), pri čemer je zajel tako rekoč vse, od planšarstva in sirarstva, oranja z voli in konji, vinogradništva in sadjarstva v Brdih, kraških domačij do drvarjev v snežniških gozdovih. Izraziti elementi kmečke idile so še v čistih turističnih propagandnih filmih: film s

spomini izseljenca Domotožje Borisa Goriupa (1956), Zakladi naše dežele, film s primorskimi motivi Jožeta Bevca (1957), Sprehod po Beli krajini (1965) in Tržič, biser med gorami (1966) režiserja Dušana Prebila, Vode odtekajo ponoči režiserja Ernesta Adamiča (1960), ki prikazuje tudi košnjo na Cerkniškem jezeru, Pismo z gora Janeta Kavčiča in Ptujška dežela Franceta Kosmača (1971), Bele gazi Janeta Kavčiča (1973), Triglav Mirčeta Šušmelja (1978) in Tako teče čas v občini Žalec Rudija Klariča (1981) in Flos.

Filma Turisti na kmetijah režiserja Lojzeta Jurca (1965) s prikazom turistične kmetije Petra Ježa iz Luč v zgornji Savinjski dolini in Kmečki turizem Boštjana Hladnika (1983), film o kmečkem turizmu v Škofjeloškem hribovju, sta vredna posebnega poudarka in ju ne moremo primerjati s prejšnjimi, saj sta posneta z jasnim namenom in v celoti posvečena pomembni dejavnosti, kmečkemu turizmu, ki je glavna ali dopolnilna dejavnost na vasi, hkrati pa zahteva tudi posebno usposabljanje. V teh primerih kmetstvo namensko postavlja na prvo mesto, v jasno vlogo čiste poklicne dejavnosti.

Posebno poglavje so filmi o raznih kmečkih praznikih, v Bohinju in Krškem (1946), v Šentrupertu na Dolenjskem (1951), Žalcu (1954), kmetijskem tednu v Beli krajini istega leta in kravjem balu v Bohinju leto kasneje.

Če se vrnemo k pravim strokovnim filmom, moramo začeti pri najstarejših. V filmu iz leta 1930 Kmetijska šola na Grmu pri Novem mestu so posneli plemenskega bika, osuševanje polja z geodetskimi opravili, kopanje jarkov, sejanje, sajenje in okopavanje pridelkov ter pašo na visokogorskih planinah. Tudi v filmu Banovinska kmetijska šola Sv. Jurij ob južni železnici, današnji Šentjur pri Celju, so posneli kmečka opravila, dodali pa prašičerejo, siliranje krme, sadjarstvo, zelenjadarstvo in urejanje okrasnega vrta. Leta 1935 ali leto kasneje je bil posnet film Prva banovinska razstava malih živali na velesejm v Ljubljani – na njem so razstavljali koze, ovce, perutnino in bobre.

V filmu iz leta 1932 Zadružna živinoreja in mlekarstvo na Gorenjskem so posneli vzorno kmetijo v Vogljah pri Kranju, konje, mlekarstvo v Naklem in planšarstvo ter sirarstvo na Pokljuki.

Po osvoboditvi leta 1945, so najprej posneli film Udarniško delo v gozdovih Jelovice, nato pa o delu na državnem posestvu na Kočevskem. Tudi v filmskih novicah in filmskih obzornikih, ki so jih v Sloveniji snemali po drugi svetovni vojni, od leta 1945 do 1951, in ki jih je oblast uporabljala v propagandno-izobraževalne namene, prikazani pa so bili kot predfilmi v kinematografskem sporedu, najdemo kar nekaj kadrov o kmetijstvu. Filmski obzornik (v nadaljevanju FO) iz junija 1946 prikazuje ribištvo v Sv. Križu pri Trstu, delo vrtnarjev, semenogojcev in pridobivanje rženih rožičkov, ki so jih uporabljali v farmacevtski industriji, štiri mesece kasneje, ob trgatvi, so vključili kader z naslovom Jesenski plodovi, v katerem prikazujejo pomen sadjarstva in obiranje in izvoz jabolk ter trgatve grozdja v Slovenskih goricah, o nekdanjih viničarjih, ponosnih pridelovalcih in prodajalcih vina, ter kader o nabiranju bukovega žira. Kmetijstvo je prikazano v štirih FO iz leta 1947. V FO št. 11 so prikazali delo zadružnikov s traktorji v kmetijskoobdelovalni zadrugi (včasih so jo posmehljivo imenovali KOZA) v Radvanju pri Mariboru ter posek lesa v okolici Tržiča. V FO št. 15 je vključen prikaz boja proti trahomu v Prekmurju, v FO št. 16 žetev s kombajni v Prekmurju. V FO št. 18 so prikazali hmeljarstvo v Savinjski dolini, ribištvo na slovenski obali in razstavo plemenske živine na Jesenicah. Istega leta so v FO št. 16 prikazali posnetke uničevanja koloradskega hrošča, ki ga je s posebnimi pripravami zapraševala in škropila mladina iz Brežic in Ljubljane. Uničevanje koloradskega hrošča je bilo posneto tudi leto kasneje v filmu Ernesta Adamiča z naslovom Uničujmo koloradskega hrošča. V filmskih obzornikih iz leta 1948 so v FO št. 21 prikazali pridobivanje hormona oestron na živalih in splošno dejavnost veterinarske bolnišnice, šole in veterinarskega zavoda v Kočevju, v FO št.

23 ribogojnice v Bohinjski Bistrici in Dragomlju ter agronome na praksi na državnem posestvu v Rakičanu. Istega leta je bil posnet tudi film o lovu na rake in ribolovu na Cerknškem jezeru ter o cvetenju, zorenju, obiranju in prodaji sadja na trgu. Leta 1949 so v FO št. 35 posneli pouk in praktično delo na kmetijski šoli v Mariboru in gašenje gozdnih požarov, v FO št. 39 tekmo koscev in grabljic v Koprivniku na Kočevskem, v FO št. 38 gozdarsko mehanizacijo, v FO 40 št. pa živinorejo na Kočevskem. Istega leta je bil posnet še film Gozdarska razstava in film o tehničnem pregledu ter vzdrževanju traktorja. Leta 1950 so v FO št. 46 posneli umetno valilnico, v FO št. 48 morski ribolov v Istri ter košnjo s kosilnico v Šmarju-Sap ter film Traktorski sejalek.

Tako kot to velja za starejše filme, štejemo za najdragocenejše filme o kmetijstvu in kmetstvu po drugi svetovni vojni strokovne in izobraževalne filme, ki so jih manj pogosto snemala filmska podjetja Viba in Triglav film, najpogosteje pa Agrofilm založbe Kmečka knjiga, Zavod SRS za produktivnost dela, Studio 16 in DDU Univerzum. Film Prva hmeljarska razstava v Žalcu (1953) prikazuje laboratorije, rast hmelja, škodljivce in zaščito pred njimi, obiranje in prodajo hmelja, podobno kot film z naslovom Hmeljarstvo v Savinjski dolini (1956). Med filmi, ki prikazujejo specializirane kmetijske razstave in najnovejše pridobitve na tem področju, sta zlasti pomembna filma Ernesta Adamiča Prva republiška razstava živine v Ljubljani in Prva mednarodna razstava vin v Ljubljani (1955). Avtohtone slovenske pasme prikazuje filma Solčavske ovce (1954) in Zreja štajerske kokoši (1955). Leta 1956 je Adamič posnel še film Pridelovanje semenskega krompirja v Sloveniji, s prikazom selekcije in novih strojnih zmožnosti. Film Čebelarjevo leto (1955) prikazuje življenje čebel, pašo in točenje medu, film iz istega leta Krmljenje molznic pa pridelavo in spravilo krme ter pravilno prehrano živine. Daljši film o gozdarstvu, je film Janeta Kavčiča (1956) z naslovom O gozdu bi rad nekaj povedal. Adamičev film (1956), ki prikazuje združništvo, dejavnost in napredek na vseh področjih kmetijstva, je Zemlja kliče. Adamič, za katerega lahko rečem, da se je med drugim temeljito posvetil prav filmom o kmetijstvu, je leta 1957 posnel tudi film o vinogradništvu v Železnih dverih Sok naše zemlje. Leto kasneje je Jože Bevc posnel film o ribištvu na slovenski obali Morje je dobro. Adamičev zadnji film v tem sklopu je film o pomenu gozdnih mravelj, ki

uničujejo škodljivce, Mala zaveznica (1962). Med filmi o poklicih, k jih je snemal Lojze Jurc, je tudi pet filmov o kmetijstvu: Poklici v kmetijstvu, živinska smer (1966), Poklici v kmetijstvu, rastlinska smer in Več mleka, manj dela (1968), Dosuševanje krme (1969) in Preudarno sadjarstvo (1977). Najnovejši pa so filmi, v katerih so večinoma sodelovali etnologi, in sicer Lan režiserja Petra Zobca (1978), Planšarstvo in sirjenje na ovčji planini režiserja Naška Križnarja (1979), Na domačiji režiserja Francija Slaka (1982) in Čebelarstvo režiserja Slavka Hrena (1984). Med »politične« in socialne filmske zapise o kmetijstvu in kmetstvu lahko poleg filmov o gradnji združnih domov, ki jih ne bom posebej omenjal, prištevamo filme Agrarna reforma, delitev zemlje v Stični (1946), Prvi kongres združnikov v Ljubljani in Sodni proces proti veleposestnikom, »kulakom«, v Mariboru (1950). Iz novejšega časa pa sta zanimiva predvsem dva filma: Lepo je živeti na deželi, režiserja Jožeta Bevca (1973), film o moških v izumirajoči slovenski vasi, ki ne najdejo nevest, zato opravljajo poleg drugih težkih kmečkih, kot sta oranje in gnojenje, del tudi tradicionalna ženska dela, kot so molža, likanje in kuhanje, a se iz tega začaranega kroga rešujejo s tem, da se odpravijo po žene v Dalmacijo, in film Kmetijskega proizvajalca Mikolaša prvi dopust režiserja Filipa Robarja Dorina (1984), film o nagradnem dopustu združnika na slovenski obali. Iz leta 1958 pa je film Crne marame, film o ženskah, ki se v vasi Strmec na Tolminkem na gorskih kmetijah same prebijajo skozi življenje, ker so jim med vojno okupatorji pobili moške. Posebno poglavje so filmi o konjih, začeni s filmoma Naši Lipicanci in Beli konji v režiji Metoda in Milke Badjura (1951, 1958) ter krajši film Žrebčarna v Lipici, film o kobili, ki povzre žrebe.

»Morsko žetev«, solinarstvo, sta prva »obdelala« Martin Rikli in Mario Foerster v filmu Sol iz morske vode (1954) ter Jane Kavčič v dveh filmih: Črno in belo ter Grenka sol (1966).

Slovensko filmsko podjetje Viba film je snemalo reklamne filme tudi za različne naročnike iz drugih predelov takratne države. Mihajlo Cagić je leta 1953 posnel film Novi silosi, leto kasneje film o kombajnih Zmaj, film o pridelovanju sončnic Suncokret (1963) in film o proizvodnji in uporabi umetnih gnojil I biljka traži hranu (1967). Rade Mladenović je leta 1963 posnel film o sadjarstvu, proizvodnji marmelad in sadnih sokov v Budimki Dalekim putevima, Predrag Delibašić pa leta 1965 film o vino-

gradništvu in podjetju Navip Vina teku.

Med kmetijskimi reklamnimi filmi za slovenske naročnike je najstarejši Kmetijski žurnal (1956). Knjige založbe Kmečka knjiga pa prikazuje povezanost kmetijskega življa s knjigo, Milan Stante je leta 1960 posnel film o hmeljarstvu v Savinjski dolini in pivovarni Laško Zeleno zlato. Za Perutnino iz Ptuja pa je izvrstni reklamni film Med belim in rumenim, o vzreji kokoši, valjenju jajc, predelavi in prodaji piščančjega mesa, leta 1969 posnel France Kosmač. Pri tem ne moremo prezreti legendarne reklame iz leta 1978 Rad imam mleko. Za kratki film Seme, vir življenja, posnet za Semenarno, pa žal ni podatkov o letu izdelave.

Po letu 1950 je bilo posnetih še nekaj krajših filmskih zapisov, ki prikazujejo traktor (1953), farmo v Hrašah pri Smledniku (1962), Hmezad Žalec s silosi za hmelj ter farmi na Ptuj in Ihanu (1963).

Med filmi, za katere ni znana letnica nastanka, sta še filma Gozd niso samo drevesa in Ribištvo na slovenski obali.

Na koncu bi omenil še zanimiv film Plamen v dvonožcu, režiserja Maka Sajka iz leta 1968, ki je nekaj posebnega in ga zaradi tega ne moremo uvrstiti v nobeno izmed opisanih »serij«. Pripoveduje o kmetu Brovču iz Koritnice, ki je bil pravi »kmetijski inovator«, saj je izrabil vodno silo tako rekoč za vsa dela na kmetiji. Voda mu je poganjala žičnico, slamoreznico in sekuro za sekanje drv ter plug brez vprege, z njeno pomočjo pa je celo razvažal gnoj po njivi. Zakaj pisanje o filmih o kmetijstvu in kmetstvu, v katere sem vključil tudi panoge, ki so z njima tesno povezane: gozdarstvo, ribolov solinarstvo in kmečki turizem? Predvsem: zato, da bi se širša javnost sploh seznanila, koliko se je država, prek nje pa filmska podjetja, posvečala tej pomembni gospodarski dejavnosti, pa tudi zato, ker so ti filmi, eni zaradi starosti, drugi pa zaradi dokumentarne ali izpovedne vrednosti, eden izmed bistvenih sestavin filmske zbirke v Slovenskem filmskem arhivu. Pomembni so za slovensko filmsko zgodovino, hkrati pa omogočajo zgodovinarjem, agronomom, etnologom, kraji-narjem, sociologom, tehnikom in drugim različne raziskave.

TEMELJNA NAČELA ETNOLOŠKE POKLICNE ETIKE*

Temeljna načela etnološke poklicne etike zavezujejo člane k moralnemu in etičnemu delovanju ter obnašanju. Obenem zagotavljajo javnosti, da so člani, zavezani načelom, vredni javnega zaupanja in da so sposobni sami oziroma v okviru društva reševati konflikte, do katerih prihaja pri strokovnem delu in v odnosu do širšega družbenega okolja.

Etnolog(inje)i, ki delujejo v ustanovah, ki že imajo specialne kodekse, morajo te enako upoštevati kot temeljna načela etnološke poklicne etike. Podrobnejša načela in navodila samega strokovnega dela pa opredeljujejo temeljni akti ustanov. Temeljna načela ... naj bodo v zavesti in delovanju etnolog(inje)a tudi potem, ko ne opravlja (več) etnološke dejavnosti.

Etnolog(inje)i z raziskovanjem vseh pojavov ljudske kulture in načina življenja na ravni vsakdanjosti so bolj kot katerikoli drugi strokovnjaki soodgovorni(e) pri načrtovanju družbenega razvoja.

Osnovna vodila delovanja so strokovna in poklicna poštenost, odprtost, kritičnost in popolno spoštovanje zaupnosti in odgovornosti do vsakega dela.

Strokovno delo naj bo kljub zaželeni interdisciplinarnosti popolnoma neodvisno, njegovo vsebino lahko ocenjuje le stroka. Na strokovne odločitve ali dejanja ne smejo

vplivati različni politični in verski pogledi ter ekonomske in osebne koristi.

Raziskovalno delo naj pri izbiri tem, metod, postopkov in samem vodenju temelji na načelih svobode, korektnosti, objektivnosti, celovitosti, neodvisnosti in usposobljenosti. Odgovornost do preučevanega posameznika in skupnosti je uresničena s poudarkom na spoštovanju zasebnosti, tajnosti in nedotakljivosti zaupne informacije.

Etnolog (inja) sproti spremlja razvoj stroke na svojem delovnem področju in izpopolnjuje znanje. Prispeva tudi k obveščenosti, razumevanju, kolegialnosti, lastnem ugledu, ugledu stroke in njenega dognanja tako v lastni instituciji kot v javnosti.

Obdelano gradivo je dolžan (dolžna) oddati v dokumentacijski oddelek ustanove. To gradivo mora biti do dokončne objave in skupaj z drugimi strokovnimi podatki in ob spoštovanju avtorskih pravic na voljo strokovnim delavcem ter dobronamernim povpraševalcem.

Nihče ne more zahtevati od etnolog(inje)a, da deluje v nasprotju z veljavno zakonodajo, etnološko stroko in etičnimi načeli (navedenimi ter splošnimi).

Sankcije izreka častno razsodišče, ki je opredeljeno v 22. členu Statuta SED.

Viri

Etični kodeks slovenskih knjižničarjev, Statut, pravilniki in poslovniki Zveze bibliotekarskih društev Slovenije; Etični kodeks slovenskih knjižničarjev, Ljubljana, 1998, str. 67-69.
Kodeks univerzitetnih profesorjev Slovenije, Zbornik posveta Univerze v Mariboru Profesionalna etika pri delu z ljudmi, Maribor, 1996, str. 365-366.
Krisper, Marjan, Kodeks etike in strokovna odgovornost informatikov, Uporabna informatika 6/1998, št. 2, Ljubljana, 1998, str. 5-10.
Mednarodni muzejski svet - slovenski odbor, statut Icoma, Icomov kodeks poklicne etike, Ljubljana, 1993.
Ramšak, Mojca, Etični kodeks slovenskih etnologov (predlog), Glasnik SED 36/1996, št. 1, str. 33-37.
Ramšak, Mojca, Pobočja etične pietete in idealiziranih procedur v etnoloških raziskavah (s posebnim ozirom na zbirko Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1-5), Etnolog 8 (59), Ljubljana, 1998, str. 183-213.
Slabe, Marijan, Temeljna načela etične izraznosti konservatorstva (delovno gradivo).
Strokovni vodič E. C. C. O.: Stroka in kodeks etike (prevedel Zoran Milič), ARGO XXXV, Ljubljana, 1993, str. 84-85.
Žagar, Katarina, Etični kodeks zaposlenih v Državnem zboru (osnutek), Ljubljana 10. 3. 1999.

Delovna skupina SED za zakonodajo: Zvezda Delak Koželj, dr. Duša Krnel - Umek, dr. Branka Berce - Bratko

* Besedilo je dopolnjeno gradivo v zvezi z razpravo po predstavitvi na rednem občnem zboru SED 6. 4. 1999. Na rednem občnem zboru SED 23. 5. 2000 je bilo dogovorjeno, da bi ga obravnavali na posvetu Slovenska etnologija v zavesti sodobne družbe 24. in 25. 10. 2000 v Novi Gorici.

KREDITNI NAČIN ŠTUDIJA NA ODDELKU ZA ETNOLOGIJO IN KULTURNO ANTROPOLOGIJO

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je za študijsko leto 2000/2001 predlagal študijski program s predmetnikom v nabirno-izbirnem sistemu po točkovanju ECTS (European Credit Transfer System). Njegov osnutek je pripravil dr. Rajko Muršič, na sejah dne 22. 2. 2000 in 30. 5. 2000 pa ga je soglasno potrdil pedagoški kolegij oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Dne 22. 3. 2000 je predlog predmetnika potrdila komisija za dodiplomski študij, junija 2000 pa tudi senat Filozofske fakultete. V soglasju s predstojnikom omenjenega oddelka dr. Božidarjem Jezernikom objavljamo nekaj osnovnih in najpomembnejših podatkov o predlogu, po katerem bo od letošnjega študijskega leta potekalo izobraževanje.

Etnologija in kulturna antropologija je enopredmetni nepedagoški univerzitetni študijski program. Njegov temeljni cilj je študentkam in študentom posredovati znanja, ki po mednarodnih standardih spadajo v temeljna znanja s področja etnologije/kulturne antropologije.

Univerzitetne diplomirane etnologinje in kulturne antropologinje oziroma univerzitetni diplomirani etnologi in kulturni antropologi so strokovnjaki za splošna in posebna vprašanja razmerij med kulturo ter človekom, zato se lahko zaposlijo v vseh tistih raziskovalnih, kulturnih, upravnih, izobraževalnih in drugih ustanovah, ki se ukvarjajo z raziskovanjem, evidentiranjem, ohranjanjem, posredovanjem in trženjem kulturne dediščine. Kot poznavalci kulturnih razsežnosti človekovega delovanja delujejo pri raziskovanju jezika, spolov, človekovih pravic, zdravstvene kulture, religij, življenja v ruralnih in urbanih okoljih, popularne kulture, trženja kulture, vodenja kulturnih in nevladnih institucij oziroma organizacij ter sorodnih področij. Zaposlujejo se v tistih kulturnih in raziskovalnih ustanovah, ki imajo potrebe po etnološko/kulturno-anthropološko usposobljenem kadru, še zlasti v Slovenskem etnografskem muzeju, na etnoloških oddelkih pokrajinskih muzejev

in v drugih muzejih, na Inštitutu za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnem inštitutu pri ZRC SAZU ter na drugih raziskovalnih ustanovah in pri projektih, na Upravi za kulturno dediščino in regionalnih zavodih za varstvo kulturne dediščine, na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter na tistih izobraževalnih in raziskovalnih institucijah, ki potrebujejo etnološko in kulturno-anthropološko izobražene sodelavce. Kot poznavalci značilnosti kultur in človeka lahko učinkovito delujejo tudi v nekaterih segmentih državne uprave, v vladnih in nevladnih organizacijah, zavodih in društvih ter v gospodarstvu, reklamnih, tržnih in informacijskih dejavnostih.

Univerzitetne diplomirane etnologije in kulturne antropologinje oziroma univerzitetni diplomirani etnologi in kulturni antropologi lahko delujejo tudi na delovnih mestih v šolstvu, konservatorstvu, muzejih, turizmu, kulturi, novinarstvu in založništvu, na področjih družbenega planiranja, urbanizma, urejanja podeželja, domače in umetnostne obrti, sodelovanja s Slovenci po svetu, v protokolarnih službah, v propagandi in pri promociji, svetovalnih službah za stike z drugimi kulturami, na področju vizualnih komunikacij in oglaševanja. Uspešno lahko rešujejo tudi najrazličnejše ekspertne naloge, povezane s kulturo in načinom življenja. Diplomantke oziroma diplomanti so namreč že med študijem v neposrednem stiku z družbo in okoljem oziroma se seznanjajo z razmerji med človekom in njegovim naravnim ter kulturnim okoljem v Sloveniji in po svetu.

Študij etnologije in kulturne antropologije

Redni in izredni študij trajata štiri leta (osem semestrov), absolventski staž pa traja eno leto (dva semestra). Program se izvaja s predavanji, seminarji, vajami in terenskimi vajami,

- pri čemer so slednje predvidene v vseh študijskih letnikih, so eno-ali večdnevne, namenjene
- spoznavanju etnoloških/kulturno-anthropoloških vprašanj na terenu doma in na tujem.

Za napredovanje v višji letnik mora študentka oziroma študent zbrati določeno število točk, in sicer za napredovanje v 2. letnik 54 točk, v 3. letnik 114 točk in 4. letnik 168 točk. Poleg tega mora v tekočem letniku opraviti 30 ur terenskih vaj. Študentke in študenti v 3. in v 4. letniku po konsultaciji z mentorjem in s soglasjem pedagoškega sveta oddelka zberejo določeno število točk med izbirnimi predmeti na drugih oddelkih Filozofske fakultete v Ljubljani ali katere druge fakultete oziroma univerze doma ali na tujem. Študentke in študenti, ki študirajo na drugi univerzi v Republiki Sloveniji ali na univerzah v tujini, morajo za dokončanje

letnika zbrati 60 točk.

Predlagani način študija tako omogoča povezanost z drugimi programi, in sicer na dva načina:

- Vertikalno: na podiplomski ravni je mogoče nadaljevati študij v študijskih programih etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Ker dodiplomski študij etnologije in kulturne antropologije poteka po programu, ki je v celoti primerljiv s tovrstnim dodiplomskim študijem v tujini, je možen vpis tudi na ustreznem podiplomskem študiju na drugih fakultetah oziroma univerzah.
- Horizontalno: možnosti za horizontalno povezanost z drugimi programi so dane predvsem z izbirnimi predmeti v 3. in 4. letniku. Skladno s svojimi interesi in usmerjenostjo lahko študentka oziroma študent izbira te predmete na drugih oddelkih Filozofske fakultete v Ljubljani in na drugih fakultetah oziroma univerzah doma in na tujem po pravilih točkovnega študijskega sistema, veljavnega na Univerzi v Ljubljani, in evropsko primerljivih programov po standardu ECTS.

Zaključek študija na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo je javni zagovor diplomske naloge, ki jo študentka oziroma študent opravi pri enem od izbirnih seminarjev. Študentki oziroma študentu se določi mentorja pri diplomski nalogi iz vrst redno nastavljenih pedagoških delavcev na oddelku, in sicer na podlagi potrjene pisne dispozicije. Za dokončanje programa mora študentka oziroma študent tako zbrati 240 kreditnih točk in uspešno zagovarjati diplomsko nalogo, ki šteje 30 točk. Po opravljenih študijskih obveznostih pridobi diplomantka oziroma diplomant strokovni naslov univerzitetna diplomirana etnologinja in kulturna antropologinja oziroma univerzitetni diplomirani etnolog in kulturni antropolog.

Predmetnik študija

Predmetnik je zasnovan tako, da potekajo **temeljni predmeti** (I. steber A, skupaj 108 točk) v štirih sklopih: etnologija Slovenije, etnologija Evrope, etnologija zunajevropskih dežel z izbranimi antropološkimi vsebinami in metodologija. V drugem krogu **obveznih izbirnih predmetov** (II. steber B, 60 točk) so usmeritvene vsebine, brez katerih ni kakovostnega etnološkega in kulturnoantropološkega študija, zadevajo pa poglobljanje pridobljenih in uvajanje novih vsebin ter aktivno študentsko udeležbo s pripravo seminarjskih nalog, drugim seminarjskim delom in vajami. V tretjem krogu (III. steber C, 36 točk) so **specialni izbirni predmeti**, ki jih študentje svobodno izbirajo iz ponudbe oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Tudi pri teh predmetih je mogoče izbirati med predavanji, seminarji in vajami, povezano v tematskih blokih oziroma modulih ali samostojno. Zadnji, četrti krog v predmetniku sestavljajo **zunanj izbirni predmeti** (IV. steber D, 36 točk), ki jih ponujajo drugi oddelki na Filozofski fakulteti, druge fakultete na Univerzi v Ljubljani ali univerze v tujini. Študentke oziroma študenti lahko zberejo potrebne točke tudi s poslušanjem točkovanih vsebin in opravljanjem izpitnih obveznosti zunaj Univerze v Ljubljani.

Poseben poudarek pri predmetniku je namenjen aplikativnim vsebinam, ki potekajo v okviru obveznih in izbirnih vaj. Vsebine so zasnovane fleksibilno, tako da jih je mogoče sproti dopolnjevati in spreminjati.

Predmetniki

1.letnik

Predmet	P	S	V	Izpitne obveznosti	Točke	Ure
Uvod v metodologijo (O)	2		2	4 kolokviji, izpit	9	120
Zgodovina slovenske etnologije in kulturne antropologije (O)	2			Izpit	6	60
Politična in ekonomska antropologija (O)	2			Izpit	6	60
Etnologija Balkana (O)	2		1	Izpit	7,5	90
Etnologija Afrike (O)	2		1	Izpit	7,5	90
Antropologija religije (O)	2			Izpit	6	60
Tuji jezik – nem., ital. (OI zunaj oddelka EIKA)			4	Izpit	6	120
Izbirni predmeti (OI na oddelku EIKA)	4				10	120
Delovna praksa			1		2	30
Skupaj (na teden) = 25	16		9		60	750
Skupaj (na leto) = 750					60	750

2.letnik

Predmet	P	S	V	Izpitne obveznosti	Točke	Ure
Zgodovina etnoloških in antropoloških teorij (O)	2	2*		Izpit	6	60
Sodobne teorije o družbi in kulturi (O)	2	2*		Izpit	6	60
Kultura in način življenja Slovencev – geneza struktura in oblike gospodarskega prizadevanja (O)	2	2*	1	Izpit	7,5	90
Etnologija slovanskih dežel in ljudstev (O)	2	2*		Izpit	6	60
Etnologija Azije (O)	2	2*	1	Izpit	7,5	90
Kultura stavbarstva in bivanja (O)	2	2*		Izpit	6	60
Tuji jezik – nem., ital. (OI zunaj oddelka EIKA)			4	Izpit	6	120
Izbirni seminar (OI na oddelku EIKA)		2		sem. Naloga	6	60
Izbirni predmet in vaje (OI)	2		2	Izpit	7	120
Delovna praksa			1		2	30
Skupaj (na teden) = 25	14	2	9		60	750
Skupaj (na leto) = 750 ur					60	750

3.letnik

Predmet	P	S	V	Izpitne obveznosti	Točke	Ure
Etnologija Srednje in Severne Evrope ter Mediterana (O)	2	2*	1	Izpit	7,5	90
Kultura in način življenja Slovencev – družbena razmerja in rituali (O)	2	2*	1	Izpit	7,5	90
Izbirni seminar (OI na oddelku EIKA)		2		sem. Naloga	6	60
Izbirni predmeti in vaje (OI na oddelku EIKA)	4		4	Izpit	18	240
Izbirni predmet in vaje (I na oddelku EIKA)	2		2	Izpit	9	120
Izbirni predmeti (I zunaj oddelka EIKA)	4				10	120
Delovna praksa			1		2	30
Skupaj (na teden) = 25	14	2	9		60	750
Skupaj (na leto) = 750					60	750

4. letnik

Predmet	P	S	V	Izpitne obveznosti	Točke	Ure
Teoretski seminar (O)		2		Izpit	6	60
Kulturni management (O)	2	2*	2*	Izpit	6	60
Etnološko konservatorstvo (O)	1	1*	1*	Izpit	3	30
Etnološka muzeologija (O)	1	1*	1*	Izpit	3	30
Izbirni seminar (OI na oddelku EIKA)		2		sem. Naloga	6	60
Izbirne vaje (OI na oddelku EIKA)			2	Kolokvij	3	60
Izbirni predmeti in vaje (I na oddelku EIKA)	4		6	Izpit	21	300
Izbirni predmeti (I zunaj oddelka EIKA)	4				10	120
Delovna praksa			1		2	30
Skupaj (na teden) = 25	12	4	9		60	750
Skupaj (na leto) = 750					60	750

Legenda:

OP - obvezna predavanja	IP - izbirna predavanja
OS - obvezni seminar	IS - izbirni seminar
OV - obvezne vaje	IV - izbirne vaje
OIP - obvezna izbirna predavanja	O - obvezno
OIS - obvezni izbirni seminar	OI - obvezno-izbirno
OIV - obvezne izbirne vaje	I - izbirno

Spisek predmetov, seminarjev in vaj v kreditnem sistemu

I. steber A (obvezni predmeti):

- uvod v metodologijo
- zgodovina slovenske etnologije in kulturne antropologije
- Politična in ekonomska antropologija
- etnologija Balkana
- etnologija Afrike
- antropologija religije
- zgodovina etnoloških in antropoloških teorij
- sodobne teorije o družbi in kulturi
- kultura in način življenja Slovencev - geneza, struktura in oblike gospodarskega prizadevanja
- etnologija slovanskih dežel in ljudstev
- etnologija Azije
- kultura stavbarstva in bivanja
- etnologija Srednje in Severne Evrope ter Mediterana
- kultura in način življenja Slovencev - družbena razmerja in rituali
- kulturni management
- etnološko konservatorstvo
- etnološka muzeologija

I. steber A (obvezni seminarji):

- teoretski seminar

I. steber A (obvezne vaje):

- vaje iz uvoda v metodologijo
- vaje iz etnologije Balkana
- vaje iz etnologije Afrike
- vaje iz kulture in načina življenja Slovencev
- vaje iz etnologije Azije
- vaje iz etnologije Srednje in Severne Evrope ter Mediterana

II. steber B (obvezni izbirni predmeti):

- antropologija spola in spolnosti
- etnomuzikologija
- folkloristika

- etnologija Avstralije in Oceanije

- etnologija Amerike

- primerjalna mitologija

- vizualna antropologija

- urbana antropologija

- antropološka lingvistika

II. steber B (obvezni izbirni seminarji):

- seminar iz politične in ekonomske antropologije
- seminar iz etnologije Balkana
- seminar iz neevropskih etnologij
- seminar iz antropologije religije
- seminar iz zgodovine etnoloških in antropoloških teorij
- seminar iz sodobnih teorij o družbi in kulturi
- seminar iz kulture in načina življenja Slovencev
- seminar iz etnologije Evrope
- seminar iz kulturnega managementa
- seminar iz etnološkega konservatorstva
- seminar iz etnološke muzeologije
- seminar iz folkloristike

II. steber B (obvezne izbirne vaje):

- vaje iz etnologije Slovenije
- vaje iz etnologije slovanskih dežel in ljudstev
- vaje iz neevropskih etnologij
- vaje iz metodologije
- vaje iz etnološkega konservatorstva
- vaje iz etnološke muzeologije

III. steber C (izbirni predmeti):

- etnologija in zgodovina
- sodobni raziskovalni izsledki
- popularna kultura
- etnologija in sodobna slovenska družba
- etnologija Zahodne Evrope
- Slovenci po svetu

III. steber C (izbirne vaje):

- vaje iz urbane antropologije
- vaje iz historične antropologije
- vaje iz vizualne antropologije
- vaje iz množičnih medijev in stikov z javnostmi
- vaje iz etnologije in turizma
- vaje iz politične in ekonomske antropologije
- vaje iz popularne kulture in javne podobe
- vaje iz folkloristike
- vaje iz etnološkega konservatorstva
- vaje iz etnološke muzeologije
- vaje iz etnologije Zahodne Evrope
- vaje iz kulturnega managementa
- vaje iz etnološke didaktike
- vaje iz kulture oglaševanja
- vaje iz medkulturne komunikacije
- vaje iz razvojne pomoči
- vaje iz kulture poslovnih stikov in diplomacije
- vaje iz družbenih organizacij in civilne družbe
- vaje iz načrtovanja razvoja podeželja

IV. steber D (zunanji izbirni predmeti)

IV. steber D (zunanje izbirne vaje):

- nemški ali italijanski jezik (obvezno)
- neevropski jezik (priporočamo)
- slovanski jezik (priporočamo)
- ali drug tuj jezik

POBUDA O SODELOVANJU MED SLOVENSKIMI IN HRVAŠKIMI KONSERVATORJI

V osemdesetih letih je potekalo tvorno sodelovanje slovenskih in hrvaških etnologov z organizacijo posvetov Etnološke paralele in izdajo vsakokratnih publikacij. V preteklem desetletju je nekdanje intenzivno strokovno sodelovanje izostalo in potekalo le ob srečanjih mednarodnih strokovnih organizacij (katerih člani smo) in na nivoju osebnih strokovnih stikov.

Stiki so se začeli znova poglobljati leta 1997 po mednarodnem posvetu o muzejih na prostem v Kumrovcu. V letu 1999 smo se zbrali na pobudo novomeškega zavoda slovenski in hrvaški etnologi konzervatorji v Ozlju. Enodneвно srečanje v obliki posveta in ogleda obnovitvenih posegov je potekalo izjemno plodno in je izzvenelo v skupni želji po intenziviranju strokovnega sodelovanja.

V ta namen so se srečali kolegi z uprave za zaščito kulturne baštine iz Zagreba in novomeškega zavoda (zaradi službene poti v RO se srečanja nisem mogla udeležiti). Izrazili so željo, da bi sodelovanje potekalo na nivoju obeh Uprav, dorekli so predlog urnika in okvirne vsebine sodelovanja.

13. 4. 2000 smo se srečali v Muzeju na prostem Rogatec, in izoblikovali program sodelovanja, zaenkrat predviden v obliki posveta pri nas (delovnega srečanja, o katerem bi izdali zbornik) jeseni 2000 s predstavitvijo naslednjih tem:

I. Strokovni, finančni, izobraževalni in pravni vidiki varstva naravne in kulturne dediščine v zavarovanih območjih nasploh in v obmejnih regijah: Krajinski park Kolpa, Park prirode Lonjsko polje, Kozjanski regijski park, Goričko, Gorjanci ipd.

Problematika varstva v obravnavanih območjih (prezentacija, interventni posegi, novogradnje).

II. Metode praktičnega varstva (metodologija, dokumentacija, interdisciplinarnost, modeli, izvajalci, funkcija, izobraževanje strokovnjakov).

III. Mednarodni projekti, ki vključujejo varstvo kulturne dediščine (Alpe-Jadran, ECOVAST, ICOMOS, PHARE itd.), domači projekti, ki obravnavajo (ali bi morali obravnavati) varstvena vprašanja (CRPOV, Po poteh dediščine Dolenjske in Bele krajine itd.) in izkušnje iz tujine.

IV. Vloga etnologa in etnologa konzervatorja v spomeniški službi (v najširšem smislu), celoviti politiki države in njenega razvoja. Kultura vsakdanjega življenja kot del predstavitve nacionalne kulture.

Naslednje leto bi organizirali srečanje hrvaški kolegi.

Ker je bila ves čas obravnavana pobuda po strokovnem sodelovanju z naše strani, predlagam, da bi bilo smotrno predstaviti pobudo na naslednjem ministrskem srečanju v Kostanjevici kot **slovenski predlog**, ki bi se vključil v program meddržavnega kulturnega sodelovanja.

ETNOLOŠKA MANIFESTA(CIJA)

»Poleti 2000 bo v Ljubljani odprt tretji bienale sodobne umetnosti Manifesta. Odprtje Manifeste 3 bo 23. junija, razstava pa bo na ogled do 24. septembra 2000.«¹ Tako so zapisali kustosi Manifeste 3 (prva razstava je bila v Rotterdamu, druga v Luksemburgu) Francesco Bonami, Ole Bouman, Maria Hlavajova in Kathrin Rhomberg. Gre za odmeven in za Ljubljano pomemben kulturno-umetniški dogodek. Končno smo to opazili zaradi pozornosti medijev; prvič na prvi strani Sobotne priloge.²

Manifesta 3 je evropska razstava sodobne umetnosti, na njej sodeluje 59 umetnikov iz Evrope. Geslo in temeljni vidik, ki so ga skušali predstaviti štirje kustosi, je »Borderline Syndrome – Energies of Defence« (Mejni sindrom – obrambne energije). Tega so prvič predstavili v Novicah, podrobneje pa v katalogu. Prav tako so nanj opozorili na nekaj okroglih mizah in simpoziju³ ter na nekatere fenomene v zvezi z njim: mejna potrpežljivost (borderline patience) in mejni nered (borderline disorder), iz katerih izhajajo obrambne energije. Omenjena dejstva odsevajo – kot simptom – trenutno situacijo v Evropi, vendar ne stanje (state of things). Francesco Bonami meni, da so celo kustosi simptom. Manifesta 3 v diskusijah, ki so proces, rojeva določene energije kot prispevek k težavam, navezujočim se na ključne evropske konfliktna stanja, nastale zaradi velikih kulturnih razlik. Razstava se torej loteva tudi pojma ali ideje Evrope. Drugi vsebinski poudarek je bil na množičnih medijih kot oblikovalcih/podiralcih meja (borders). Po mnenju kustosov je pomembno tudi to, da poteka letošnja Manifesta prvič zunaj Evropske unije.

Manifesta 3 je večinoma umetniški dogodek, ki s svojim umetnostnoteoretskim ozadjem išče mesto v širši evropski javnosti. V zvezi s tem sem v diskusiji z Mario Hlavajovo naletel na nekatera izhodišča in probleme, ki se neizbežno nanašajo na etnološko raziskavo ali zgolj razmišljanje. V premislek navajam nekaj iztočnic.

»Everyday life«

V teoretskem ozadju razstave se skrivajo nekateri procesi, ki potekajo ali bodo potekali v našem okolju in tako postali ne samo predmet znanstvenih raziskav, temveč tudi del vsakdana. Iztočnico za raziskavo (razstave) sodobne umetnosti z etnološkega vidika je mogoče najti v mislih Igorja Zabela,⁴ ki meni, da umetnost ni le dekoracija, temveč da z opozarjanjem pripomore k razumevanju

ključnih problemov današnjega sveta. Pri etnološkem vidiku ne gre toliko za razmerje med dekorativnim in angažiranim/funkcionalnim – etnolog lahko po mojem mnenju svojo vlogo izraža predvsem, če je zainteresiran za način manifestiranja sodobne umetnosti. Preseči zgolj dekoracijo pomeni izstopiti iz galerije in vstopiti v vsakdanjik ljudi; kako sicer opozarjati na pereče družbene probleme? Klasičen primer so gotovo napisi na ljubljanskem tromostovju »EU citizens« in »Others«, ki jih mimoidoči dojemajo zgolj kot objekte, saj so ti locirani v navadnem urbanem okolju. Napise si je zamislila Šejla Kamberič, umetnica iz Bosne in Hercegovine, na podlagi izkušenj, ki jih ima pri prečkanju meja. Drugi primer je Skupina A12, ki je v času Manifeste odprla in ponudila na ogled znano gostilno Šumi na Slovenski cesti ter dogodek poimenovala Prazno/Šumi. Okna so pobarvali belo, prostor pa posuli s cementom. Mimoidoči so opazili »nekaj nepričakovanega«. Tretji primer (po mnenju Hlavajove najboljši izdelek razstave sploh) je uličnogledališki performans The Motion Picture (Gibljive slike) poljskega režiserja Pawla Althamerja, ki si je na Plečnikovem trgu zamislil upodobitev nekaterih urbanih likov, na primer stari gospod, kadilki marihuane, ulični glasbenik ... Predstava je tako vpeta v urbano okolje, da mimoidoči niti ne opazijo nenavadnosti. Umetnost je v času berlinskega zidu odsevala »družbeno vsebino s tematiko« in je bila po padcu zidu »neposredno v organizaciji same označevalske ekonomije«, danes pa sploh ne odseva ničesar več, temveč je družba oziroma njena vsebina sama. Običajno je torej, da se umetniški izdelki vpenjajo v vsakdanjik mimoidočih (engagement of art and public in everyday life) in da so slednji hkrati neposredno vpleteni v dogajanje. Bistveno je, da umetniška stvarjalnost ni provokativna ali agresivna, niti ekshibicionistično. Način manifestiranja sodobne umetnosti je enak vsakdanjiku (everyday life). Prav to besedno zvezo sem slišal presenetljivo pogosto, z več strani – s strani umetnikov in teoretikov. Omenjeni trije dogodki so najboljši primer umetnosti, ki ni zgolj dekoracija. Skupina A12 predpostavlja: kdor bo radoveden, bo mogoče vstopil v prostor, kdor pa ne bo, bo v mislih registriral nepričakovano dejstvo.⁶ Enako se zgodi v zvezi z napisi na tromostovju: pešci jih dojemajo – v njih se pojavijo občutki, mnenja, predstave ... Pojav bi bilo smiselno upoštevati pri razmišljanju o alternativnih možnostih dela etnologov. Zdi se, da bodo razmišljanja vse bolj potrebna. Gre namreč za interaktivno umetnost – »udeležbo umetnosti v realnosti v socialnih in družbenih dimenzijah«⁷ – v družbi, ki je tako ali tako eno veliko interaktivno

1. Manifesta 3. Novice 1, Ljubljana 2000, 1.

2. Kolšek, Peter, 2000: Tanka meja, debela straža. V: Sobotna priloga Dela, leto XLII, št. 139, 17. junij 2000.

3. Mednarodni simpozij Borderline syndrome je potekal 7. in 8. julija 2000 v Cankarjevem domu, več okroglih miz pa med odprtim razstavi.

4. S tiskovne konference Manifeste 3 24. 6. 2000 v Linhartovi dvorani CD.

5. Platforma SCCA, No. 1, Ljubljana, junij 2000, 8.

6. Zabel, Igor (ur.), 2000: Manifesta 3, Borderline syndrome: energies of defence, Ljubljana 2000, 27.

7. Hlavajova, Maria, 2000: Europe in the Vicinity of Art: Thoughts after Following the News. V: Manifesta 3, Borderline syndrome: energies of defence, Ljubljana 2000, 20.

telo, pri katerem ni nič jasno (do)ločeno. Je v tem razmerju mogoče najti smiselno mesto etnologije? Po mnenju Marie Hlavajove vsekakor je. V konkretnem (najbolj *manifestativnem*) primeru Manifeste se to mesto kaže prav v omenjenem uličnogledališkem performansu, namreč v izenačenju umetnosti in vsakdanjika. Da bi bilo po zapisanem mesto etnologije bolj smiselno in prepričljivo, bi morali sodelovanje znanosti razširiti na produkcijo družbenega dogajanja sploh. Dobrodošla novost v zvezi s tem so vsekakor vaje iz kulturnega managementa na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, za katere letos po mojem mnenju ni bilo pravega zanimanja; če pa nanje gledamo kot na možnost za izkušeno in praktično delo nasproti praksi »ex cathedra«, lahko rečem, da se študenti niso zavedali pomembnosti prizadevanj asistenta Petra Simoniča na vajah.

Mejno ali globalno

Pojem mejni sindrom je sposoben iz psihologije.⁸ Otto Kernberg govori o patološkem narcizmu in mejnih stanjih, »borderline« je klinična entiteta med nevrozo in psihozo. Subjekt »borderline« ima štiri značilnosti: šibkost ega, regresija na primarne mentalne oblike in obrambne mehanizme ter patološko razmerje do objektov. S pojavom in njegovimi značilnostmi se nisem pretirano ukvarjal, zanimivo pa se mi zdi to: letošnja Manifesta je prva, ki poteka pod geslom; tega so se, kolikor mi je znano, domislili štirje kustosi v kakšnem letu in pol,⁹ toliko časa so se namreč konkretno ukvarjali s Slovenijo. Razumljivo je, da so se ob izbiri gesla pojavile takšne in drugačne dileme. Ena prvih je vsekakor dilema, ali je Slovenija res mejno področje, kjer prebivalci trpimo za nekakšnim sindromom. In da nas o tem seznanijo štirje tuji umetnostni kritiki (je tudi ta dvom kot tak ravno izraz kompleksa)? Pustimo te ter druge dvome in vzemimo razstavo kot (eno izmed) iztočnico za premislek. V Manifestinem kontekstu v razmerju do Evrope mejni sindrom zadeva tudi etnološko raziskavo. Ideja o Manifesti se je porodila »zaradi potrebe po novem okviru, ki bi omogočil drugačen pogled na Evropo in umetniški razvoj v njej«.¹⁰ Predvsem se je treba vprašati, kaj počnemo (ali bomo) etnologi v novih evropskih razmerah, ki bodo proizvedle takšne ali drugačne meje v času, ki ga Robert Fleck imenuje »post-komunistična era«.¹¹ Smiselno se mi zdi vprašanje, kaj lahko etnolog prispeva – ali pa kaj bo lahko prispeval – v novih, za zdaj še povsem nejasnih razmerah. Nedvoumnega odgovora tako ali tako ni; nedvoumno pa je to, da razmišljanje o tem ne bo odveč.

Pojem globalizacije je pravzaprav že pogost v našem vsakdanu, mogoče celo toliko, da ga ne opazimo več. Na prvi pogled se zdi, da ravno ta proces podira meje, saj globalno po definiciji obsega ves svet. Izkazalo se je, da se podirajo politične in gospodarske meje, osebne, torej meje v nas oziroma v naših mislih, vendar se kot nasprotni (obrambni) proces sorazmerno hitro vzpostavljajo. Za obstoj kakršnekoli stvarnosti so namreč potrebne meje, ki stvarnost določajo. Utemeljeno na mestu je vprašanje, kaj se bo dogajalo oziroma kaj se dogaja z našo (slovensko) družbo, predvsem, kako bo neizbežen proces potekal in kazal na nas. Katere meje si bomo ustvarili oziroma kakšno/katero pozicijo bomo zavzeli v omrežni družbi (network society). Z globalizacijo je tesno povezan problem identitete, ki se v tem procesu razpršuje ali enostavno izgublja. Je možno pri nas opaziti znamenja slednjega? In še, kaj se bo dogajalo z znanostjo. Ali nas preseganje dosedanjih meja in vzpostavljane novih v naši bližini zadeva? Globalizacija odpira nove možnosti, za katere se zdi, da niso zgolj ugodne; možno pa je najti meje, ki lahko pripomorejo h kvalitetnejši evropeizaciji (procesu, ki po mojem

razumevanju predvsem v okviru Evropske unije omogoča kar se da svoboden pretok blaga, oseb in kapitala). Ole Bouman je v tej zvezi s tem poudaril neoliberalistično tendenco odprtosti, ki je sama sebi namen.¹² Če se postavimo v konservativni položaj, je proces neugoden za narod, identiteto, tradicijo ipd. Internacionalizacija na vseh ravneh je vse realnejša. Po Igorju Zabelu¹³ je ta (na področju umetnosti) pomembna zaradi teh dejstev: pomeni zvezo z živo in dejavno mrežo, ki rojeva spodbudne okoliščine za (umetniško) produkcijo, prebija izoliranost (lokalnih umetniških krogov), pa tudi zato, ker je Slovenija premajhna za normalen (umetniški) razvoj. Ali niso ta dejstva aktualna tudi za znanstveno področje in pomenijo nekakšno evropeizacijo? Razumljivo je, da nismo evroidealisti; prav zaradi tega bo treba po kritičnem premisleku zavzeti jasno stališče v razmerju slovensko – evropsko. Kreditni sistem študija je praktični primer, ki v naše univerzitetne razmere vnaša novosti in jih bo vnašal tudi v prihodnje. Prav ta sistem pomeni po moji izkušnji zvezo z živo in dejavno mrežo, ki rojeva okoliščine za (v tem primeru) ugodno znanstveno produkcijo. Za začetek bi bilo še najugodnejše, če bi se razbilo med študenti splošno razširjeno mnenje o »tradiciji VIP« in težnji po ohranjanju hierarhije med profesorji na univerzi. Če je dobro angleščino študirati v Veliki Britaniji ali nemščino v Nemčiji, potem je dobro etnologijo, oziraje se na internacionalizacijo, študirati vsaj na dveh različnih univerzah, kar je po omenjenem sistemu razmeroma enostavno. Stvar je zelo preprosta: če je že zdaj opaziti beg možganov, ga bo poslej še toliko bolj. Najboljši študenti si bodo želeli najboljših profesorjev. Če bo to doma, bo to pohvalno. Da ne bo pomote pri kritični misli: dejstvo, da naslednje leto na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo dejansko začnemo upajati omenjeni sistem, je predvsem dobro znamenje. Zanima pa me, ali bomo v prihodnje govorili o slovenskem znanstveniku ali o evropskem znanstveniku iz Slovenije ali kar o evropskem znanstveniku iz Ljubljane.

Europe – »here I come«

Večkrat je bil omenjen pojem Evrope, ki je svojevrstno problemsko polje. Prav Evropa je bila z vidika globalizacije in meja ena ključnih tem razstave ter diskusij. Kot državljani Slovenije še nimamo resničnih izkušenj z njo (konkretno z Evropsko unijo), največkrat se z njo srečamo v političnem kontekstu, ki je pri nas zanimiv zaradi simpatij do Unije večinoma na vseh političnih poljih. Na Slovaškem smo na primer priča nekakšnemu sinusoidnemu gibanju med simpatijami in odklanjanjem. Sploh pa bo treba razmerje slovensko – evropsko definirati na več ravneh, vsem definicijam pa je (bo) skupna ista identiteta, ki se ne bo, tako upam, imenovala enostavno »evropska kultura«, če se pridružim zadržanosti Tomaža Mastnaka.¹⁴

8. Prim. Kernberg, Otto, 1975, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, New York. Aronson in Žizek, Slavoj, 2000: »Pathological Narcissus« as a Socially Mandatory Form of Subjectivity. V: Manifesta 3, *Borderline syndrom: energies of defence*, Ljubljana 2000, 234–255.

9. Uradna razglasitev Ljubljane kot gostiteljice Manifeste 3 je bila konec leta 1998 v Moderni galeriji.

10. Manifesta 3. Novice 1, Ljubljana 2000, 1.

11. Fleck, Peter, 1998: *Art after Communism?*, Manifesta 2, Luxembourg, 193.

12. Tiskovna konferenca Manifeste 3, ki je bila 24. 6. 2000 v Linhartovi dvorani CD.

13. Zabel, Igor, 2000: Manifesta 3 v Ljubljani – grožnje ali priložnost? Manifesta 3. Novice 1, Ljubljana, 2.

14. Mastnak, Tomaž, 2000: Kaj delamo s sabo, ko hočemo narediti nekaj za »Evropo«? Manifesta 3. Novice 1, Ljubljana, 10.

NAGRADE ETNOLOGOM

Stoletovo priznanje za leto 1999 prejme za obnovo

Dominkove domačije v Gorišnici diplomirana

umetnostna zgodovinarica in etnologinja,

konservatorica svetovalka Jelka Skalicky.

Dominkov dom v Gorišnici pri Ptujju je edinstven primer domačije malega kmeta iz 18. stoletja v panonskem svetu. V celoti lesen dom, grajen v kladni konstrukciji, ometan z glino in krit s slamnato streho, je postavljen na vogel, v obliki črke L. V bivalnih in gospodarskih prostorih so ohranjeni stara oprema, pohištvo, najrazličnejši drobni predmeti, stroji in orodje.

Leto 1996 je Ministrstvo za kulturo odobrilo sredstva, ki so omogočila občini Gorišnica odkup celotne kmetije. Konservatorica Jelka Skalicky z Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, ki si je že vrsto let prizadevala za preprečitev propadanja domačije, je prevzela vodenje obnovitvenih del. V konservatorskem programu je poleg izhodišč za izvedbo poudarila kot edino ustrezno muzejsko predstavitev domačije s pedagoško-vzgojno vsebino. Obnovitvena dela so bila v celoti v skladu s cilji prenove – z zamenjavo le najnujnejših, dotrajanih delov z identičnimi v gradivu in izvedbi ter rekonstrukcijo manjkajočih elementov, jasno opredeljenih v ustnem izročilu in analognih primerih. Hkrati s sanacijo bivalnih in gospodarskih prostorov ter pripadajočega inventarja je potekalo urejanje okolice z obnovo manjših gospodarskih poslopij in zasaditev s tamkajšnjimi kulturami. S prizadevanji konservatorice, občine in osnovne šole je kmetija, ne samo domačija, tudi vsebinsko oživila s prireditvami, povezanimi z delovnimi in prazničnimi šegami ter učnim programom.

Vzorčna obnova in predstavitev Dominkovega doma, ki je postal živo tkivo vasi in širšega okolja, je redek, a zgleden primer najustrežnejših obnovitvenih načel in nove vsebine etnološkega spomenika.

Stoletovo priznanje za l. 1999 za obnovo Pocarjeve

domačije v Zgornji Radovni prejme diplomirani

etnolog in umetnostni zgodovinar, konservatorski

svetovalec Vladimir Knific

Pocarjevo domačijo v Zgornji Radovni sestavljajo hiša iz l. 1775, z ohranjenim gospodarskim poslopjem, lesenim svinjakom, vozarnico, vodnjakom in vrtičkom.

Za prenovo celotne domačije je na podlagi dolgoletnih izkušenj, ki jih je pridobil pri delu na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju, konservator pri načrtovanju obnovitvenih del sledil načelom kompleksnosti in izvirnosti, organizacije in namembnosti njenih notranjih ter zunanjih prostorov, stavbnega razvoja, gradbeno – tehnološke strukture stavb in ne nazadnje izredno bogate vsebine domačije z vso premično dediščino. Po interdisciplinarnih raziskavah se je odločil za radikalni

konservatorski pristop z ohranitvijo vseh ključnih stavbnih delov. Delo je vseskozi uspešno koordiniral s predstavniki Javnega zavoda Triglavski narodni park, Ministrstva za kulturo, Občine Kranjska gora, s številnimi izvajalci in domačini. Po končanih obnovitvenih delih v l. 1999 sta hiša in gospodarsko poslopje 'zasijala' v vsej svoji neokrnjeni starosti, z izvirnimi zidanimi in večino ohranjenih lesenih delov. Ko je s sodelavci opravil sistematičen in natančen popis več kot 1400 predmetov ter jih tudi ustrezno umestil v posamezne prostore domačije, je presegel uveljavljeno delo konservatorja.

Obnovljen in ustrezno publiciran etnološki spomenik v njegovem najlahtnejšem smislu služi programom vezanim na razstavno in informacijsko dejavnost Javnega zavoda Triglavski narodni park. S tankočutnim konservatorskim pristopom je uspelo nagrajencu nedeljivo povezati notranjost spomenika z zunanostjo, v izvirnem in redkem dokumentu časa in prostora.

Valvasorjevo priznanje za leto 1999 prejme

Tanja Tomažič, muzejska svetovalka in publicistka,

etnologinja in umetnostna zgodovinarica,

hkrati pa neutrudna zbiralka in zapisovalka preteklega ter aktualnega sodobnega načina življenja.

Njena službena leta so v celoti povezana s Slovenskim etnografskim muzejem. Raziskovalno področje družbene kulture Slovencev je iz začetnih, bolj teoretičnih oblik preraslo v vsebino kustodiata prav z delom Tanje Tomažič. Lotevala se je pionirskih tem, ki se v predhodni slovenski muzejski praksi niso zdele pomembne oziroma so veljale celo za neprimerne. Naj pri tem spomnimo vsaj na nekatere. Gostilne na Slovenskem (v letu 1978), Ljubljana po predzadnji modi (O krojačih, šiviljah, modistkah in njihovem delu v letih pred prvo svetovno vojno do začetka druge, v letu 1983), pa razstava o otroških igračah, postavljena prvič leta 1979, nato pa v drugačnih konceptualnih in oblikovnih razsežnostih leta 1999, so bile med njenimi avtorskimi razstavami tiste vrste razstave, ki jih označuje študijski pristop, a tudi odmevno uspešna in kakovostna popularizacija gradiva in vedenja o njem.

Izvirnost se je izkazovala tudi pri izbiri drugih etnoloških tem, ki jih je dosledno pospremila z zbiranjem muzealij. Tako je utemeljila zbirke predmetov, ki so osvetljevale področje glasbil, društvenega življenja, šeg, igrač in zelo zanimivo zbirko političnih lepakov, priponk in podobnega materiala iz časa osamosvajanja Slovenije. Slednja še čaka na njeno strokovno obdelavo.

Navsezadnje je treba v smislu strokovne popularizacije vedenja o preteklosti poudariti tudi njeno publicistično delo. Na tem mestu ne kaže naštevati njenih številnih krajših in daljših prispevkov v slovenskem dnevnem ali revijalnem tisku. Želimo pa dati naše priznanje njenemu neumornemu in dragocenemu humoru pisanju, izrazni iskrici ter spretnemu in ažurnemu povezovanju sodobne problematike z izkušnjami preteklosti.

Recenzija/1.19

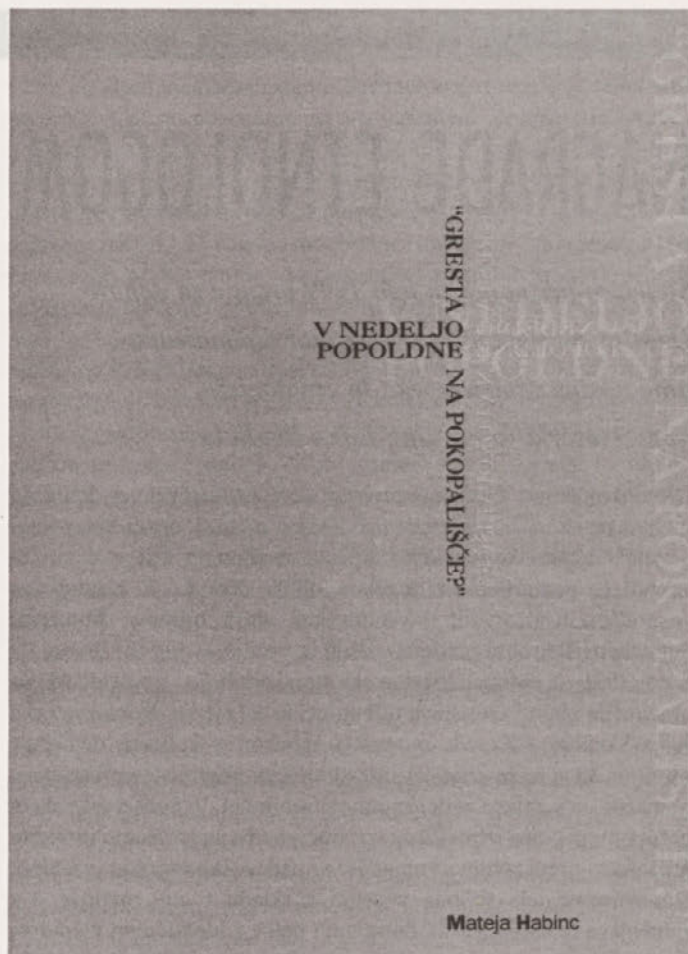
Polona Šega

Mateja Habinc: Gresta v nedeljo popoldne na pokopališče?

O skrbi za grobove in njihovem obiskovanju na primeru brežiških pokopališč od tridesetih let 20. stoletja do danes, Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, 2000, 115 str., il., povzetek v angleščini.

Pod drobnogledom avtorice dela, ki temelji na njeni diplomski nalogi pod mentorstvom dr. Janeza Bogataja, nagrajeni s študentsko Prešernovo nagrado za leto 1998, so grobovi, pokopališča kot javni in hkrati zasebni prostor, na katerih živi prav s skrbjo ali neskrbjo za grobove izrazijo svoj odnos do mrtvih, hkrati zavestno ali nezavedno tudi do živih, do narave in kulture v najširšem pomenu. Avtorica, mlada raziskovalka na oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na Filozofski fakulteti, je podala pregled preučevanja smrti in odnosa do nje, tabuje, povezane s pokopališči in smrtjo, zgodovinsko obravnavala pokopališča na Slovenskem in zunaj slovenskega ozemlja, obiskovanje pokopališč in skrb za grobove, konkretno v osrednjem vsebinskem delu pa v Brežicah. Problematika je ni zanimala v povezavi s pogrebom in obdobjem žalovanja, temveč v povezavi s koledarskim letom in posameznikovim življenjem (življenjem tistega, ki grob obiskuje oziroma skrbi zanj, in življenjem pokojnega). V skladu s smernicami v sodobni etnologiji so jo zanimali nosilci kulturnih sestavin in njihovo delovanje, problem vpetosti pokopališča v življenje večine ljudi v izbranem kraju. Po etnološki sistematiki tematiko vključuje področje šeg in verovanja, toda izbrani predmet raziskave je avtorica obravnavala kot del duhovne, socialne in materialne kulture.

Javnost je ta tema tako pred 2. svetovno vojno kot po njej vse do zadnjih let 20. stoletja še posebej zanimala ob določenih dnevih, predvsem ob 1. novembru, prazniku, pred 2. svetovno vojno znanem kot vsi sveti, po 2. svetovni vojni v javnosti imenovanem dnevu mrtvih in po zakonu o praznikih iz let 1989 in 1991 dnevu spomina na mrtve. Avtorica je z metodo analize pojavljanja vsebin v periodičnem tisku v obravnavanem obdobju posredovala medijsko realnost v povezavi s predmetom raziskave v času okoli 1. novembra (za Slovenijo na splošno in za Brežice kot posebej obravnavano območje). Zavedala se je vpliva uredniške politike na medijske vsebine in tega, da vsebine v sredstvih javnega obveščanja ne odsevajo dejanske realnosti, temveč same proizvajajo realnost. Za razkrivanje problematike v Brežicah je zbrala podatke tudi na podlagi intervjuja, opazovanja in udeležbe pri obiskovanju in skrbi za grobove. Bralce vodi od splošnejšega h konkretnemu, od geografsko širšega do kraja, opredeljenega v podnaslovu dela; dober učinek je dosegla z uporabo različnega gradiva po posameznih sklopih: pri splošnem literaturo, normativni viri, pri obravnavanju problematike v Sloveniji se pridružijo članki iz periodike, pri obravnavanju problematike v Brežicah pa se med drugim srečamo z besedo tistih, katerih delovanje je v središču pozornosti, z odlomki iz pogovorov z njimi. Izjave, zapisane kot prenos iz narečja v knjižnemu jeziku približan pokrajinski pogovorni jezik, posredujejo ne le vsebino, povezano s predmetom obravnave, temveč način

razmišljanja in izražanja sogovornikov, njihov odnos do problematike, mrtvih prednikov (kot primer omenimo onikanje pokojnih staršev) in končno do raziskovalke, ki se je pogovarjala z njimi.

Opozorila je na razliko med tistimi, ki urejajo in skrbijo za grobove (poklicno, zasebno, proti plačilu ali brez njega), in tistimi, ki jih obiskujejo, med prebivalci vasi, ki so jo v 80. letih 20. stoletja priključili Brežicam, in med tistimi, ki so v mestu živeli tudi pred 2. svetovno vojno, med pripadniki različnega socialnega, gmotnega idr. položaja različnih generacij. Pri obravnavanju skrbi in obiskovanja je razlikovala med rodbinskimi in družinskimi grobovi, grobovi otrok in odraslih, grobovi vojnih žrtev, žarnih grobovih in nišah, ugotovila hierarhijo skrbi in obiskovanja, delitev dela po spolu (za urejanje grobov so že pred 2. svetovno vojno skrbele predvsem ženske), družbeno skrb (omenimo obveznost šolarjev, ki so v posameznih obdobjih skrbeli za grobove vojakov), kot novost prazne grobove in njihove nagrobneke z napisi brez datuma smrti, grob je predstavila kot mesto srečevanja med sorodniki, kot vir informacij, a tudi kot predmet sporov. Pozorna je bila na to, kateri dejavniki so v posameznih obdobjih vplivali na izbiro pokopališča (na primer geografska oddaljenost) in groba (glede na željo pokojnika in/ali živih sorodnikov, prijateljev, odnose z lastniki oziroma najemniki groba).

K skrbi za grob je avtorica štela plačevanje stroškov zanj (najemnina ipd.), urejanje (okopavanje, pletje, odstranjevanje suhih listov) in okraševanje (postavljanje rož v vaze ali na zemljo, zapikanje rož ali vejic zimzelenih rastlin v zemljo, polaganje vencev in ikeban, prižiganje sveč, dodajanje osebnih predmetov rožam, na primer plišaste igrače na otroški grob). Ugotovila je, da je skrb za grobove,

čprav pogosto tarča kritike iz skupnosti (kot pretirana, nezadostna, neredna), »v osnovi pojmovana pozitivno« (str. 80) in da »zlasti starejšim pomeni tudi dolžnost oziroma obveznost, ki se običajno izpolnjuje kljub nekdanjim sporom s pokojnikom« (str. 80). Obiskovanje grobov je raziskovala kot občasne obiske iz različnih vzrokov, kot komunikacijo z umrlim tudi po obdobju žalovanja.

Med drugim je bila pozorna na dogajanje ob 1. novembru v širšem pomenu. Praznik je v obravnavanem obdobju pomenil priložnost za dober zaslužek (predvsem s prodajo rož, različnimi storitvami, kot sta čiščenje, urejanje groba), tudi za nelegalnega, zato so bili dnevi okrog 1. novembra čas poostrenega nadzora inšpektorjev. Od predvojnih let so se vrstila poročila o krajah, tatvinah in – razen v 60. letih – o skrunjenju grobov, ki so spremljali ta dan. Obravnavala je kritiko pokopališč (porabništvo, težnje po izražanju socialnega in gmotnega položaja itd.), zlasti ob omenjenem prazniku, na katero je naletela v virih in v strokovni literaturi. Vendar sama ne obtožuje, ne graja in ne hvali; dogajanje v obravnavanem obdobju je spremljala s strokovno prizadevnostjo, ga analizirala in nanizala sklepe, pri tem pa ostala disciplinirana.

Grobovi izražajo dogajanje v naravi in družbi, gospodarske, socialne, kulturne razmere v okolju, družini in pri posamezniku, politične razmere v državi, njihovo obiskovanje in skrb zanje pomenita po mnenju avtorice način oziroma del ohranjanja pokojnikove istovetnosti v povezavi z družino, skupnostjo, nacionalno pripadnostjo. Ljudje so ob določenih priložnostih tako pred 2. svetovno vojno kot v zadnjih letih 20. stoletja čutili potrebo po okrasitvi groba v skladu z običaji, ki so jih gojili na svojih domovih (postavljanje božičnega drevesca ali prinašanje okrašenih smrekovih vej pred božičem, po 2. svetovni vojni pogostejše pred novim letom, pred 2. svetovno vojno in v 90. letih polaganje cvetnonedeljske butare ali blagoslovljenih oljčnih vejic na cvetno nedeljo, zlasti v zadnjem času (od 80. let) prinašanje in prižiganje sveč v obliki pirhov ob veliki noči). Upoštevala je posledice, ki sta jih imela v tem pogledu sprememba političnega sistema po 2. svetovni vojni in osamosvojitve Slovenije leta 1991.

Avtorica ni dopustila posploševanja, njeno izražanje je natančno in uporaba pojmov premišljena, utemeljitve prepričljive, ni se pustila zavesti splošno razširjenemu mnenju v javnosti, poudarjenemu zlasti v času, kot je 1. november. Bila je nanje pozorna in jih je raziskala, a pri tem opozorila na izsledke svoje raziskave, ki se morda razlikujejo od njih. »Tako tudi varljiv vtis, da gre predvsem se za en dan, ko sodobna, porabniška družba pokaže ves svoj blišč in bedo, in želje, prepojene z nostalgijo po navidežno preprostih, nedolžnih časih, večinoma niso utemeljeni. Če primerjamo predvojno in zdajšnjo ponudbo in povpraševanje, se izkaže, da je kritika razsipništva, razkazovanja z nagrobniki in okrasjem grobov starejšega izvora, le da je v povojnem času zaradi pomanjkanja ni bilo« (str. 98 - 99). Za brežiško pokopališče je ugotovila, da so »mrtvi pogosto še vedno deležni dogajanja v naravi in skupnosti, da dan spomina nanje kljub porabništvu še vedno pomeni zlasti praznik, poln pričakovanja tudi zaradi snidenja živih, vsaj družine, običajno pa tudi sorodnikov in znancev« (str. 99).

Avtorica nam s svojim delom sporoča, da so grobovi del življenja, da njihova podoba ni konstanta, ampak se spreminja glede na razmere, od katerih je odvisna; da so vez med živimi in med živimi in mrtvimi (v Brežicah na primer na rodbinski grob prinesejo šopek s sorodstvenih slavij). Pa ne le z delom, ki ga tokrat omenjamo, tudi s strokovnimi prispevki v Glasniku Slovenskega etnološkega društva (38, Ljubljana, 1998, št. 1, 2, str. 12-21), Etnologu (n. v. 9 (60), Ljubljana, 1999, št. 1, str. 145-162) in v knjigi Tihi pomniki minljivega časa (ur. Neva Brun, Marjan Remic, Ljubljana, 1999, str. 30-35).

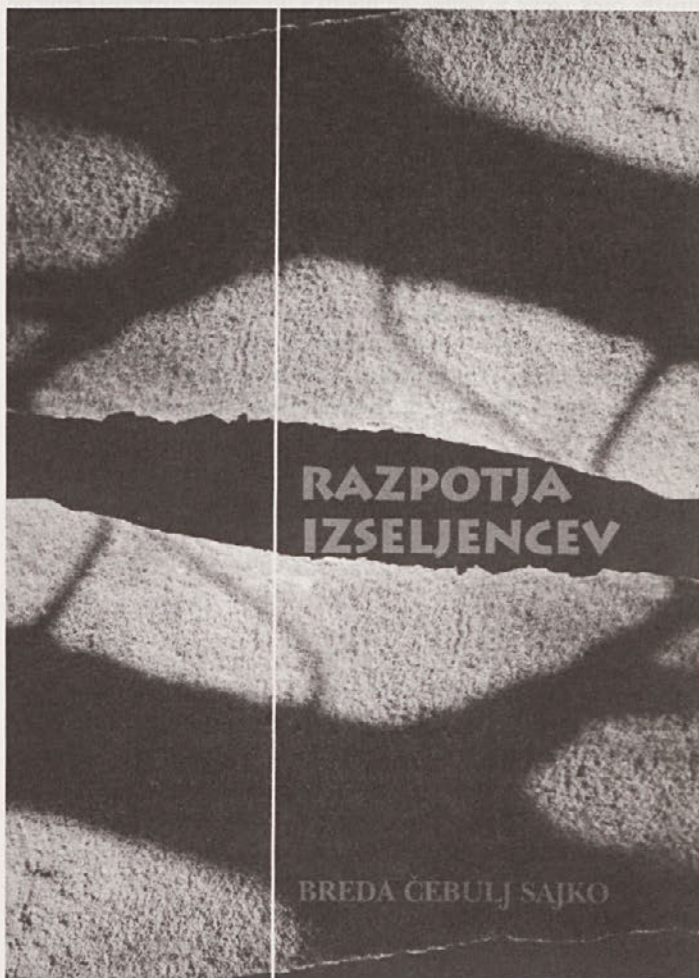
Recenzija/1.19

dr. Zvone Žigon

Breda Čebulj Sajko: Razpotja izseljencev

Zadnjo knjigo etnologinje dr. Brede Čebulj Sajko *Razpotja izseljencev* – *Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev* (Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2000) lahko razumemo tudi in predvsem kot zadnje v nizu del, v katerih je prikazano njeno dolgoletno spremljanje zanimive in obširne tematike avstralskih Slovencev in »obnašanja« njihove narodne identitete v specifičnih izseljenjskih razmerah.

V prvi knjigi s to temo – *Med srečo in svobodo: Avstralski Slovenci o sebi* (Ljubljana, 1992) – avtorico zanima proces izseljevanja iz Slovenije v Avstralijo do trenutka naselitve v novi deželi. V knjigi *Etnologija in izseljenstvo: Slovenci po svetu kot predmet etnoloških raziskav v letih 1926-1993* (Ljubljana, 1999) se dr. Čebuljeva posveča predvsem teoretski analizi odnosov med etnološko znanostjo in vprašanji etnične identitete ter izseljenstvom, pri čemer posveča pozornost predvsem utemeljevanju avtobiografske metode znanstvenega dela, v »*Razpotjih*« pa se vrača k izseljencem in preučuje procese, ki spremljajo njihov vsakdanjik, vprašanja, povezana z njihovim doživljanjem lastne »slovenskosti« in »avstralskosti«. V tem smislu je zadnje delo značilno »življenjsko«, ilustrativno, biografije ali bolje »življenjske zgodbe«, nanizane v

njem, moramo brati in razumeti predvsem v kontekstu nadaljevanja prve knjige.

Delo *Razpotja izseljencev* je sad večletnega terenskega dela, podkrepjenega z ustrezno strokovno literaturo in izsledki preučevanja arhivov izseljenskih društev in zasebnikov. Bogati ga informativen in zanimiv zgodovinski povzetek naseljevanja v Avstraliji in spreminjanja avstralske imigracijske politike. Posebnosti slednje je čutiti v mnogih izsekih iz pripovedi posameznikov. Te so zelo ilustrativne in zanimive ter zaradi svoje avtentičnosti v marsičem presegajo informativno vrednost kvantitativnih raziskav. Bralcu namreč neposredno približajo vsakdanje srečevanje izseljencev z vprašanji lastne (etnične) identitete. Deli pripovedi so sicer morda prepogosto vpeti v nosilno besedilo, kar ga lahko razdrobi in lahko zamegli bistvo sporočila, neveščemu bralcu pa dodatno energijo jemlje še zapis izpovedi v pogovornem jeziku – gre za preučevanje prilagajanja večinski družbi, zato govorčeva uporaba tega ali onega slovenskega narečja v tem primeru nima vloge.

Avtorica pri opisu prvih let prilagajanja razlikuje tri glavna obdobja v imigracijski politiki avstralske države: obdobje asimilacijske politike, obdobje integracije (kot blažje oblike) in multikulturalizma. Pri slednjem povzema slikovito ugotovitev J. Collinsa (1988: 232), da je prišlo do prehoda od politike »talilnega lonca« k »skledi solate z različnimi začimbami«, torej do dopuščanja etnične drugačnosti. Avstralski multikulturalizem, ki se začel z letom 1977, je danes vzor sožitja različnih kultur.

Podobno kot raziskovalci izseljenstva na drugih geografskih območjih tudi dr. Čebuljeva pri priseljenjskih etničnih skupnostih opaža notranjo segregacijo na političnih osnovah, pri čemer slovenski priseljenci niso izjema.

Besedilo nas spretno prepelje od obdobja prilagajanja večinski družbi prek njene priseljenjske politike do pojava dvojnosti etnične identitete (slovenskih) priseljencev v Avstraliji. V tej luči je treba povzeti ugotovitev, da jezik ni več simbol etnične identitete.

V zadnjem delu knjige so zapisane »štiri zgodbe za konec« (tak je tudi naslov poglavja), ki so, tako kot že omenjani izseki, v svoji enkratnosti, avtentičnosti in svojstvenosti dragocen dokument. Čeprav gre za zgodbe iz že oddaljenih 80. let, je njihova sporočilnost neokrnjena, k dokumentarni vrednosti dela pa pripomorejo tudi številne fotografije.

Knjiga *Razpotja izseljencev – Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev* je dobrodošlo branje – tako za poznavalce izseljenstva, ki bodo med branjem поблиže spoznali avtorčin avtobiografski raziskovalni pristop, kot za »laike«, ki se bodo skozi zapise pripovedi lahko vživeli v izseljensko (razdvojeno?) dušo in jo zato lažje in bolje razumeli.

Recenzija / 1.19

dr. Rajko Muršič

Božidar Jezernik:

Kava

Zgodovina številnih zanimivih osebnosti in ovir, s katerimi se je srečevala grenka črna pijača, imenovana kava, na svojem zmagovitem pohodu iz Arabije Feliks okrog sveta, ki ga ni uspel zaustaviti niti muhtasib svetega mesta Meka Ljubljana, Rokus, 1999, 232 str.

Za današnje umevanje pisnih navad nenavadno dolg in poetično obarvan podnaslov knjige je sam po sebi najboljša ilustracija tega, kar lahko bralci najdejo v knjigi, obenem pa je zastavljen kot uganka (Kdo neki je muhtasib iz Meke, ki bi lahko preprečil, da bi kava postala to, kar je danes?), katere odgovor se skriva nekje na poti med arabskim vinom (uvodno poglavje) in slovensko narodno kavo, ki diši kot vrtna roža (sklepno poglavje). Ko preletimo naslove poglavij temno rjave knjige o kavi, nas zadeva dokončno pritegne: komu pa ne bi zacingljali kruguljčki radovednosti ob naslovih poglavij, kot so Plešoče kože in zaspani menih, Čarobni napoj svetega puščavnika, Ob kavi (in tobaku) odpove še Lockov aksiom, Turškega sultana neizprosna vojna proti črni sovražnici spanja in ljubezni, Črna kot hudič, vroča kot pekel, Neokusna kot Racinova poezija ali Kako je pogumni Poljak rešil Dunaj turške nevarnosti? Jezernikovo delo je nastajalo skoraj dve desetletji. Zamisel zanj je bila logična: kaj se skriva v tej črni tekočini, smo se spraševali pred dvema desetletjema, ko je začelo v nekdanji Jugoslaviji nenadoma primanjkovati kave, ljudje pa so je pili še več kot pred tem, ko jo je še bilo mogoče – po, za takratne čase, kolikor toliko znosni ceni – kupiti v trgovinah. Množice so hodile po kilogram kave v najbližje trgovine čez našo severno in zahodno mejo (toliko jo je bilo dovoljeno prenesti čez mejo brez carine) ter jo pošiljale ali prenašale v prav brezhibno organizirani neformalni distribucijski mreži po vsej državi. Bilo je noro.

Tako noro kot takrat, ko so se s kavo prvič srečali na Arabskem polotoku. In tako kot povsod, kamor je prišla. Opisi sprejemanja, zavračanja, oboževanja in zaničevanja kave so raztreseni po različnih virih, toda vzorec, ki spremlja kavo, je enak: navdušenje ljudstva in skrbi nekaterih dušebrižnikov nad njegovo usodo, ker se vdaja njenim čarom. Božidar Jezernik je zbral kopico informacij z različnih delov sveta (večinoma pa z večno zoperstavljenih koncev Orienta in Okcidenta ter, na koncu, tudi z domačega dvorišča) in primerjal različne načine sprejemanja ter nadaljnje usode te črne tekočine skozi prostor in čas. Kava spregovori o svoji usodi skozi usta in opise kronistov, popotnikov, vladarjev, podložnikov, meščanov, kmetov, duhovnikov, cenzorjev, vojakov, šolnikov in drugih. Pripoved je vijugava, ves čas napeta in privlačna, sledeč redakcijski roki avtorja, ki se izogiba moralističnim komentarjem, čeprav njegova tekoča pripoved ves čas diha z avtorjevo polno zavzetostjo in strastjo.

Jezernikove pripovedi o kavi ni mogoče enostavno uvrstiti v predalčke delitev med strokami, kot jih poznamo pri nas. Še najbližja je klasičnim orisom posameznih kulturnih pojavov francoske strukturalne šole (na primer Barthesovim), vendar brez izpostavljenega strukturalnega aparata. Pripoved ni niti etnografska niti opisno zgodovinska, ni niti literarna niti suhoparno analitična,

BOŽIDAR JEZERNIK KAVA

Zgodovina številnih
zanimivih osebnosti
in ovir,
s katerimi se je srečevala
grenka črna pijača,
imenovana kava,
na svojem zmagovitem pohodu
iz Arabije Feliks
okrog sveta,
ki ga ni uspel zaustaviti niti
muhtasib svetega mesta
Meka

(učinkovanje opojnih snovi na organizem) kanalizirajo sistemi družbenih kodifikacij. Na eni strani lahko spremljamo navdušenje nad novo oziroma z užitki izpolnjeno izkušnjo, na drugi strani pa brezkompromisno zavračanje novega črnega zlodeja, ki preti z uničenjem starega družbenega reda. Pri tem različni muhtasibi, nekakšni tržni inšpektorji, in drugi nosilci oziroma izvajalci oblasti po vsem svetu, ne le na Orientu, niso mogli preprečiti ljudem, da bi uživali pijačo, ki jim je ugajala. Kot smo spoznali tudi sami, takšnega napoja enostavno ni mogoče izkoreniniti. Pravzaprav so ga naši nekdanji sodržavljeni takrat, ko ni bil dostopen, po soglasnem mnenju vseh uživali več kot bi ga sicer. (Nauk, ki sledi iz te izkušnje, je enostaven: privlačnih opojev ni mogoče zatreti niti s prepovedmi niti z »nedostopnostjo«.)

Toda to ni bistveni nauk Jezernikove zgodbe o kavi. Ena od najprivlačnejših plati njegovega dela je virtuosno povzemanje sloga starih opisov, sloga razsvetljenstva, ki – ne le prek renesanse – ogromno dolguje specifičnemu arabskemu racionalizmu in pragmatizmu. Zaslepljeni s pretnjami gromovnikov muslimanske pravovernosti se Evropejci večinoma sploh ne zavedamo tistih prvin »orientalskega« vsakdanjega življenja, v katerih brstijo različne oblike javne družabnosti in individualnih načinov preprostega uživanja življenja. V prejšnji Jezernikovi knjigi smo lahko brali, s kakšno ljubosumnostjo so Evropejci opisovali zmožnost »turškega« uživanja v brezčasju. Tokrat nam opiše še značilno sprenevedavo evropsko »tradicijo« kavarn, ki se, jasno, začne na »Orientu«.

Zaradi zahtev izdajatelja (ki je, mimogrede povedano, knjigo izdal v štirih različnih natisih, od najbolj luksuznega do plebejskega, ki pa se še vedno ponaša z neplebejsko ceno) je avtor izpustil navedke in opombe, ki bi radovednemu bralcu pomagale na poti k virom. Kljub temu pa na koncu najdemo impozanten spisek virov in literature, ki potrjuje oceno, da gre za res temeljito raziskavo in temeljno delo o pijači, ki jo – tako ali drugače – jemljemo za neizogiben del našega življenja. V dobrem in v zlem.

čepprav se ponaša z vsemi naštetimi elementi. Šele ko natančno pregledamo spisek zadevne literature na koncu, se zavemo, kako skrben dolgoletni študij se skriva za na videz lahкотnim poljudnim besedilom.

Besedilo temelji na novejši metodološki orientaciji socialne/kulturne antropologije, ki se na eni strani sprašuje o aparatu pisanja etnografskih besedil (in kritizira tovrstno nereflektirano početje) in statusu samega etnografskega besedila, ki se ne more izogniti niti literarnim opisom niti strogi analitičnosti, na drugi strani pa razkriva fluidnost, kontingentnost in vzajemno soodvisnost vseh družbenih dejstev. Upoštevanje sodobnih antropoloških spoznanj o predsodkih in stereotipih, opozoril o ustvarjanju in eksploataciji orientaliziranega »drugega«, o ranljivosti in minljivosti identitet itd. izdatno bogati hudomušne prikaze, ki temeljijo na starejših virih in opisih učinkovanja kave kot družbenega dejstva, ki se začne – še zdaleč pa ne tudi konča – pri uživanju kave v različnih življenjskih okoliščinah. Pri tem seveda ne gre za to, koliko kave kdo popije, kdaj in kako, temveč za družbene kontekste, v katerih prihaja do takšnih in drugačnih družbenih načinov prisvojitve te opojne tekočine. Če kaj, potem je kava še eden od dokazov, da človek preprosto ne more brez opojnih snovi. Vprašanje je samo, kako se posamezne skupnosti odzovejo na novo opojno snov, kako se jo posamezniki in posameznice naučijo uživati ter kakšno kulturno konstrukcijo zgradijo, da jo lahko umestijo v svoj kulturni prostor. Zato pripoved ne more zaobiti nekaterih drugih sestavin kulture, ekonomije, politike in vere.

Kot vsakokrat, kadar je v igri ekonomija užitka, biološka dejstva

Recenzija/1.19

dr. Rajko Muršič

Robert Gary Minnich, *Homesteaders and Citizens:*

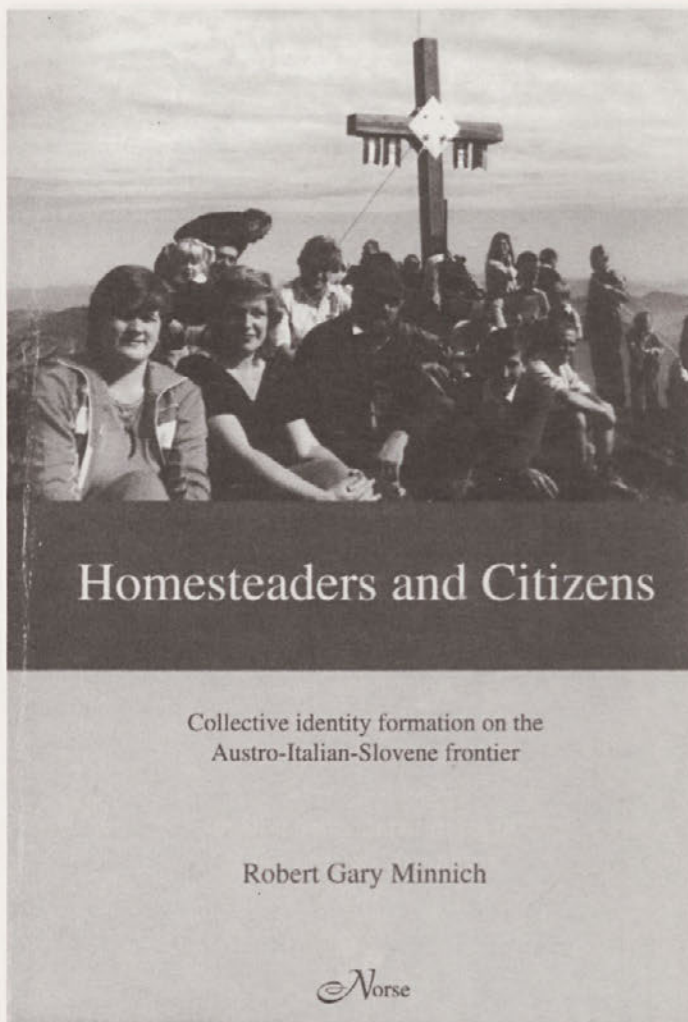
*Collective Identity Formation on the
Austro-Italian-Slovene Frontier*
Norse Publications, Bergen Studies in Social
Anthropology 52, Bergen, 283 str., 11.

Slovenija ni nikoli postala tako privlačno območje antropoloških raziskav kot npr. Balkan, Sredozemlje ali Alpe. Slovenci in drugi prebivalci pač nismo dovolj eksotični. Vsaj na prvi pogled ne. V zadnjih letih, ko so postale takšne in drugačne oblike preučevanja meja in mejnosti v antropologiji ena od najvitalnejših in najprivlačnejših tem, se je pogled na naše območje povsem spremenil. Država, ki jo najočitneje zaznamujejo prav meje (upravno-politične in medkulturne), je postala nenadoma zanimiva. Tako so na primer na delavnici o mejah na letošnjem kongresu Ease (European Association of Social Anthropologists) v Krakovu od desetih napovedanih referentov kar štirje obravnavali mejo med Slovenijo in sosednjimi državami oziroma slovensko prebivalstvo ob teh mejah. Med njimi je bila samo ena »domača« socialna antropologinja, drugi so bili tujci.

Roberta Minnich slovensko bralstvo dobro pozna, saj smo lahko v slovenskem prevodu brali izsledke njegovih etnografskih raziskav v haloških Žetlah in članke, ki so nastali na podlagi njegovega terenskega dela na tromeji med Italijo, Avstrijo in Slovenijo, natančneje v Ukvah (ital. Ugovizza). Monografija *Homesteaders and Citizens: Collective Identity Formation on the Austro-Italian-Slovene Frontier* (Posestniki in državljani: oblikovanje kolektivnih identitet na avstrijsko-italijansko-slovenski meji) temelji na etnografski raziskavi v značilnem alpskem okolju s pašniško ekonomijo, ki jo je ameriški antropolog, predavatelj v Bergnu na Norveškem, opravljal v prvi polovici osemdesetih let. Čeprav sta od začetka raziskave minili že skoraj dve desetletji, se na tromeji zadeve niso tako spremenile, da bi »dejanskost« prehitela njen opis. Nasprotno: proces pogajanj oziroma izposlovanj identitet, ki ga opisuje Robert G. Minnich, še vedno poteka in vodi v neizogibno izginjanje tamkajšnje slovenske manjšine. To je moj sklep, ne Minnichov. Domačini se namreč sploh ne izrekajo za Slovence. Zakaj, ni težko uganiti, če gledamo od daleč in z jugovzhoda. Če jih pogledamo od blizu, je drugače.

Slovenci Minnichovega dela ne moremo brati brez nenehnega samoizpraševanja in določene bolečine. Dejstvo je, da se – kadar gre za slovensko manjšino v sosednjih deželah – ne moremo znebiti privzgojene empatije z njimi. Delno se ne moremo izogniti niti kljuvanju nacionalnega čuta in podobnih zadev. Povsem jasno nam je, da prav to, da se pripadniki manjšine ne izrekajo za pripadnike svoje »matične« skupnosti, potrjuje, da nacionalna pripadnost ni stvar »narojenosti«, temveč igre moči, predvsem ekonomske, in stigmatizacije, s katero dominantni sloji obvladujejo druge. Svojo moč pa utemeljujejo v preteklosti.

Ko potem beremo, da govoriti slovensko oziroma nekega od tako številnih slovenskih govorov ne pomeni nujno tudi »biti Slovenec«, seveda to dejstvo sprejememo s kislim nasmehom in se resignirano vprašamo, zakaj potem Korošci, ki ne govorijo več slovensko, tako

radi postanejo Nemci, oprostite, Avstrijci. Toda Robert Minnich ima prav: vsa njegova opažanja, ki jih opisuje, potrjujejo splošno sprejete poglede o tem, da identitete niso nekaj, kar je dano vnaprej, da nacionalna pripadnost ni nekaj naravnega, da imajo ljudje hkrati celo kopico identitet, ki jih razporejajo strateško in z njimi skorajda enako manipulirajo kot drugi manipulirajo z njimi, da je lokalna pripadnost bistveno močnejša od regionalnih ali »nacionalnih«, da so, skratka, vsa družbena dejstva dogovorna, torej zadeva pogajanja in prilagajanja. In tako naprej.

Predstavljajmo si na primer: v Ukvah pride neki Američan, ki govori slovensko, in pričakuje, da se bo pogovarjal s sogovorniki Slovenci. A ga domačini jezni podučijo, da oni pa že niso Slovenci. Govorijo sicer podobno lokalno narečje, ampak z onstranci tam čez pa nimajo nič. Za deklarirane Slovence so takšne peripetije le še en dokaz, da je »raznarodovalna« politika uspešna. A čigava? Tu se stvari zapletejo. Ukljani so namreč sorodstveno in drugače povezani z Ziljani, ti pa slovensko le še tu in tam pojejo ali molijo. Oboji, skratka, zunaj svoje doline, nočejo biti to, kar so, temveč nekaj drugega. Kot da bi brali Heglovo analizo razmerja med gospodarjem in hlapcem. Hlapec se lahko reši svojega hlapčevstva samo z gesto, ki temelji na izhodiščni gospodarjevi moči: z gesto samožrtvovanja. Tu vidim ključno razliko med Minnichovimi analizami – ki, ponavljam, same zase nesporno držijo – in svojimi pogledi Slovence, ki jih ne morem in nočem abstrahirati (predvidevam, da to velja tudi za druge slovenske bralce tega dela). Pripovedi o lokalnih identitetah posestnikov v Ukvah so zame le še en dokaz, da se za »nacionalnim« ne skrivajo nekakšne »etnične«, »kulturne« in druge podlage, temveč gre za bistveno bolj preprosto komponento

učinkovitega delovanja sodobne družbe, pri čemer je »nacionalno« posledica njenega razvoja, ne pa vzrok sodobne ureditve sveta. Povedano drugače: »nacionalnega« ni mogoče ločiti od »političnega«, tega ne od »ekonomskega«, slednjega pa ne od »razrednega« ali, če hočete, sistemov družbene neenakosti. Ko gremo nazaj od »razrednega« ali, če hočete, družbene razslojenosti k ekonomskemu, se izkaže, da je v mejnih in individualnih primerih mogoče doseči družbeno promocijo z uporabo nacionalnega vzvoda. Kadar imamo družbo, katere vrhni sloj govori drugačen jezik od spodnjega sloja, je vzvod preskoka iz ene »kulturne sfere« v drugo nujni pogoj socialne promocije. Ne pa tudi zadosten. To zgodbo smo na Štajerskem doživeli ob koncu 19. stoletja, njen najbolj absurden in tragičen rezultat pa je bila Maistrova oborožena intervencija proti avstrijskim socialdemokratskim demonstrantom v Mariboru. Ali je šlo takrat za »nacionalni« ali za »socialni« konflikt? Naj se vrnem k Ukvam. Prepričan sem, da je Minnichovo delo izjemno pomembno za razumevanje mejnih razmer »slovenstva« in da bi ga morali čimprej prevesti v slovenski jezik. Njegov prikaz kulturnoekološkega območja in družbenih oseb v Ukvah temelji na zanimivem prepletanju sodobne antropološke teoretične usmeritve (predvsem kar zadeva situacijske oziroma dogovorne statusne identitete in drugih družbenih dejstev) ter nekoliko starejših pristopov kulturne ekologije, ki sicer ne spada med najpopularnejše usmeritve sodobne kulturne/socialne antropologije, a je lahko še vedno zelo učinkovit razlagalni model, še posebej če ga posodobimo s pozornim obravnavanjem individualnih specifik »ekologije osebe« oziroma »družbene osebe«, in celo dobrih starih Boasovih pristopov z opredeljevanjem kulturnih območij. Bogati etnografski opisi in dokaj temeljito upoštevanje relevantne literature je naslednja privlačna značilnost Minnichovega dela.

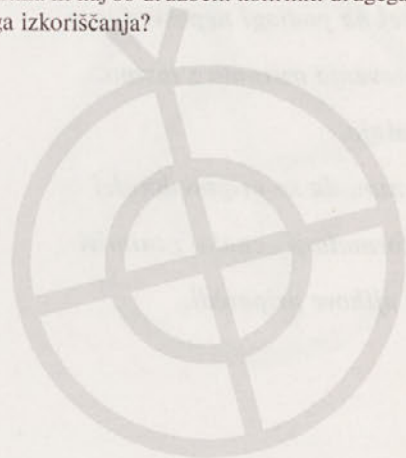
Avtor se je poglobil tako v zgodovino kot v predstavitev obeh glavnih interpretacij oziroma reprezentacij konteksta razumevanja položaja Kanalske doline, »germanofilskega« in »slovenofilskega«. Pri tem se je mimogrede ozrl tudi na problematiko (gradnje) nacionalnega, vendar je premalo upošteval igre politične moči, ki so opredeljevale dogajanje na obravnavanem območju. Ni namreč vseeno, kako obravnavamo zgodovino, če nameravamo pojasnjevati sodobne razmere. Tudi najbolj »neideološka« oziroma objektivna uporaba zgodovinskih pričevanj se ne more izogniti blišču in slepilu interpretacij ter potrjevanj ali zanikanj dejanskih družbenih razmerij. Pristop ekvidistance je za nas, ki delo beremo s strastjo vpletenega domorodca, neznosen. Bolečina, ki jo čutimo ob branju, je enaka tisti, ki smo jo čutili ob sprenevedavi ekvidistanci zahodnih politikov, intelektualcev in medijev v zvezi z vojno na območju nekdanje Jugoslavije. Ta ekvidistanca je vodila v izenačevanje žrtve in rablja.

Druga tu in tam problematična točka je upoštevanje slovenskih virov. Minnich v celoti upošteva temeljne vire, čeprav ne toliko, kolikor bi lahko to slovenski etnologi upravičeno pričakovali. Toda hudič se skriva v podrobnostih. Ko na primer piše, da predpostavljajo, da naj bi bili v Alpe priseljeni polnomadski požigalniški poljedelci organizirani v »velikih družinah«, ki naj bi jih vodili voljeni »župani« v svetih »starešin« (prevedeno kot »elders«, kar ne ustreza povsem slovenskemu terminu; glej str. 46), se sklicuje na pisanje Walterja in Winnerjeve, ne pa na temeljno slovensko delo o pravni zgodovini na Slovenskem Sergija Vilfana, ki to vprašanje (obstoja razširjenih družin) pušča odprto.

Ko podrobno opisuje vsakdanje življenje družine, ki ga je gostila, Minnich ne izpelje sklepov iz ponavljajočih se opozoril o težavah 11-letnega sina v šoli, ker ne more slediti pouku v italijanskem jeziku. Otroci manjšin, ki ne poslušajo pouka v svojem narečju (ali jeziku), so že na samem začetku hendikepirani in se lahko bodisi

prilagodijo novemu jezikovnemu kodu, da bi bili uspešni, bodisi ostanejo neuspešni in zafrustrirani v svojem domačem zakotju. Takšne sistemske samostigmatizacije Minnich posebej ne poudarja. Zato njegovi opisi dvojnosti domačega in javnega življenja tudi niso povsem prepričljivi. V slednjem namreč sistemsko prihaja do preklapov identitet, pri katerih plasti posameznih identitet Ukljanov in Ukljank, s katerimi manipulirajo, kadar se pojavljajo v javnosti, nikakor niso enakovredne: ene so spoštovane, druge potlačene. Povedano drugače: nemški standardni jezikovni kod je v javnosti bistveno bolj spoštovan od slovenskega. Da je tako, seveda opazi tudi Minnich. Toda odgovor na vprašanje, zakaj je tako, zahteva veliko širšo analizo družbenega, ekonomskega in zgodovinskega konteksta, kot nam jo ponudi v sklepnem delu.

Minnichovo obravnavanje družbenih oseb v domačem in javnem okolju (še posebej ilustrativni so opisi lokalnih praznikov, torej žegnanja in prvega reja ter štehanja v sosednji dolini Zilje, in srečanj ter delovanja lokalnega gasilskega društva) skozi prizmo kulturnoekološke analize je za slovenskega bralca obenem provokativno in streznjujoče. Morda bi si želel le, da bi iz predpone »eko« oziroma »oikos«, ki je v stari grščini pomenil dom, »oikonomos« pa gospodarja, pritegnil tudi analitično ostrino obravnavanja ekonomskih razmerij, ki bi odgovorile na marsikatero vprašanje. Kaj pa je politika in kaj so družbeni konflikti drugega kot reguliranje ekonomskega izkoriščanja?

ZGODBE VSAKDANA

Kako sem zbiral pripovedi v okolici Kamnika.

Pri svojem terenskem delu v okolici Kamnika, kjer sem do konca leta 1999 zbral 80 pripovedi, sem srečal veliko ljudi.

In prav o njih bi rad nanizal nekaj ugotovitev, do katerih sem prišel na podlagi neposrednega opazovanja oziroma z lastno izkušnjo.

Menim, da so pripovedovalci (informatorji) enako zanimivi kot njihove pripovedi.

Peter st. in Marija Stele iz Tunjic (slikano na njunem domu), foto: Benjamin Bezek

Na splošno bi lahko rekel, da so informatorji do tujca, ki potrka na njihova vrata in želi od njih izvedeti kaj o kraju, njegovih prebivalcih in podobno, sprva nekoliko zadržani, vendar se sčasoma, ko se prepričajo o njegovi dobronamernosti, omehčajo in postanejo prav domači, tako da so vam pripravljeni pripovedovati o tistem, o čemer jih sprašujete, in še mnogo več.

Ljudje so ne glede na svoj družbeni položaj gostoljubni. Po nekaj uvodnih besedah, ko sem jim na pragu hiše razložil, čemu sem pravzaprav prišel, so me vedno povabili v hišo, največkrat v dnevno sobo ali kuhinjo, in mi postregli s kozarcem pijače ter suhim pecivom, ponekod celo z malico. Pri tem sem najprej opazil to, da gostu nikakor ne pustijo, da bi se ob prihodu v hišo sezul, čeprav je njegova obutev umazana zaradi slabega vremena. Prav tako mu tudi ne pustijo, da bi odšel od hiše praznih rok. Največkrat sem od informatorjev dobival domačo hrano (suhe klobase, doma pečeno pecivo), pa tudi domače žganje. Seveda je šlo pri tem tudi za medsebojno izmenjavo, saj sem tudi sam prinesel nekaj kave ali

steklenico vina. S tem pa smo že pri naslednjem, kar sem opazil pri ljudeh. Zdelo se mi je, da sem od ljudi, ki sem jim ob prihodu segel v roko in jim izročil simbolično darilo, dobil veliko več uporabnih informacij, da so mi povedali več, kot če sem prišel v hišo praznih rok. Bolj so se odprli in bolj so bili pripravljeni na pogovor.

Jezik, v katerem pripovedujejo, je največkrat odvisen od njihove izobrazbe oziroma statusa v družbi. Glede na starost, izobrazbo in družbeni položaj sem jih uvrstil v tri skupine. V prvo skupino spadajo starejši ljudje, večinoma kmečkega porekla, ki govorijo v lokalnem narečju z veliko popačenkami in germanizmi, vendar jih tudi razložijo oziroma zanje navedejo slovenske izraze. Pri svojem pripovedovanju so prepričljivi, zelo sproščeni in dinamični. V drugo skupino spadajo tovarniški delavci in uslužbenci v podjetjih v bližnjih mestih, Kamniku, Domžalah in Ljubljani, ki govorijo splošni pogovorni jezik in so tako kot prejšnja skupina v svojem govoru povsem domači. V zadnji skupini pa so izobraženi pripovedovalci, ljudje z univerzi-

tetno izobrazbo. Ti se tudi v govoru trudijo poudariti svoj status zato uporabljajo knjižni jezik. Pri njihovem govoru gre zgolj za navajanje informacij, ne pa za doživeto pripovedovanje, kar za raziskovalca ni tako zanimivo. Zgodbe izgubijo namreč s takim pripovedovanjem svoj čar, svojo dinamiko. Sprva sem obiskoval le informatorje, ki sem jih že poznal, torej nisem imel težav pri navezovanju stikov, saj so mi bili pripravljeni takoj pomagati. Nekaj težav sem imel kasneje pri naključno izbranih pripovedovalcih. Izgovarjali so se, češ da ne vedo, kaj bi povedali, da se pri njih nič posebnega ne dogaja, da imajo veliko dela ipd. Nekaj nenavadnega, a hkrati smešnega in zanimivega se mi je zgodilo v Zgornjih Palovčah. Starejša gospa je v nedeljo popoldne urejala okenske rože. Ko je opazila, da se približujem hiši, je še naprej mirno opravljala svoje delo. Ko pa sem jo nagovoril in ji razložil, s kakšnim namenom sem prišel, se je nenadoma nehala ukvarjati z rožami in oddrvela v hišo z izgovorom, da ima nujen popravek. Nekaj trenutkov pozneje sta iz hiše prihiteli omenjena gospa in (domnevno) njena hči, sedli v avto in se odpeljali. Ni mi preostalo drugega, kot da se odpravim tudi sam, in med potjo sem nato srečal »delovni« gospe, kako sta »skriti« v avtu za prvim ovinkom gledali, kdaj bom

zapustil dvorišče.

Pripovedi oziroma zgodbe vsakdana so prijetna popestritev vsakdanjega življenja prebivalcev kamniške občine. O tem priča tudi dejstvo, da se je moj pogovor začel z eno osebo, končal pa z več osebami. V pogovor so se namreč vključevali tudi drugi. Vsakdo je doživel kaj podobnega in mi želel povedati o svojem doživetju, če pa že ni bil sam vpleten v dogajanje, je o njem slišal od prijateljev, sorodnikov, sosedov ...

Poleg pripovedi lahko zbiratelj od informatorjev izve še marsikaj zanimivega in poučnega, pa tudi koristnega za nadaljnje raziskovanje. Tako ženske zelo rade pripomnijo, kakšno je bilo življenje v preteklosti, kot se ga spomnijo iz otroštva, in to primerjajo s sedanostjo, rade tudi pripovedujejo o svojih otrocih in vnukih. Tudi o sosedih, sovaščanih ipd. Moški so glede tega bolj zadržani in se večinoma držijo rdeče niti pogovora. Vendar se omehčajo, če pogovor nanese na dogajanje pred vojno, med njo in po njej. Najraje pripovedujejo, v katerih bojih so sodelovali, kje in na kateri strani so se vojskovali.

Nekateri pripovedovalci želijo oziroma iščejo odgovore ali stvarne razlage za dogodke, ki so jih doživeli sami ali so o njih slišali pripovedovati druge. Slavka Lukan iz Podgorja pri Kamniku je na primer slišala ljudi pripovedovati o nekem možakarju, ki je v gozdu videl dve nenavadni lučki. Ugotovila je, da se star gozdni štor ob jasni noči in mesečini veliko bolj sveti kot štor pravkar posekanega drevesa. Če upoštevamo, da je bil omenjeni možakar pod vplivom alkohola, je verjetno, da je »videl« lučke.

Pripraviti ljudi k pripovedovanju zgodb ni bila edina težava, s katero sem se srečeval na terenu. Ljudje še vedno niso navajeni sodobne tehnike, na primer diktafona, s katerim se snema pogovor z informatorjem, ki je zelo olajšal delo raziskovalcev, saj ustnega gradiva ni treba sproti zapisovati in informatorju segati v besedo. Poleg tega si lahko raziskovalec doma posneto gradivo večkrat predvaja, pomembno pa je tudi to, da se na trak shranita pripovedovalčev govor in njegovo narečje. Informatorji, predvsem starejša generacija, tega niso navajeni in jim je malo nerodno, nekateri kar ne vedo, kako naj začnejo govoriti. Imajo tudi pomisleke glede tega, kje se bo njihovo pričevanje znašlo: ali bo res le za interno uporabo in zgolj za dopolnitev arhiva? Ljudje pa se najbolj bojijo, da se jim bodo na inštitutu v Ljubljani smejali.

Nekateri boste dejali: »Zakaj pa potem ne snemate na skrivaj, tako da vas nihče ne bi videl?« Tudi sam sem že pomislil na to,

vendar je prva metoda še vedno najboljša. Za to je več razlogov. Če bi imel raziskovalec diktafon v žepu, bi se takoj zmanjšala kakovost posnetkov, pri večji razdalji pa bi bilo snemanje pogovora celo nemogoče. Poleg tega je treba upoštevati tudi etični dejavnik, saj zavajanje informatorjev oziroma izkoriščanje njihove dobre volje pomagati raziskovalcu ne bi bilo ravno etično. Raziskovalec bi se informatorjem tudi zameril in se osramotil pred njimi in bi mu bila verjetno vrata za vedno zaprta, če bi se mu zgodilo, da bi moral sredi pogovora zamenjati kaseto, oziroma bi informator ugotovil, da na skrivaj snema njegov govor. Zato vsem raziskovalcem predlagam, da uporabljajo prvo metodo in informatorja podrobno obvestijo o svoji nameri ter se skušajo z njim dogovoriti.

Terezija Žižek iz Kamnika (december 1999),
foto: Benjamin Bezek

Benjamin Bezek

ZGODBE VSAKDANA

Risba: Tamara Korošec

Bogastvo odganja srečo in veselje

Bila sta mož in žena. Mož je bil vedno dobre volje, žvižgal je, pel je, žena pa je doma delala. Tudi mož je delal doma; neko obrt je imel. Pa je nesel na trg in to prodal. Vse je imel doma, kar je potreboval, nekaj pa je tudi kupil. Vedno je bil dobre volje - žvižgal in pel je. Potem pa je za njegovo srečo izvedel kralj in ga poklical na grad. "Kako moreš bit' ti tako dobre vol'e?" Mož pa pravi: "Ja, zakaj ne bi bil dobre vol'e? Vse kar rab'm za delo zaslužim ali pa kupim." "No, da pa ne boš tak revež, ti bom dal pa jaz en lon'c denarja." In res mu je tisti kralj dal en lonec denarja.

Pride mož domov, pa ni bil nič več vesel. Nič več ni žvižgal in pel. "Ja kaj se je sedaj nar'dilo?" Kralj je izvedel o moževi nesreči in ga je še enkrat na grad poklical.

"Ja kaj je sedaj s t'boj? Sedaj sem ti d'nar dal, pa nisi več dobre vol'e."

"Sedaj imam pa take skrbi."

"Ja kakšne skrbi pa imaš?"

"Tako me skrbi, kako bi ta lonec napolnil, ki ni poln."

"Če nimaš hujšega, te bom pa jaz rešil. Kar meni ga daj, pa ti ga bom jaz napolnil."

Da mu tisti denar nazaj, kar pravi kralj: "Veš kaj, sedaj bova pa vsak svoje imela. Jaz bom imel denar, ti pa svoje."

In je mož šel domov in je spet bil dobre volje; spet je žvižgal in pel. Potem se je pa vsem čudno zdelo, da ko je denar imel, ni bil dobre volje, ko je bil pa brez denarja, je bil pa spet dobre volje. In je bil naslov tiste povesti: *Kjer je denar, pelje človeka v pogubljenje*. In to je lep primer za tiste, ki so tako pohlepni po denarju.

*Pripovedovala je ga. Ančka Žagar iz Kopišč,
2. avgusta 1997.*

Nikdar se ne premisli

Vaščani so vedeli povedati, da če si se nekam odpravil, pa si se med potjo premislil in nisi nadaljeval poti, se ti je gotovo pripetilo nekaj strašnega. Domačini so vedeli za več takih primerov, vendar je čas pozabe naredil svoje.

*Pripovedoval je g. Peter Stele ml. iz Tunjiške mlake,
10. januarja 1998.*

Grda beseda lahko človeka veliko stane

V Tunjicah je živel fant, ki je imel na obrazu polno bradavic. V Tunjicah je imel ugledano eno punco, ampak ta mu je rekla v obraz: "Tako si grd, takega te pa že ne maram!" Kasneje je drugega fanta vzela in prvi otrok, bil je sin, ki se jima je rodil, je bil ves v bradavicah.

*Pripovedovala je ga. Ana Stele iz Tunjiške mlake, 10.
januarja 1998.*

Na sveti večer nikar ne hodi k dekletu v vas

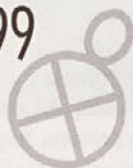
Včasih so ljudje znali povedati, da na sveti večer in na sveti dan ne smeš v vas hoditi'.

En fant iz Tunjic je imel v Podgorju punco in je prišel na svet' večer k njej v vas. Okoli enajstih pa se je odpravil v Tunjice k polnočnici. Šel je čez gozd in slišal, kako so zvonovi zvonili in "skup' vabili". Pride čez Medvedov most, kar zasliši in vidi konja ter kočijo, kako se peljeta po reki Tunjici. nekaj časa je stal in gledal, potem pa je kar naenkrat planil v tek. Nič več ni tunjiških zvonov slišal, pa tudi polnočnice v Tunjicah ni videl. Samo naravnost domov je šel in se usedel za peč, tako ga je bilo strah.

*Pripovedovala je ga. Slavka Lukan iz Podgorja pri
Kamniku, 14. marca 1999.*

Drugi članki ali sestavki/1.25 **Zvezda Delak Koželj**

POROČILO DELOVNE SKUPINE ZA ETNOLOŠKO KONSERVATORSTVO PRI SLOVENSKEM ETNOLOŠKEM DRUŠTVU OD 7. 4. 1999 DO 23. 5. 2000

Etnologi konservatorji se že osmo leto sestajamo na rednih delovnih srečanjih. Petkrat smo se srečali na območju regionalnih zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine, kamor smo povabili tudi tamkajšnje kustose etnologue, in petkrat na Upravi RS za kulturno dediščino.

Izpeljali smo tridnevno strokovno ekskurzijo na Madžarsko, z ogledi muzejev na prostem v Szenni in Szentendreu. Obiskali smo tudi območje, varovano »in situ«, v Santodpuszti in Neprazzi Muesum v Budimpešti.

Na delovnih srečanjih obravnavamo izvedbo skupnih nalog in rešujemo sprotne probleme. Ogledamo si izvedene in načrtovane obnovitvene posege na objektih ter območjih etnološke dediščine oziroma se seznanjamo s tamkajšnjo varstveno problematiko.

Tako smo reševali sprotne probleme pri delu pri Zbirnem registru dediščine, poleg izvajanja novega varstvenega zakona, financiranja (na primer vsebine razpisnih obrazcev in meril za pridobitev državnih proračunskih sredstev) do ugotavljanja metod in postopkov varstva etnološke dediščine na podlagi prostorskega planiranja.

Največji obseg dela smo posvetili izdelavi meril vrednotenja in same izbire objektov in območij, ki jih bo Uprava RS za kulturno dediščino predlagala vladi za razglasitev za etnološke spomenike oziroma območja državnega pomena.

V obravnavanem obdobju smo zaokrožili naslednja metodološka gradiva, nastala na osnovi vzorčnih elaboratov zavodov in debat v skupini:

- »Izhodišča za načrtovanje, izvedbo in delovanje projekta Mreža RMNP«;
- »Izhodišča za pripravo posebnih strokovnih podlag za izdelavo ureditvenih načrtov na nivoju najpomembnejše etnološke dediščine – urbanističnih spomenikov«;
- »Izhodišča za obnovitvene posege na etnoloških spomenikih«.

Trenutno poteka delo pri evidenci dveh ogroženih tipov nepremične etnološke dediščine – sušilnic in der, opredelitev varstvenih režimov in poenotenje terenskih obrazcev.

Poseben projekt je tudi ponovna obuditev strokovnega sodelovanja slovenskih in hrvaških etnologov konservatorjev. Po dveh srečanjih v Ozlju in Rogatcu smo oblikovali okvirni program sodelovanja, predviden v obliki vsakoletnih strokovnih posvetov s šestimi problemskimi sklopi, in tisk zbornika.

Cilj strokovnega povezovanja, ki si ga prizadevamo vnesti v program meddržavnega kulturnega sodelovanja, bi bil poleg izmenjave strokovnih izkušenj izboljšanje kakovosti našega strokovnega dela in posredno tudi izboljšanje vloge etnologov v družbenem razvoju

sploh.

Ob predstavitvi tega projekta bi predlagali v razmislek občnemu zboru našo pobudo po oživitvi ustvarjalnega sodelovanja slovenskih in hrvaških etnologov na ravni obeh etnoloških društev.

Dne 9. 5. 2000 sta bili na slovesnosti Slovenskega konservatorskega društva v Narodni Galeriji podeljeni Steletovi priznanji za leto 1999 članoma SED Jelki Salicky in Vladimirju Knificu.

Drugi članki ali sestavki/1.25

Nina Zdolšek

ETNOLOŠKA DELAVNICA MUZEJ NA PROSTEM ROGATEC 2000

Delavnica je potekala od 24. do 29. junija. Deset študentov in dijakov je v treh skupinah pod vodstvom mentorjev raziskovalo stavbno dediščino zgornjega Obsotelja, kamnarsko obrt in tipe pivskega posodja na območju občine Rogatec. Tovrstno raziskovanje v organizaciji Muzeja novejšje zgodovine Celje v Muzeju na prostem Rogatec sega že v leti 1994 in 1995. Vodja letošnje, tretje delavnice je bil prof. zgodovine Tone Kregar, kustos v Muzeju novejšje zgodovine Celje.

Vsebina raziskovanj je bila vsekakor zanimiva in aktualna, saj vključuje načrtovana širitev muzeja, potrjena z ureditvenim načrtom leta 1998, postavitve domačije malega kmeta, sušilnico za sadje in lan, vinsko klet in kamnarsko bajto kot delavnico. Postavitve slednje načrtujejo že to jesen. Pridobiti ustrezno gradivo za turistično promocijo v obliki turističnega spominka pa je namen raziskave o tipičnih oblikah pivskega posodja.

Skupino za etnološko konservatorstvo je vodila etnologinja Tanja Hohnec z Zavoda za varstvo kulturne in naravne dediščine Celje.

Inventarizacija predmetov, foto: Tanja R. Šega

Podrobno fotodokumentacijo in opis enot so opravili za stavbe s seznama dediščine, izdelanega na ZVKND Celje. Območje raziskovanja so razširili še v smeri proti Žetalam in delu občine Rogaška Slatina (Vonarje, Sv. Ema). Na terenu je bilo evidentiranih 25 enot stavbne dediščine. Poleg zunanje podobe stavbe so bili pozorni na razporeditev stavb v prostoru, notranjo opremo in namembnost zemljišč okrog domačije. Ocenili so, da je raziskanega

Delu na terenu sledi kabinetno delo.

gradiva za postavitve domačije malega kmeta, ki je načrtovana v severovzhodnem delu muzeja, dovolj. Ugotovili pa so, da sušilnice za sadje in lan na raziskanem terenu niso uporabljali. Po pripovedovanju domačinov nista bila niso na tem območju nikoli v rabi. Sadje so sušili na krušni peči v hiši, na podstrešju ali na tleh gospodarskega poslopja. Prav tako na obravnavanem območju niso gradili kozolca kot samostojnega objekta, temveč poslopje s prislonjenim kozolcem.

Z raziskavo kamnarske obrti se je ukvarjala muzeološka skupina, ki je delovala pod mentorstvom etnologinje Tanje Roženberger Šega, kustodinje v Muzeju novejših zgodovine v Celju. Opisali so kamnarjev delovni dan in raziskali podatke o oprepi ter orodju, ki so jih uporabljali kamnarji pri svoji obrti. Evidentirali so kar 70 predmetov kamnarske obrti in natančno izdelali skico kamnarske bajte. Kamnar je pri izdelovanju izdelkov, kot so brusi, korita, gladilni kamni in nagrobni spomeniki porabljal različno orodje: šrotšpico, štokhamer, pikhamer, šneglec, kladivec, cirkel itd. Postavitve kamnarske bajte v Muzeju na prostem Rogatec se jim glede na raziskano gradivo ne zdi problematična. Muzej hrani 48 predmetov kamnarske obrti, ki so v razmeroma slabem stanju. Restavriral jih bodo v Muzeju novejših zgodovine Celje. Pomembno je tudi to, da še živijo ljudje, ki obvladajo večine omenjene obrti. Poleg z raziskavo kamnarske obrti se je skupina ukvarjala tudi z inventarizacijo predmetov v muzeju ter uredila začasni depo. Inventariziranih, z urejeno predmetno fototeko, je bilo 100 predmetov.

Na območju Rogatca se je med obema vojnama uporabljalo zelo raznovrstno pivsko posodje, ugotavlja etnolog Vlado Šlibar, kustos v pokrajinskem muzeju in mentor tretje skupine. Zapisali so, da tipi pivskega posodja za osnovne vrste pijač (vodo, vino, kavo) niso bili natančno določeni. Za pitje vode so najpogostejše uporabljali glinast vrč »mozano«. Razlika je bila najočitnejša pri pitju vina in žganja, saj so za pitje žganja uporabljali manjše kozarce ali pa so ga pili kar iz »zelenke«. Najpogostejši tip kozarca, ki je bil v uporabi za pitje vina, jabolčnika in vode, je bila steklena »kupica«. Vino in žganje so shranjevali v opletelih steklenicah, imenovanih »plucarji«. Pivo so v tem obdobju pilo redko, saj to ni bilo v navadi. V gostilnah so pivo stregli v vrčkih, imenovanih »krigli«. Za pitje toplih napitkov so uporabljali glinene in keramične posodice ter posodice iz debelega porcelana. Te so točili iz ročk z izlivom. V gostilnah so za kavo in kakav uporabljali tudi steklene kozarce. Posodje za domačo in gostinsko uporabo se je razlikovalo po materialu, kakovosti, debelini sten, obliki in videzu. Doma so razlikovali predvsem pivsko posodje

za vsakdanjo in praznično uporabo. Praznično posodje je bilo tanjše, finejše, odvisno je bilo tudi od socialnega položaja gospodinjstva. Če so imeli »boljše« kozarce, so jih med obiski dali na mizo. Stekleno in porcelanasto pivsko posodje so kupovali predvsem po trgovinah, keramično pa na sejmišjih v Rogatcu, na Ptuj in v Šentjurju.

Poskrbljeno je bilo tudi za družabni del, za to je poskrbel organizator, pa tudi mentorji in udeleženci sami. Ogledali so si etnološki muzej na prostem v Kumrovcu in steklaro Rogaška Slatina. Organiziran je bil tudi večer s kantavtorjem Tomijem Lorberjem. Udeleženci so bili povabljeni na koncert pianistke Urške Roškar, neurje s točo pa nekaterim ni preprečilo niti udeležbe na festivalu Lent.

Raziskovalno delo je bilo na kratko predstavljeno ob koncu delavnice (izčrpnejša poročila bodo izdana v zborniku). Vsi navzoči so si enotni v tem, da je treba raziskovalno dejavnost med mladimi v Muzeju na prostem Rogatec nadaljevati tudi v prihodnje.

Drugi članki ali sestavki/1.25

Dan Podjed

OSEM SVEČK MUZEJSKE POLETNE DELAVNICE

Muzej novejših zgodovine Celje je zopet pripravil Muzejsko poletno delavnico. 14 dijakov in študentov je proučevalo, kako in kaj praznujejo Celjani. »Prijetno s koristnim« je bil tudi tokrat moto raziskovalnega dela.

Udeleženci delavnice so z etnološkega in zgodovinskega zornega kota proučevali državne, cerkvene in osebne praznike. Letošnja delavnica je bila nov izziv, saj so doslej raziskovali predvsem materialno kulturo Celjanov in se temeljiteje posvetili nekaterim mestnim naseljem, na primer Gaberjam in Jožefovemu hribu. Tokrat so zajeli celotno Celje in deloma tudi okolico ter ugotavljali izvor in pomen posameznih praznikov.

»V zadnjem desetletju so zaradi družbenih razmer mnogi prazniki izginili, nekatere pa so na novo obudili. Kaj je botrovalo tem spremembam in kako so se jim ljudje prilagodili, je bilo eno temeljnih vprašanj, na katere je skušala odgovoriti naša delavnica.«

Poskočen zaključek delavnice.

je povedala vodja delavnice, etnologinja Tanja Roženberger Šega. Skupina, ki jo je vodila, je preučevala cerkvene praznike v celjski dekaniji in dokumentirala različne oblike verske pobožnosti na tem območju. Iskali so odgovore na vprašanja o tradiciji in motivih za obhajanje cerkvenih praznikov, s posebnim poudarkom na veliki noči in božiču ter praznikih, ki so specifični za posamezne župnije. Eden takih praznikov je tudi porcijunkula, ki jo praznujejo na dan sv. Frančiška Asiškega 2. avgusta. Zanimivi obredi, kot je blagoslov zelišč in rož, so se v župniji sv. Cecilije ohranili, vendar porcijunkule ne obhajajo tako množično in slovesno kot nekoč.

Mentor skupine, ki se je posvetila državnim praznikom, je bil zgodovinar Tone Kregar. Povedal je, da so delo zasnovali na osnovi zgodovinske metodologije. »Seveda smo raziskovanje nadgradili s pogovori z informatorji ter zadostili tudi kriterijem terenskega dela in se tako za korak približali etnologiji.« Na podlagi časopisnih virov so skušali ugotoviti, kaj in kako se je praznovalo v Avstro-Ogrski ter kasneje v kraljevini in socialistični »različici« Jugoslavije. Pozorni so bili predvsem na simboliko, ki je spremljala prireditve, in na uradno državno propagando, ki je praznike dopolnjevala in utrjevala.

Tretji krog – osebne praznike – so sklenili pod mentorstvom absolventa etnologije Dana Podjeda. Posebno pozornost so namenili ciklično ponavljajočim praznikom (god, rojstni dan ...) in pri tem ugotavljali časovno transformacijo praznovanja. Tako so ugotovili, da so do druge svetovne vojne osebne praznike obhajali skromno, v družinskem krogu, v marsikateri revnejši družini pa si rojstnodnevnih slavij in godovanj sploh niso mogli privoščiti. Po drugi svetovni vojni je rojstni dan postal najpomembnejši ciklično ponavljajoč osebni praznik, god pa je izgubil pomen.

Zanimiva so bila darila, ki so jih člani skupine zbrali na terenu. Precej časa so se mudili v slaščičarni Zvezda, ki zaradi dolge tradicije hrani zajeten vir fotografskega gradiva. Analiza je pokazala, da se je oblika tort, ki so še vedno simbol praznovanja, precej spremenila. Danes so torte prirojene za vsako priložnost. Tako si abrahamovci lahko privoščijo to sladico v obliki znane modre tablete za pomoč pri erektilni disfunkciji.

Praznovanja osebnih praznikov so z leti postajala bolj individualna in vse manj klišejska. Kljub se nekateri elementi slavja časovno le malo spreminjajo. Tako se tudi na tem področju socialne kulture prepletata tradicija in inovacija.

Pestra, kot je bila letošnja delavnica, je bila tudi predstavitev dela v Muzeju novejšje zgodovine Celje. V počastitev osmega rojstnega dne delavnice je Tanja Roženberger Šega razrezala torto v obliki osmice, ki so jo pripravili v slaščičarni Zvezda, znana celjska gostinka in informatorka Irma Belaj pa je raztegnila harmoniko. Slavju potem ni bilo konca.

Drugi članki ali sestavki/1.25

dr. Naško Križnar

POLETNA ŠOLA VIZUALNEGA

Nova Gorica, 8.-17. septembra 2000

Tudi letos je v Novi Gorici potekala tradicionalna Poletna šola vizualnega v organizaciji Avdiovizualnega laboratorija ZRC SAZU iz Ljubljane in območne izpostave Sklada za ljubiteljske dejavnosti iz Nove Gorice ter s finančno podporo Občine Nova Gorica.

Letošnje Poletne šole, četrte po vrsti, se je udeležilo 13 slušateljev iz Slovenije in Italije, in sicer iz Ankara (2), Kranja (1), Ljubljane (5), Nove Gorice (2), Ospedaletta di Gemoni (1), Vogrškega (1) in Vrabč (1). Med njimi je bilo sedem podiplomskih študentov antropologije, pet etnologov in folkloristov (med njimi dva magistra in en doktor znanosti) ter ena dijakinja.

Za visoko strokovno raven letošnje Poletne šole so poskrbeli predavatelji iz Slovenije in iz tujine. Potekale so vse načrtovane delavnice, in sicer:

Delavnica Allison Jablonko: Vizualni zapisi

Dr. Allison Jablonko je vizualna antropologinja (ZDA), neodvisna raziskovalka, avtorica dokumentarnih filmov o kulturi novogvinejskih plemen. Tako kot lani je tudi letos vodila delavnico za snemanje in analizo vizualnega gradiva. Njeno učenje izvira iz nauk Margaret Meadove, katere učenka je bila. Poljubni posnetki (vizualni izpisi) lahko postanejo antropološki vir, če jih znamo razbirati na poseben način. Še bolje pa je, če se naučimo raziskovati s pogledom skozi objektiv kamere.

Delavnica Beate Engelbrecht: Razsežnosti etnografskega filma in vizualne antropologije

Dr. Beate Engelbrecht je vizualna antropologinja na Inštitutu za znanstveni film (IWF) v Göttingenu (Nemčija). Slušatelje je vodila v svet vizualne antropologije na podlagi vpogleda v etnografski film. Predstavila je svoje izkušnje pri snemanju etnografskih filmov, ki so hkrati tudi raziskovalni projekti. Vodila je diskusije po projekcijah svojih filmov in filmov Inštituta za znanstveni film v Göttingenu.

Delavnica Naška Križnarja: Uvod v proizvodnjo etnografskega filma

Dr. Naško Križnar (Slovenija) je etnolog in vizualni antropolog v Avdiovizualnem laboratoriju ISN ZRC SAZU in docent za vizualno antropologijo. Predstavil je organizacijske in metodološke priprave na snemanje etnografskega filma.

Delavnica Toneta Račkega: Kreativna uporaba male video kamere

Tone Rački (Slovenija), akad. slikar, cineast in filmski pedagog ter publicist. Je samostojni kulturni delavec, avtor priročnikov o videosnemanju in o risanju. Vodil je delavnico za kreativno uporabo male video kamere. Slušatelje je korak za korakom vodil v razumevanje kamere kot pripomočka za konstrukcijo slike.

Delavnica Mihe Pečeta: Digitalna video montaža

Miha Peče (Slovenija) je absolvent umetnostne zgodovine in sociologije kulture ter cineast. Slušateljem je predstavil delovanje

digitalne video montaže in asistiral pri izvedbi letošnje produkcije.

Vsako delavnico so sestavljala predavanja in vaje, razen delavnice Naška Križnarja in Beate Engelbrecht, ki sta ju sestavljala samo predavanja.

Delo je potekalo v dijaškem domu v Novi Gorici v treh dnevniških seansah, dopoldne in popoldne, večeri pa so bili namenjeni projekcijam izbranih dokumentarnih filmov in diskusiji. Skupaj je bilo prikazanih devet dokumentarnih filmov, med njimi je bil premierno prikazan film Piščalka, o znameniti arheološki najdbi koščene piščalke iz Divjih bab.

V Poletni šoli sta nastala dva video filma: Vizualni zapisi s tržnice (VHS, 27 min.) in Srečal sem Petra (VHS, 16 min.). Prvi je skupinsko delo v delavnici Allison Jablonko, drugi pa je individualno delo lanskoletnega in letošnjega slušatelja, mag. Roberta Dapita.

Novost letošnje Poletne šole je bilo usposabljanje na digitalni video montaži. Opremo nam je posodil sponzor Silicon Studio iz Ljubljane, video projektor nam je posodila Srednja ekonomska šola v Novi Gorici, za drugo tehnično podporo pa je poskrbel avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU iz Ljubljane.

Značilnost letošnje šole vizualnega je v primerjavi s prejšnjimi velika udeležba pripadnikov humanističnih disciplin, antropologije, etnologije in folkloristike. Tako se šola profilira v specializirano dodatno usposabljanje raziskovalcev za proizvodnjo in uporabo vizualnih informacij ter komunikacij.

Na koncu so slušatelji prejeli diplome o udeležbi, ki jih nekatere fakultete priznavajo kot potrdilo o seminarskem oziroma strokovnem usposabljanju.

Drugi članki ali sestavki/1.25

dr. Naško Križnar

SIMBOLNI VIDIKI VIZUALNE KULTURE

Mednarodna konferenca z navedenim naslovom je potekala v Ljubljani, od 9. do 11. maja 2000, v organizaciji Avdiovizualnega laboratorija ZRC SAZU. Omogočili so jo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS, Oddelek za kulturo in raziskovalno dejavnost Mestne občine Ljubljana in Raziskovalni sklad ZRC SAZU.

Vsebinska opredelitev konference je temeljila na predpostavki, da je vizualno polje lahko vir podatkov o konkretnem in partikularnem v kulturi, lahko pa je le videz, ki se mnogokrat izkaže za orodje reprezentacije ali samoprezentacije posameznikovih ali kolektivnih ideologij. Tedaj govorimo o vizualnih pojavih kot o simbolih, metaforah, alegorijah in mitih.

Vsebinsko konferenca bi lahko uvedli z besedami Sola Wortha in Jaya Rubyja: *»This (symbolic) environment is composed of the symbolic modes, media, codes, and structures within which we communicate, create culture, and become socialized. The most pervasive of these modes, and the one least understood, is the visual-pictorial.«*

Odkrivanje simbolnega v vizualni kulturi se začne pri vizualni produkciji posameznika in sega do vizualnih sistemov sodobne družbe.

Na konferenci smo obravnavali tematiko različnih področij humanističnih in socioloških raziskav: ljudsko kulturo, množične

medije, domači video in fotografijo, interaktivne tehnologije, kulturno krajino in notranje vizualne svetove.

Pred začetkom konference je izšla brošura s programom in povzetki predavanj ter delavnic v slovenskem in angleškem jeziku.

Konference se je udeležilo 10 predavateljev (od 13 prijavljenih). Zaradi bolezni nista prispela Peter Crawford, teoretik vizualne antropologije in avtor vizualnih etnografskih projektov, in Irina Kosikova, avtorica interaktivnih vizualizacij ljudske kulture. V zadnjem trenutku pa je sodelovanje odpovedal tudi Dušan Ogrin, preučevalec kulturne krajine.

Kljub temu je konferenca ohranila poudarjeni večdisciplinarni status, ki je bil načrtovan že od začetka. Preučevanje simbolnega v vizualni kulturi namreč ni samo domena etnologije ali kulturne antropologije. S pojmom simbolnega se srečujejo tudi izdelovalci (producenti) vizualij v znanosti in umetnosti. Vizualija je lahko dokument znanstvene raziskave, lahko pa je tudi umetniški izdelek. Vsekakor je vizualija kulturni akt. Kot takega so ga obravnavali vsi predavatelji. Le da je enim pomenil paket informacij o partikularnem, drugim izraz reprezentacijskih postopkov in ideologij, tretjim pa vizualno komunikacijo z zunanjim svetom.

Tematika konference je novost v naši etnologiji in kulturni antropologiji. Povezana je s poljem vizualne antropologije, ki je v Sloveniji razmeroma redka specializacija. Zato se ne smemo čuditi, da se je naša strokovna javnost na konferenco sramežljivo odzvala.

A po krivici.

Naj omenim »premierne« teme konference (premierne vsaj za Slovenijo).

Marija Stanonik je predstavila problem vizualizacije abstraktnih motivov v slovenski slovstveni folklori. Prikazala je pregled in razvoj vizualizacij mitoloških likov.

Saša Roškar je menila, da je lokalna televizija zrcalo lokalne kulture. Vesna Moličnik je predstavila vizualno samopredstavitel kot del kulturne izkušnje.

Ian Edgar (Velika Britanija) je na svoji delavnici izzval v udeležencih proces notranjih podob (imagework), ki lahko služi v terapevtske namene, v povezavi z biografsko metodo pa je lahko del raziskovalne metode, zlasti v razvijanju tako imenovane osebne antropologije.

Ana Kučan je opisala svojo izkušnjo kulturne krajine, polne simbolnih pomenov, ki jih pridajajo družbeni procesi oziroma družbeni sistem komunikacije. Tako tudi naravna krajina vstopa v človekov kulturni svet.

Barbara Glowczewski Barker (Francija) je predstavila svoj izjemni CD-ROM, plod večdesetletnega dela med avstralskimi aborigini. Nakazala je razmerje med različnimi aboriginskimi znaki in to, kako digitalne povezave s hiperlinki omogočajo boljše razumevanje puščavske vizualne komunikacije. Njeno delo ohranja mitični svet aboriginske kulture, ga hkrati aktualizira in s tem omogoča našo komunikacijo z njim.

Metje Postma (Nizozemska) je pokazala svoj film o poslednjih rejcih delovnih konj na Nizozemskem, ki je hkrati raziskava in prezentacija tematike.

Marina Gržinič - Mauhler je na podlagi umetniško-dokumentarne fotografije opisala oblike re-artikulacije simbolnega, ki vizualno vežejo na strukture višjega reda, na primer konstrukcije in simulacije.

Nadja Valentinčič je predstavila svoje preučevanje vrtnice kot simbola Nove Gorice, kot ga je izvajala z uporabo video kamere na Poletni šoli vizualnega leta 1999.

David Pfeifer
Kristina Toplak

Drugi članki ali sestavki/1.25

POROČILO ŠTUDENTSKE SEKCIJE SED

Člani Študentskega etnološkega gibanja (ŠEG), študentske sekcije SED, smo bili tudi v študijskem letu 1999/2000 aktivni. V preteklem letu smo izvedli vse načrtovane projekte. Tako smo uspešno izvedli sedem Rokovanj, pripravili dve številki revije Šegavec, steklo je mednarodno sodelovanje, dobili smo svojo spletno domačo stran, organizirali strokovno ekskurzijo, razstavo fotografij in zapisov itn.

Rokovanja so etnološki tematski večeri oziroma srečanja s študenti drugih oddelkov Filozofske fakultete in drugih fakultet Univerze v Ljubljani:

- **Maroko** - 23. 11. 1999 v Teatru Gromki; Metelkova mesto. Predavala sta Živa Gobbo in David Pfeifer.
- **Peru in Bolivija** - 12. 1. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Predaval je Jaka Košir.
- **Predstavitve kratkega etnološkega filma avtorice Jane Radovič z razpravo o sodobnem etnološkem filmu** - 16. 2. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.
- **Maroko II** - 23. 2. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Predavali sta Saša Poljak in Živa Gobbo.
- **Česka, Moravska** - 15. 3. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Predavali so študentje EiKA.
- **Mengeš - razgovor o organizaciji tabora in poslovnih darilih ter spominkih** - 5. 4. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.
- **Pustovanje - predavanje, razgovor in prikaz diapozitivov** - 12. 4. 2000 v predavalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.

Poleg rokovanj smo pripravili tudi:

- **pomenek** z dr. Božidarjem Jezernikom (22. 3. 2000 v kavarni kluba K4), v pogovoru s Sašo Poljak je predstavil svojo knjigo Kava;
- predavanje Petra Simoniča z naslovom Vidiki zdrave pameti - o aplikativni etnologiji, možnostih zaposlitve in prihodnosti etnologije (18. maja 2000 v sejni sobi oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete).

Izdali smo dve številki revije Šegavec (strokovno etnološko in informacijsko glasilo). Prva številka Šegavca je izšla marca, druga pa tri mesece kasneje - junija 2000. Revijo je sponzoriral ŠOU Založbe, oblikovala pa oblikovalska skupina BlonD HeaVeN BROthErS.

V okviru mednarodnega sodelovanja smo s pomočjo češkega študenta etnologije Evrope Josefa Oriško pripravili degustacijo češkega piva s predavanjem (30. 11. 1999 v študentskem naselju v Rožni dolini), 5. avgusta 2000 pa sprejeli skupino nemških kolegov univerze v Bonnu, ki so v sklopu oddelčne ekskurzije obiskali

Ljubljano in z nami preživeli prijetno popoldne, ekskurzijo je organizirala in vodila prof. Dorothea Schell.

Dne 14. in 15. aprila 2000 je organizaciji Sebastjana Rose in Urške Purkart potekala dvodnevna strokovna ekskurzija po Slovenskem primorju. Študentje EiKA so si ogledali Vipavsko dolino, Ajdovščino, Goriška Brda, Novo Gorico, vinske kleti, krajevne muzeje in najpomembnejše etnološke institucije.

Pripravili smo tudi razstavo fotografij in zapisov z naslovom Pust na Slovenskem, ki sta jo uredili Helena Dembsky in Saša Zupanc (fotografije so bile aprila razstavljene v čitalnici oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete) in spoznavni »žur« etnologov 15. 12. 1999 v Teatru Gromki; Metelkova mesto.

Na medmrežju smo si šegavci uredili domačo stran ŠEG, ki je uporabnikom interneta od 7. 3. 2000 na voljo na naslovu <http://www.sou.uni-lj.si/kultura/seg.html> Potekajo pa tudi dogovori za povezavo domače strani ŠEG s stranmi slovenskih etnoloških institucij.

Študentsko etnološko gibanje si še vedno prizadeva tudi za večjo povezanost našega oddelka (Zavetiška 5) s Filozofsko fakulteto (Aškerčeva 2) in za gradnjo ustreznega informacijskega sistema (večja informiranost posameznikov, študentov).

Ker se v študentskih krogih oziroma pri sekciji (v okviru gibanja) ukvarjamo s finančnimi težavami smo študentje EiKA in člani ŠEG začeli razmišljati o prodaji svojega znanja in o tem, kako bi pripomogli k aplikativnosti (uporabnosti) v etnologiji.

Poleg tega, gledano dolgoročno in povsem praktično, razmišljamo tudi o neizrabljenih možnostih za zaposlovanje diplomantov našega oddelka v prihodnosti.

Študentje EiKA si želimo tudi kakovostnejšo obvezno prakso, saj v določenih etnoloških oziroma etnografskih institucijah s prakso vedno ne dobimo novih znanj in potrebnih izkušenj. Naj opozorimo, da je obvezna praksa študentov pogosto opravljanje Sizičovega dela.

V študijskem letu 2000/2001 bo študentska sekcija SED nadaljevala aktivno delo in s sodelovanjem s SED še naprej izvajala načrtovane projekte.

BAL V SLOVENSKIH GORICAH

Vaščani Destrnika in okoliških vasi so se pred 2. svetovno vojno in

nekaj let po njej različno zabavali.

Poveseliti se niso znali samo mladi, temveč tudi starejši.

Pogosta oblika veselja in zabave je bil bal.

Pripravili so ga v viničarski hiši, in to kar med tednom, včasih tudi dvakrat na teden. Na takih balih so plesali, peli, pili stari – mladi, poročeni in samski. Vino so fantje kupili pri kmetu in ga na bal zvozili kar v mlekarskih kantah. Balov niso prirejali v času od konca pusta do letnic. Na bal so povabljeni prinesli meso, vino, tuklo. Navadno je igral »muzikant«, na harmoniko.

Skorajda nenapisano pravilo je bilo, da je bil bal vedno po večjem, uspešnem kmečkem delu: po ličkanju koruze, luščenju bučnih semen. »Hitro smo likali in luščili, da je bilo več balov.« Po končanem delu je gospodar prinesel vino in začelo se je plesati: »Storže smo metali kar pod klop, da smo čimprej zaplesali.«

Dekleta in fantje odhajali na bale tudi v sosednje vasi, posebno fantje. Dekletu, ki je šla na bal v drugo vas, so rekli, da *ima potni list*. Na balih so se fantje tudi stopili, pretep pa se je začel z besedami: »Aufbiks, kri v lüft, čreva na plot!« Na balih ni bilo otrok, šele s 17. in 18. letom so imeli dovoljenje za ples. Dekleta so hodile na bal, preden so spoznale fante, s starši. Na balu so nosili delovno, vendar čisto obleko. Plesali so: *štajeriš, metelpolko, polko, valček, šoštarš kolo, cvajšrit, zibenšrit, ketenpolko, pojštertanc, damabal ...* sodelovali v igrah: *gnilo jajce, slepe miši, gremo se ženit, rihtara stavit*: en igralec je imel zaprte oči, drugi ga je udaril, tisti z zaprtimi očmi pa je moral ugotoviti, kdo ga je, *iskanje krtače*: igralci so sedeli na tleh z dvignjenimi nogami in si pod noge podajali krtačo, iskalec pa jo je moral najti ... Prepevali so pesmi: *En*

hribček bom kupil, Preljubo veselje, oj, kje si doma, Preljuba ti soseda, Oj, mladosti moja, kam si šla, Regiment po cesti gre, Pozimi pa rožice ne cveto, Moj fantič, Popotnik pride čez goro, Pa snočkal sem na vasi bil, Kje so moje rožice ...

To je kratek opis bala. Vedeti moramo tudi, da je bil bal vrsta družabnega dogodka in ena izmed redkih priložnosti, ko so se srečevali mladi in ko so se vnele iskre ljubezni.

Iz tega sem izhajala pri odločitvi, da bal v Destrniku priredimo na novo oziroma ga oživimo. Zadeve sem se lotila kot organizatorica in etnologinja. Najprej sem poiskala ljudske pevke, gospodarico, gospodarja, vključila sem tudi starejšo folklorno skupino. Vloge na balu so bile tako razdeljene: gospodarica in gospodar hiše, kjer je bal potekal, ljudske pevke kot pevke starih in pozabljenih pesmi in kot delavke – luščile so semena buč, plesalke – mlada dekleta, ki so prikazovale »cajzanje« perja (pevke tega niso mogle početi, ker so pele in bi perje letelo naokoli), in plesale plese ter nastopale v igrah, plesalci so nagajali dekletom, sodelovali v igrah in igrali na ljudske instrumente. Najpomembnejša sta bila gospodarica in gospodar, ki sta bal in dogajanje na odru pravzaprav vodila, in to zelo uspešno, posrečeno in humorno – kot na pravem balu. Ideja je bila, da po »uradnem« delu na odru nadaljujemo bal med občinstvom. Zabava se je tako nadaljevala, po dogajanju na odru je zaigral ansambel, sledili so ples, domače vino in gibanice. Odgovornost za ta del je prevzelo domače turistično društvo. Ker smo bili v pustnem času, smo na bal povabili tudi domačo skupino korantov in oračev, ki so na odru in v dvorani preganjali mraz, zimo in dvome ter strahove pred neuspehom prireditve. Temu primerno smo postavili tudi sceno: hiša z bokhovim kotom, krušno pečjo, starimi klopmi, stoli in mizami.

Skratka, dogodek je imel velik odmev in velik obisk. Dvorana je bila napolnjena do zadnjega kotička, dala sem tudi izjave za tri medije (radijska reportaža na MM 1, neposreden prenos s prireditve na radiu Tednik, članki za Večer, ptujski Tednik in

občinski mesečnik Občan). Obiskovalci niso bili samo domačini, ampak tudi krajani sosednjih občin, profesorica in profesor iz Univerze v Mariboru, profesorice s ptujske gimnazije ...

K uspehu družabnega dogodka je pripomoglo tudi to, da ni bilo scenarija, to ni bila igra in govorjenje naučenega besedila, ampak spontani govori nastopajočih, spontano vključevanje v dialoge in govore na prizorišču dogajanja, gospodar in gospodarica sta spontano zabavala ljudi in šale stresala kot iz rokava. Razmerje med fantom in dekletom in odnose so odlično prikazali mladi plesalci, ko so pihali v perje in dekletom gledali pod široka krila. Res pa je, da so se ljudske pevke, gospodarica in gospodar nekoč sami udeleževali balov zato so natančno vedeli, kaj početi na odru in kako se obnašati.

Pokazatelj uspešne prireditve pa je zadovoljno in veselo občinstvo, zadovoljni nastopajoči in stiski rok ter pohvale obiskovalcev.

Kot etnologinja in organizatorica moram priznati, da je bila prireditve uspešna. Tako v samem prikazu že povsem pozabljenega bala kot v združevanju preteklosti s sedanostjo. Preteklost je bila na odru, sedanost pa pod odrom, med občinstvom. Škoda le, da si prireditve ni ogledalo več mladih etnologov (vabilo sem poslala tudi na oddelek za etnologijo) in mojih nekdanjih profesorjev, 25. februarja 2000 bi namreč imeli kaj videti.

AKCIJE ZA OHRANJANJE DEDIŠČINE (ZLASTI STAVBNE) NA BIZELJSKEM

V prispevku govorim o akcijah, ki so na Bizeljskem potekale v preteklih, zlasti pa v zadnjih letih in ki so po mojem mnenju bistveno pripomogle k dvigu zavesti domačinov glede ohranjanja dediščine kot vrednote, pomembne za nas in prihodnje rodove. Zaradi zelo obsežnega pojma dediščine se v prispevku omejujem predvsem na stavbno dediščino, ki je po mojem mnenju najbolj ogrožena in s katero se zato tudi največ ukvarjamo. V zvezi s tem naj omenim predvsem dve aktivnosti, in sicer popis naravne in kulturne dediščine ter njen prikaz na razstavi, ki smo jo priredili na Bizeljskem jeseni leta 1999.

Danes je že mogoče zanesljivo trditi, da je dediščina za večino Bizeljancev postala prepoznaven pojem, in to pojem s tolikšno moralno težo, da bi morebitno uničevanje dediščine naletelo na moralno obsodbo. S tem pa smo tudi že prišli do točke, ko bo treba kmalu preiti »od besed k dejanjem«, ko bo torej treba na podlagi konkretnih primerov zaščititi in obnoviti dediščino pokazati, da smo na pravi poti, na poti, ki bo na osnovi ohranjene dediščine med

Sestanek sekcije za ohranitev naravne in kulturne dediščine Bizeljskega na Bizeljskem gradu dne 24.10.1998

drugim pripeljala tudi do boljšega življenja krajanov. Glede tega pa smo žal šele na začetku poti.

Bizeljsko obsega severovzhodni del občine Brežice ob mejni reki Sotli. Znamenite Bizeljske go'rce dajejo pečat izrazito vinorodnega okoliša. S pojmom Bizeljsko, ki obsega 12 vasi, danes označujemo območje krajevne skupnosti in naselje v njenem središču. Na tem območju živi približno 1.800 prebivalcev. Splet zgodovinskih dogodkov in posegov v pokrajini je vplival na zelo bogato kulturno dediščino, še posebej na bizeljski stavbni dediščini. V pogledu varovanja naravne in kulturne dediščine spada Bizeljsko pod ZVNKD Novo mesto, njegov pretežni del pa tudi v sklop Kozjanskega regijskega parka.

Poleg izjemnih naravnih znamenitosti, kot so Nuječev hrast v Gregovcih (najdebelejši slovenski hrast), lipa v Bizeljski vasi (najdebelejša lipa v Posavju) in gnezdišče čudovitih ptičev čebelarjev na Bizeljskem je

na vsakem koraku vidna raznolika naravna dediščina, kot so stara sadna drevesa na obrobju vasi, razgibani gozdni robovi, meandri reke Sotle z ostanki poplavnega gozda, številni izviri in ribniki v skritih dolinah pod vinogradi, močvirni in suhi travniki ter drobne živali, ki vsi skupaj kot celota dajejo tej krajini značilen videz in pomen. Na drugi strani pa imamo tudi bogato in izjemno stavbno dediščino. Poleg znamenitega Bizeljskega gradu, arheoloških najdišč, številnih cerkva, kapelic in znamenj so tu še naselja, samotne kmetije in več sto let stare stavbe z bivalno in gospodarsko namembnostjo.

Bogata dediščina, ki jo ob prihodu na Bizeljsko lahko takoj opazimo, postopno propada oziroma izginja. Takšen videz pa daje verjetno tudi zato, ker je te dediščine nenavadno mnogo, še zlasti, če zavijemo z glavne ceste na stranske poti, kjer večkrat naletimo na kmetije, ki so zaradi staranja prebivalstva, odseljavanja ali drugih razlogov opuščene. Ocena, da gre za

splošno pomanjkanje zanimanja domačinov za dediščino, bi bila prenatrjena, saj so ves čas obstajali številni ozaveščeni posamezniki, ki jim ni bilo vseeno, kaj se s to bogato dediščino dogaja. To je bilo očitno predvsem pri obnovi kapelic in križev, dostikrat pa tudi pri obnovi in vzdrževanju starih bivalnih in gospodarskih objektov, ki so večinoma še danes v uporabi, pa tudi pri ohranjanju starih sort sadnega drevja, starih dreves, izvirov, travnikov itd.

Kot izrazit primer je treba omeniti pomemben prispevek gospe Marije Sušnik, ki že več kot tri desetletja načrtno zbira premično dediščino Bizeljskega, rezultat pa je njena zasebna etnološka zbirka. Ta zbirka, ki je napolnjena do zadnjega kotička, je medtem postala pomembna turistična točka na Bizeljskem. Z zbiranjem in njenim spoštljivim odnosom do teh predmetov pa je bilo, kar je zelo pomembno, postavljeno merilo vrednosti, po katerem se ti predmeti več ne zanemarjajo ali celo zavržejo. Številna podstrešja še danes hranijo takšno premično dediščino, če za nič drugega, pa za prihodnje čase, ko utegnejo imeti večjo vrednost. Kot prispevek k ozaveščanju naj omenim še dobro obiskano predavanje, ki ga je imel novembra 1997 na Bizeljskem Dušan Strgar, etnolog, in članke v časopisih, ki so temu sledili z zgovornimi naslovi, na primer »Zaščitili bodo stavbno dediščino« ali »Kje dobimo pravi načrt?«

Če živis na območju s tako številno in bogato dediščino, zlasti stavbno, ki je še posebej ogrožena, si ne moreš kaj, da ne bi razmišljal o tem, kaj bo čez pet ali deset let ostalo od nje. Izkušnje pri konkretnih primerih kažejo, da malo ali nič. Samoumevna posledica takega razmišljanja je bila akcija, tako da smo se maja leta 1998 odločili ustanoviti sekcijo za ohranitev naravne in kulturne dediščine, in sicer v okviru Turističnega društva Bizeljsko, podpisane pa so kot pobudnika izvolili za predsednika. S tem smo dobili zakonski okvir za delo kot nevladna, nepolitična in nepridobitna organizacija. Prepričani smo, da bomo skupaj in organizirano ustvarili možnosti za uspešnejše ohranjanje dediščine, s tem da smo računali na ozaveščanje in sodelovanje domačinov. Z ustanovitvijo sekcije se je začelo obdobje intenzivnega dela, številnih sestankov in tudi rezultatov, ki jih bo predstavil v nadaljevanju prispevka.

Ob ustanovitvi sekcije smo določili namen in program dela ter z njim seznanili druge organizacije v našem kraju, obiskali župana občine Brežice in zaprosili za pomoč in

Križančičeva hiša v Stari vasi na Bizeljskem, letnica na tramu 1774

sodelovanje Posavski muzej Brežice, Novomeški zavod za ohranitev naravne in kulturne dediščine ter Kozjanski regijski park. Obljubili so nam pomoč in z njimi zgledno sodelujemo. Že na začetku smo tudi sklenili, da bomo najprej popisali in fotografirali sedanjo naravno in kulturno dediščino, seveda s sodelovanjem strokovnjakov navedenih ustanov, da bomo vedeli, kaj imamo, in da bomo to lahko pokazali tudi drugim. V 12 vaseh na Bizeljskem smo izbrali enega ali več domačinov, popisovalcev. Predvideli smo tudi, da bomo rezultate popisa prikazali na morebitni razstavi. Tako smo do danes popisali in fotografirali več kot 300 objektov, starejših od šestdeset let, predvsem stavbne dediščine. Nekateri objekti segajo v začetek 18. stoletja. Obenem smo popisovali redke in ogrožene rastlinske vrste (stare sorte sadnega drevja in druga drevesa, večja rastišča, vodnjake, mlake in vodne izvire), pa tudi živalske vrste. Popis bomo še nadaljevali.

Popisovanje pa je imelo še mnogo večji pomen, kot smo pričakovali, saj smo z njim posegli v vse domove, ki še premorejo stavbno dediščino. Ker je popisovalka ali popisovalec praviloma iz domače vasi, je bil obisk pri vsaki hiši obenem tudi družabni dogodek – sosed je prišel na obisk. Spraševanje o tem, ali je znano, kdo je zgradil ali obnovil določen objekt, pa je bilo samo po sebi intimen pogovor o preteklosti, torej o ljudeh, ki so v njih živeli, o ljudeh, ki se jih verjetno skupaj spominjajo ali pa so o njih slišali govoriti, o ljudeh, ki so vse to zgradili v upanju, da bo koristilo tudi prihodnjim rodovom. Verjamem, da so mnogi lastniki po takšnem pogovoru čutili

do prednikov večjo odgovornost kot prej.

Ti pogovori pa so prinesli še nekaj. Čeprav ni nihče obljubljal pomoči pri vzdrževanju ali obnovi starih objektov, smo kot enega od ciljev popisa vendarle omenjali možnost, da bomo na podlagi izčrpnega popisa obsežne dediščine skušali najti ljudi in organizacije doma in v tujini, ki nam bi jo bili pripravljeni pomagati ohranjati z nasveti, projekti in morda kasneje tudi z denarjem. Poleg tega pa smo poudarili pomen lepe celostne podobe krajine, katere bistveni del je ohranjena naravna in kulturna dediščina. Med pomembnejše aktivnosti, ki so v okviru dela sekcije tudi pripomogle k ozaveščanju domačinov ali ohranjanju dediščine, naj omenim iz tega obdobja tudi:

- proslavo in postavitve spominske plošče ob 100-letnici rojstva prvega poklicnega filmskega snemalca Antona Smeha;
- udeležbo na natečaju ministrstva za kulturo za finančno pomoč za razstavo; na natečaju nam je uspelo, uspešna pa sta bila tudi dva druga projekta, za katera je dala sekcija pobudo investitorjema, da sta se udeležila natečaja;
- obisk dr. Janeza Bogataja kot častnega gosta na sestanku sekcije januarja 1999 z zanimivim predavanjem o stanju dediščine pri nas ter njegove ocene;
- predavanja o pticah, zlasti o pticah čebelarjih, ki kot največja kolonija gnezdiijo v peskokopu na Bizeljskem, ter vključitev učencev OŠ Bizeljsko v njihovo proučevanje; za projekt je OŠ Bizeljsko prejela prvo nagrado v Sloveniji; kot nadaljevanje tega pa je Kozjanski park organiziral srečanje

osnovnih šol s temo o teh ptičih. Najpomembnejša aktivnost sekcije v letu 1999 pa se mi zdi postavitev razstave naravne in kulturne dediščine Bizeljskega, ki je bila odprta od 25. 9. do 3. 10. 1999 in ki si jo je ogledalo več kot 1.000 ljudi. Izvajalec in organizator razstave je bilo Turistično društvo Bizeljsko. Cilj in vsebina razstave sta bila seveda določena že pred udeležbo na natečaju, ki ga je v letu 1998 razpisalo ministrstvo za kulturo in na katerem smo bili tudi uspešni. Določili smo ju skupaj z ZVNKD Novo mesto, Kozjanskim parkom ter Muzejem Brežice. Cilj razstave je bil ozaveščanje domačinov, da bodo začeli ceniti svojo dediščino. Ta cilj smo imeli pred očmi ves čas priprave na razstave in njene izvedbe. Jasno nam je bilo, da ga bomo dosegli le, če si bo razstavo ogledalo čim več domačinov, zato smo skušali razstavo narediti čim zanimivejše predvsem zanje.

Najprej smo prikazali rezultate popisa stavbne dediščine, v mapah, ločeno po vaseh, na panoju pa smo predstavili popisovalce s priimki in njihovimi fotografijami. Pokazalo se je, da so mnogi domačini prišli na razstavo prav zato, da bi videli fotografijo in popis svoje hiše ali drugih objektov, mnogi pa tudi zaradi Franciscejskega katastra iz leta 1825, v katerem so si lahko za območje celotnega Bizeljskega ogledali stanje objektov in zemljišč pred 175 leti (kopijo tega katastra je naročila KS Bizeljsko in bo na voljo domačinom). K številnemu obisku je pripomogla tudi mala razstava škofa Martina Slomška, ki je, kot je znano, dve leti služboval na Bizeljskem. Tudi otvoritev razstave je imela enak cilj. Tako nam je uspelo pridobiti pihalno godbo iz Kapel in domače pevce, pogostitev pa sta pripravili Društvo kmečkih žena in Društvo vinarjev. Skoraj odveč je omenjati, da je bilo vse narejeno in ponujeno brezplačno. Ker pa je pri pripravi razstave, skupaj s popisom dediščine in dežurstvom med razstavo prostovoljno sodelovalo več kot 100 domačinov, ki se jim želim še posebej zahvaliti za njihovo pomoč, je tudi to mogoče šteti kot prispevek k navedenemu cilju. Seveda pa ne smem pozabiti omeniti pomembne govornike ob otvoritvi, med njimi zlasti Zofko Klemen Krek, direktorico urada Unesco, Karla Smolleja, koroškega Slovenca in takrat še poslanca v zveznem parlamentu na Dunaju, ter direktorje vseh treh omenjenih zavodov, ki so vsi poudarjali bogastvo in pomen dediščine na Bizeljskem. Sicer pa so bili jedro razstave panoji s fotografijami in besedilom, razporejenimi po tematskih sklopih na stenah dvorane

zadružnega doma, sredi nje pa so bili postavljeni eksponati premične dediščine. Izšel je tudi katalog razstave (1.000 izvodov), za novo leto pa še koledar z motivi z razstave (1500 izvodov). Naj posebej poudarim, da so bili za velik uspeh razstave in za katalog razstave najbolj zaslužni vsi trije zavodi: ZVNKD Novo mesto, ki je prevzel obveznost za vsebinski del razstave, Zavod Kozjanski park, ki je postavil razstavo in posodil panoje ter drugo opremo ter Muzej Brežice, ki je predlagal koncept premične dediščine ter posodil nekaj eksponatov. Večino eksponatov premične dediščine je posodila M. Sušnik, za kar se ji tudi zahvaljujem.

Uspešna izvedba razstave pa je pripomogla tudi k temu, da smo v začetku februarja letos odprli s pomočjo trgovskega podjetja KERAMETAL, ki nam je za ta čas dalo na voljo svoje prostore, Kozjanski park pa nam je ponudil panoje in stojala ter skupaj z ZVNKD Novo mesto tudi strokovno pomoč, v središču Bizeljskega šestmesečno Stalno razstavo NKD Bizeljskega. Razstava je bila na ogled tudi v razstavnem prostoru (KIC) Mestnega muzeja v Ljubljani.

Po vsem sem prepričan, da se je zlasti v preteklem letu na Bizeljskem zgodilo nekaj zelo pomembnega. Mnogi krajani so se namreč začeli zavedati, da je ohranjanje naravne in kulturne dediščine lahko pomembno ne samo v kulturnem pogledu, temveč utegne posredno biti tudi materialno koristno (na primer prodaja lastnih pridelkov na domu oziroma turizem), ter da se bo turizem lažje razvil v krajini z lepo celostno podobo, katere bistvena sestavina je ohranjena naravna in kulturna dediščina.

Zato smo v letošnji program dela, ki ga navajam v nadaljevanju, vnesli aktivnosti, ki naj bi pomenile korak naprej pri ohranitvi dediščine.

Program dela za leto 2000 (in naprej)

1. Začasno je treba zaščititi strehe, s čimer bi vsaj za 10 let preprečili dokončen propad številnih objektov stavbne dediščine. Medtem pa bomo postopoma obnavljali stare objekte, zlasti tiste, ki so z vidika stroke najbolj pomembni, in tako ohranjali arhitekturne značilnosti naše krajine. Nalogo je treba opraviti skupaj s Kozjanskim parkom, ZVNKD Novo mesto in drugimi zainteresiranimi ustanovami.
2. Spodbujali bomo lastnike starih

objektov, da bi se s soglasjem ZVNKD Novo mesto udeležili vsakoletnega natečaja, ki ga razpiše ministrstvo za kulturo za denarno pomoč pri obnovi stavbne dediščine.

3. Aktivni bomo pri načrtovanju, postavitvi in vzdrževanju Poti naravne in kulturne dediščine Bizeljskega, ki naj bi skupaj z živo kulturno dediščino, hrano, domačo obrtjo in prodajo pridelkov odpirala nove razvojne možnosti za domačine. S tovrstnim pohodništvom se bo hkrati povečeval pomen naravne in kulturne dediščine ob teh poteh.
4. Prizadevali si bomo pridobiti prostore, v katerih bomo uredili stalno razstavo naravne in kulturne dediščine Bizeljskega. Za to predlagamo Bizeljski grad.
5. Gnezdišče ptic čebelarjev postaja poleg gradu Bizeljsko in hrasta v Gregovcih ena od najpomembnejših znamenitosti Bizeljskega. Zdravilišče Atomske toplice je pokazalo interes, da to gnezdišče vključi v svojo turistično ponudbo. To pobudo je treba udejanjiti skupaj s še kakšno drugo turistično točko (repnice, etnološka zbirka). Skupaj z Opekarno Brežice je treba zaščititi pred erozijo gnezdiščne stene v Župjeki.
6. Dokončati je treba popis stavbne dediščine in nato z rezultati seznaniti lastnike teh objektov ter zainteresirane ustanove.
7. V sodelovanju z ZVNKD Novo mesto in Kozjanskim parkom je treba nadaljevati popis naravne dediščine.
8. V sodelovanju z ZVNKD in OŠ Bizeljsko je treba začeti akcijo popisovanja repnic.

Vir:

STRGAR, Dušan in HUDOKLIN, Andrej, Katalog ob razstavi NKD Bizeljskega, september 1999.

CEGUNCE - ROČNA IZDELAVA >>CEGLA<<

Dejavnost Turističnega društva

*Rečica ob Savinji pri oživljanju
naravne in kulturne dediščine.*

Punšle, vzpetina nad Rečico, so bile nekoč bogato nahajališče »ilovke« (gline), ki je bila osnova za izdelovanje opeke. Glino so morali pravilno obdelati, da so lahko iz nje izdelovali opeko. Ilovko so nakopali jeseni, da je čez zimo premrznila. Spomladi so jo namočili z vodo in premešali. Namočeno ilovko so »presekali«, prekopali in po potrebi še enkrat namočili. Nato so jo s posebno motiko »na kup zmetali« in preteptali z nogami, tako da je nastala gladka površina. Od kupa so odrezali del mase, ga oblikovali in dokončno dodelali z desko. Takšna mešanica se je imenovala »mort«. Pripravili so ga popoldan, da so naslednje jutro lahko začeli izdelovati »cegl«, »Mort« so naložili na leseno »šajtrgo« (samokolnico), ki so jo prej posuli s »sipom« (mivko), in ga pripeljali do mize, kjer so oblikovali opeko. Tudi miza je morala biti posuta s »sipom«. Mojster je od količine ilovke, postavljene na mizo, odrezal »štruco«, ki je morala biti tako velika, da so lahko napolnili s »sipom« potresen »mudl« (model). Nato je z »mudlom« dvakrat udaril ob mizo, da se je glina v njem sesedla. Z »lcnom« je odrezal odvečno količino »morta« in jo vrgel na kup. Nato je »mudl« na »flah« (postrani) položil na mizo in ga porinil »odnašverci« (pomočnici). Pomočnica je opeko prijala s »šiklno« (desko za odnašanje), jo pokrila z drugim »šiklno« in odnesla na »plac« (prostor) za zračno sušenje. Opeka je bila tako zložena, da je bilo med vsako opeko prostora še za eno opeko. Sušila se je opeka trideset ur. Potem jo je zložila šest vrst visoko, tako da je bil med opekami prostora za eno roko, in ne samo za eno opeko. Po treh dneh lepega in vetrovnega vremena se je opeka toliko posušila, da so jo lahko zložili v uto tako visoko, da je bila na dosegu roke. Ko je spremenila barvo in imela svoj glas, so jo zložili v »pečnice« (peči). V eno peč so navadno zložili 35.000 kosov opeke. V eni delovni sezoni je delavcem uspelo pripraviti

Ročna izdelava cegla-opeke, slikovno gradivo: Jože Miklavc

pet do šest »pečnic« opeke, odvisno od števila zaposlenih delavcev in vremenskih razmer. Navadno so bile tri mize, vsaka delovna miza pa je imela tri delavce. Delavec, ki je dovažal ilovko - »vozač«, oblikovalec opeke - »mudlkneht« in odnašalka - »odnašverca«. Delali so na »rekurd« (največji dosežek). Zlaganje opeke v pečnico je bilo zahtevno delo, saj je morala biti vsa opeka enakomerno žgana. To je omogočal enakomeren pretok vročega »lufta« (zraka). Spodaj je morala biti po celi dolžini peč »lukna« (prostor za kurjenje). Opeko so naložili pet vrst visoko, nato so dodali še tri vrste, iz katerih so naredili »velban« obok. Čez »velb« pa so naredili »pod« - oblogo. Dodali so še tri vrste opeke in na koncu so opeko naložili v »štose« - kupe. »Pečnico« so nato »zamazali« oziroma zazidali, da ni uhajala toplota. Opeko so žgali štiri dni in štiri noči. Po enem tednu mirovanja in hlajenja je bila opeka pripravljena za gradnjo. Še danes stojijo v Savinjski in Zadrečki dolini hiše, zidane iz opeke rečiških »cegunc«. Iz rečiške opeke so sezidani tudi prosvetni dom na Rečici, Žunterjev mlin v Varpoljah in Batlnov marof na Ljubnem.

S še živečimi izdelovalci opeke, Alojzom,

Ivanom, Tadejem Potočnikom, Vero Zvir, Hermanom Pokleko, so za nekaj časa spet zaživele rečiške »cegunce«. Z orodjem, ki smo ga zbrali, in manjkajočim, ki smo ga nadomestili z rekonstrukcijo, je delo potekalo nemoteno.

Dr. Anton Dolenc, ki je kot kratkohlačnik delal ali pa bil v napoto v »ceguncah«, nas je z živo besedo in duhovitostjo popeljal v trideseta leta. Kako zanimiv je bil prikaz iz preteklosti, pa govori množica ljudi, ki si je razstavo ogledala.

»Cegunce« bodo kot muzej na prostem postavljene na domačiji Potočnikovih v Poljanah.

Trgovina
v starem
mlinu.

page 6

Natalija Vrečer

Anthropological Research on the Contemporary Transformation Processes in Central and Eastern Europe: Theory

The article »Anthropological Research on the Contemporary Transformation Processes in Central and Eastern Europe: Theory and Comparison« explores the anthropological research on the processes occurring in the region after 1989. However, such studies are still very rare in Slovenia, in spite of the emphasis on the importance of researching contemporary societal phenomena in the history of the ethnological thought.

The authoress defines the following basic concepts: transition, transformation, worldview and horizon. Among the major authors of the researched field she includes Verdery, Buchowski, Hann, Kürti and others. According to the opinion of the authoress the fact that we lack studies that critically analyse capitalist societies also contributes to the uncertainty that is characteristic for transformation. Beside critical research on capitalist societies, we also need more research of postsocialist countries, too. Only with the reflection of where we are and how we feel amidst those changes we can find successful routes for the future as suggested by many authors.

page 11

Nataša Potočnik

Literature creates voices of the people in the Pacific

The Pacific has a great diversity of cultures and languages and is rich in oral and written literature. As soon as written languages were introduced into the Pacific, literacy spread rapidly. Literacy was used primarily by the missionaries to convert the people to Christianity. Literacy in the indigenous languages also allowed the people to correspond with one another and thereby start a written literature.

Up till the 1960s, most of the written literature about Polynesia, Melanesia and Micronesia was produced by outsiders. Only a few literary works by Pacific Islands writers had been published (Florence »Johnny« Frisbie, Tom and Lydia Davis, Alistair Te Ariki Campbell). Poetry, fiction and drama written in English by indigenous writers did not begin to emerge until the 1960s and 1970s, with the establishment of high schools and tertiary institutions such as the University of Papua New Guinea and the University of the South Pacific. This literature was part of the process of decolonisation and the cultural revival that was taking place in the region, inspired by learning from the anti-colonial struggles elsewhere in the world. Through the Pacific region remains a mix of the colonial and the post-colonial, what can be called post-colonial literature in English and that is now well established and growing all the time.

Albert Wendt, one of the most popular writers, critics and experts of the South Pacific, argues that colonial literature was part of the

arrogant process of colonialism in which the natives were viewed almost wholly from a Eurocentric perspective, to be studied, civilized and developed. The literature was written by Europeans (traders, missionaries, colonial administrators, development experts, journalists, novelists, poets, anthropologists, literary critics and papalagi settlers and their descendants) who had supposedly discovered them and the islands. Since the colonial literature assumed that the colonizer's language was superior to the native's, the natives were converted to the new language as part of saving and civilizing them. The results of this process were devastating.

Colonialism has changed the indigenous peoples radically with its racist theories and views. The natives have been victims and losers, their cultures have been lost. But the native peoples of Pacific and their cultures have survived through their own efforts and ingenuity, they have indigenised and created new forms of much that was foreign to suit themselves.

The Pacific literature of indigenous peoples has, since the 1960s, been inventing and defining itself, clearing a space for itself in relation to colonial literature. Their literature gained euphoric power within and alongside the movements for political independence in their region which decolonized their countries and offered them their own ways of life and the revival of their own past. Post-colonial literature was part of the drive for roots, cultural revival and rebirth and was inspired by and learned from the post-colonial literatures all over the world that emerged out of those movements. Much of their earlier literature saw the colonial as the evil destroyer and no benefits were seen in colonialism.

Pacific literature puts natives at center stage and attempts to reconstruct what has been lost or changed, therefore much of it is a fabulous storehouse of anthropology, sociology, art, religion, history, dance, music and also autobiography, economics, politics, geography, science, and much more.

The mixtures and fusions of the indigenous and the foreign are seen everywhere. The influence of Western/colonial art is strong in art, literature and education on their writers. Much of their fiction is of political and social commitment, with a heavily tragic, pessimistic vision of their times and shows other features of modernism too. Many of these influences came to the Pacific through their writers' university education and reading and through literature courses. But in the heart of all this are the indigenous ingredients: the techniques of oral storytelling and other oral traditions; art and music; and indigenous philosophies and visions.

Much has changed in the region since some publications in 1980. Most of the Pacific countries are now either independent or self-governing. In some of the Pacific countries the indigenous movements for independence have thus gained strength. The native peoples of New Zealand, Australia and Hawaii, now minority groups in their countries, continue their struggle for sovereignty and self-determination. Decolonisation still inspires much of the contemporary writing. Colonialism, racism, modernization and their effects on the natives remain major preoccupations in their literature. In those countries struggling for their independence the writing is full of anger and hope.

Since the Second World War and the independence, there has been a rapid growth in the populations of the Pacific countries. Urbanization is intensifying and is causing political and social dislocation, overcrowding, major health problems, rising crime rates, widespread unemployment and poverty. Some of the economies are dependent for their survival on money sent by their migrants living abroad. Since the 1960s many of the Pacific natives have migrated to get work and better education for their children. Some of the Pacific writers now live outside their home countries.

Apart from losing many of their most energetic people, the countries suffer other political, social and economic problems and ills, which plague most developing countries. Much of the writing is therefore focused on these problems and their effects on individuals, families and communities. However, it also celebrates what all literatures celebrate: love, sorrow, joy, death, pain, happiness, language and the gift of speaking.

Pacific literature is now taught in many countries within and outside the region. Teachers and researchers are now adding very sensitively to the critical commentary and analysis of the Pacific literature. They are also enthusiastic supporters and promoters of it.

Meanwhile South Pacific literature has found allies abroad where also the works by Europeans and other outsiders who had lived among Islanders were published. Various publishers outside the islands produce material by island writers. The role of the Pacific and its contemporary literature in the works of indigenous writers and the outsiders is increasingly growing every day. And some of the most important native critics, writers, poets, and today's experts are Albert Wendt, Vilson Hereniko, Rob Wilson, Patricia Grace, Tom Davis, Jo Nacola, Raymond Pillai, Alan Duff, Marjorie and Ron Crocombe, Subramani, Konai Thaman, Haunani-Kay Trask, Vanessa Griffen, and others. There is an extensive number of foreign writers, researchers, historians, anthropologists, politicians, literary tourists and others who are interested in the Pacific and who come to this beautiful place to learn and write about the land and its people.

page 16

Tadeja Primožič

The market and the users of Bobbin Laces at the turn of the 19th century

The contribution is an abstract from the master's thesis with the title "Bobbin Lace on the Slovene Territory in Europe". The thesis is a result of postgraduate studies with interdisciplinary curriculum at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts, the University of Ljubljana. The subject of research was bobbin lace on the Slovene territory at the turn of the 19th century and finding its features in comparison with bobbin laces in Europe.

The thesis is based on the statistical analysis of bobbin laces or some preserved catalogues of bobbin laces. On the basis of these information and using the so-called polysystemic theory as one of the possible contemporary methodological approaches, the author tried to find out to what extent the then circumstances were reflected in the laces, and how had various factors, or systems, as mentioned in the polysystemic theory, influenced the image of the laces. To the author, the laces were a source for the analysis of the events in that period, which is in accordance with the contemporary (ethnological) aspirations in Europe, where, helped by researches of modern culture, there have lately been endeavours to analyse its holders and social circumstances.

Using the polysystemic theory the author realised that in the period analysed, i.e. at the turn of the 19th century, the image of bobbin laces on the Slovene territory was influenced by several factors or systems, and was not left to coincidence. The contribution presents the so-called market and users' system, which contributed a great

deal to the image of bobbin laces in the analysed period.

Besides the clergy, the most important users of bobbin laces at the turn of the 19th century were especially townspeople. They have visibly influenced their shape, as in this period the laces were not only made in metres, but also as individual laces for specific usage, such as for the decoration of bed linen, underwear, curtains, tablecloths, napkins, etc.

Laces were exported to several European states where bobbin lace making was developed to a different extent: to the present-day Austria, Germany, Czech Republic, France, Belgium, Great Britain, Italy, etc. Considering the existing sources it is difficult to find out to what extent these countries have influenced the shape of our bobbin laces. However, it was possible to figure out individual countries' influence on the patterns. The author presumes that certain kinds (techniques, elements, motifs and applications) of bobbin laces were exported to various countries.

In the capitalist market situation their sales depended to a large extent on the ability of the merchant to launch his products to various markets, where the decisive factor was not only the quality of making and fashionable patterns, but also the price.

These are the factors, which still today influence the image of bobbin laces. The author is therefore convinced that familiarity with the circumstances at the turn of the 19th century can enable us to sensibly plan the future of bobbin laces and bobbin-work in Slovenia.

page 20

Nataša Jager

Coffe from dezva (Turkish coffee pot)

Drinking Turkish coffee, coffee from dezva - unlike the Macedonians, the Serbs and the Greek we have never invented a "national" name for it - is widely established in the Ljubljana households although coffee became popular only in the period after WW II. After WW I Turkish coffee was served in the cafés of Ljubljana. Later it completely retired from public life and took an important position in the life behind the home walls.

Still nowadays Turkish coffee plays the most important role in private life, where it has several functions. Its most important function is the one of a medium of socialising, which is demonstrated in creating a suitable atmosphere for socialising and interactive communication. Its secondary functions, such as Turkish coffee as a means of expressing hospitality, thanks, a means of foretelling the future, coffee in the role of a medicine, gift, etc., are important factors that influence and broaden this phenomenon.

Ever since the culture of drinking coffee established in Ljubljana households, Turkish coffee has assumed an important role in a visit as a social act, and has firmly established itself as a medium of socialising within family life. Gathering at coffee is one of the most common ways of socialising at home, and small groups who drink coffee are actually Ljubljana's everyday life. An invitation to Turkish coffee, or simply "to coffee", appears in this context as a universal synonym for a social meeting in which drinking coffee itself is not the most important event. Also in family life, Turkish coffee is, above all, a medium of socialising, whose point is in a more intimate sociability among the members of a family. The habit of drinking Turkish coffee differs from one family to another. However, a high degree of family rituality can be perceived within an individual

family.

The habits of serving coffee and choosing the social space where it will be drunk also constitute the culture of drinking Turkish coffee. The differences that occur depend on the importance of the event and on those who are present. And, last but not least, coffee-drinking is also influenced by the media who carry on advertisement campaigns, which contribute a lot to the development of taste and consequently to the development of eating habits in complex societies.

page 26

Polona Boljka

How to get coffee in times of shortage?

Since 1978 Yugoslavian republics were in charge of supplying coffee for Yugoslavia. Of course, each republic had its own way of doing that, so the common Yugoslavian market began to fall apart. Constant changes in the import of coffee were also the main reason for the coffee crisis. In the eighties there was also a lack of gas, washing powder, tropical fruits ... but everybody talked and wrote about coffee. Despite that, you could find coffee everywhere. The coffee crisis included the whole Yugoslavia, but all the parts were not equally affected.

Instability in coffee supplying caused consumer's fever. People began to stock up on coffee and they sought other solutions how to get coffee. They found the answer in Austria and Italy, the neighbouring countries. Both of them took advantage of the coffee crisis in Yugoslavia. They increased the import of coffee and the prices were lower than in Yugoslavia. Therefore, the people bought coffee abroad. The whole situation led to smuggling of all kinds. The state tried to solve the problem with restrictions, but that did not help. There was also another way of getting coffee - by mail. Parcels of coffee came from republics which had plenty of it and from abroad - from relatives, friends ... You could also get coffee by mail from foreign shopkeepers from Trieste, Graz, Leibniz, Frankfurt. Usually they advertised their offers in Yugoslavian newspapers and magazines. Coffee became the main prize in various competitions and it was also appreciated as a present. With coffee you could achieve many goals.

In 1983 some municipalities introduced coupons for certain kinds of food, among them also for coffee. The federal institutions and The Constitutional Court of Yugoslavia were against these coupons, but the municipalities did not pay a lot of attention. The coupons for coffee were introduced in some municipalities in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia with great enthusiasm, but soon that enthusiasm dwindled because of the problems this solution brought up.

After 1985 things calmed down. Though there was still a shortage of coffee, this was nothing in comparison with the beginning of the eighties. People got used to going shopping abroad. It took some time before they lost interest in buying coffee abroad and before they stopped stocking up on coffee at their homes.

page 30

Jerneja Hederih Ferlež

Entrance from the backyard Craftsmen on the Backyards of Maribor in the 19th and the 20th Century

Urban backyards have been markedly multipurpose places, especially in the past. In many a place, craftsmen's offer complemented outbuildings and devices for the inhabitants' husbandry and household chores. In some cases shoemakers, cabinetmakers, photographers, blacksmiths, tinsmiths, wheelwrights and other craftsmen were householders themselves, but very often craft workshops were rented. In some streets of Maribor there were more craftsmen in the backyards than in others - they were more frequently found in the older, traditionally craftsmen's streets, while there were less of them in the newer parts of the town. The tenants and householders were sometimes disturbed by the noise, smoke and smell, caused by the trade work, however, they mostly got along well with the craftsmen.

page 36

Nina Vodopivec

Textiles machines are operated by people

In this contribution the author tries to emphasise the importance of social context in museum presentation. It is too often that an object loses its life story once it has entered a museum. In a wish to protect and preserve an object, the museum workers try to lock it into a theoretically formed space of timelessness and eternity. Instead of reviving the past and illuminating concrete topical social (and human) questions, museums are turning into burial grounds of antiques.

The problems of textile industry and the life of textile workers in Slovenia after WW II are placed into the frame of modern museology.

The contribution is based on life stories of both the blue-collar workers and the white-collar ones who co-operated in developing the textile industry after WW II.

After WW II the state sought foundations of economic power in the development of heavy industry. Textile industry was not one of the privileged branches. The consequences of inadequate investments of state capital mirrored in poor development of machinery stock, while the process of modernisation in the world was very rapid. Machinery was imported, but quite often the workers only improvised its repairs. Among others, factories sought solution in workforce. In 1950 textile industry in Slovenia employed 32,000 workers. The employment policy was very extensive and in most cases production increased when new workers had been engaged. Before the declaration of independence in 1991 textile industry employed more than 53,000 people. Its basic development after WW II put a lot of stress on working intensity. New factories and branches were being built and established, particularly in the industrially underdeveloped regions, which was one of the factors that prevented rapid and mass migration into industrial centres. From the former textile centres, textile industry started to spread into the less developed regions. Eventually some factories

specialised and individual plants merged, but it did not bring any long-term improvements.

Labelling textile industry as "underdeveloped and old-fashioned", "intensive work branch" and "social safety valve" is therefore partly justifiable. On one hand, a research of the development of textile industry shows a considerable degree of disorganisation and fragmentation, but on the other hand, it opens an insight into the spheres which are overseen by these labels. Life stories of people, particularly individuals, who tried to catch up with the development in the West, remind us of their hard work.

The description of an everyday in the production of textile industry is followed by the problems of women workers' overburdening, ways of nourishing, night shifts, engaging woman labour, an individual's and society's changing attitude towards textile industry – the workers constantly reminded the author of these problems.

Technological improvements changed jobs and redefined the sexual image and perception of a particular work. The former interpretation was changed with modernisation. In the past, work was divided according to its physical strain, but which is no longer a valid measure.

The first post-war generation of production workers had a feeling of the importance of the work in textile industry. Until the working processes were completely automatized and minimised, the workers had been linked with the machine and the product (at least with one of its stages) much more directly. Physical contact with the machine and the product played an important role. A worker felt obligation and affiliation with the machine.

With modernisation, the connection between machines and workers started to fade away. The workers alienated from the machines, as they did not directly run or control them any more. The procedures were computerised and completely robotized.

The relationship between technology and man and the changing attitude of man/people towards textile industry or towards some particular factory should be viewed or tried to understand through the perspective of people who lived the post-war period. We have to consider the post-war eagerness, reduced circumstances, self-management ideology and the faith in the linear concept of history (towards progress), which strengthened the trust in the "better tomorrow" among people.

meagre. There is too little encouragement for quality tourist projects, including those which involve farms. The foundations seem to be promising, but during his fieldwork the author found out that farmers were dissatisfied themselves. As for the role of local communities and the government, they believe they get too little or nothing from them, be it financial or professional help. During his fieldwork the author visited 11 tourist farms, undertook their presentation and listed their adaptation to the demands of tourist activity, as well as the role of the state and local communities in their development. The research was conducted in the region of the Kamnica Tourist Association, which is a part of the Maribor municipality. Besides his fieldwork findings about the offer at tourist farms, their interior and furniture, the preservation of architecture, local image, natural and cultured landscape, the author presents the role and the beginning of tourist associations, and concludes by citing the arguments for countryside tourism. To his mind, these are: keeping the competitiveness of Slovene rural economy, preserving rural population, keeping inhabitants in Slovene countryside, preserving cultured landscape, preserving cultural heritage, ecological development of Slovene countryside and facilitating the development of the country as a whole, i.e. all the regions and underdeveloped areas.

Ethnology, tourism and tourist farms

The contribution, which is partly an abstract of the author's seminar paper, first presents theoretical bases of tourism and its role in ethnology and then stops at the programmes and activities for the development of countryside and the role of tourism in them. The author finds it obvious that ethnologists too are important in developing tourist activities. He emphasises that they can deal with this topic from two points of view, which are methodologically completely different: to ethnologists tourism may represent a subject for research (its development and range of the forms of tourist activities in a certain region and their influence on the locals' way of life), or a means of preserving local ethnological characteristics. After presenting various efforts to encourage tourist activity on the organised state level and thus to incorporate countryside into institutionalised care for the development of tourism, the author points out that the development is too slow, while promotion and information available to tourist farms are

BALON VLADO, TD Bizeljsko, predsednik sekcije za ohranjanje NKD

BEZEK BENJAMIN, študent Oddelka za EIKA na FF v Lj.

BOLJKA POLONA, absolventka Oddelkov za EIKA in zgodovino na FF v Lj.

DELAK KOŽELJ ZVEZDA, univ. dipl. etnologinja in um.zg., svetovalka direktorja, Uprava RS za kulturno dediščino

FERLEŽ mag. JERNEJA, univ. dipl. etnologinja in bibliotekarka

GRAFENAUER BOŽA, univ. dipl. Oddelka za EIKA na FF v Lj., mlada raziskovalka

JAGER NATAŠA, absolventka Oddelkov za EIKA in geografijo na FF v Lj.

KRIŽNAR dr. NAŠKO, ZRC SAZU, Avdiovizualni laboratorij

MURŠIČ dr. RAJKO, doc., Oddelek za EIKA na FF v Lj.

PFEIFER DAVID, študent Oddelkov za EIKA in geografijo na FF v Lj.

PODJED DAN, absolvent Oddelka za EIKA na FF v Lj.

POLIČNIK VERA, TD Rečica ob Savinji

POTOČNIK NATAŠA, podipl. štud. ameriških študij Oddelek za anglistiko FF, diplom. anglistka

PRIMOŽIČ mag. TADEJA, univ. dipl. Oddelka za EIKA na FF v Lj., mlada raziskovalka

PŠAJD JELKA, univ. dipl. Oddelkov za EIKA in sociologijo na FF v Lj., Kozjanski park Podsreda

RUS JANEZ, študent Oddelka za EIKA na FF v Lj.

ŠEGA mag. POLONA, ZRC SAZU, Narodopisni inštitut

ŠORI IZTOK, študent Oddelkov za EIKA in sociologijo na FF v Lj.

TOPLAK KRISTINA, absolventka Oddelkov za EIKA in um.zg. na FF v Lj.

TRŠAN mag. LOJZ, univ. dipl. zg. in etn., Vodja Slovenskega filmskega arhiva pri Arhivu republike Slovenije

VODOPIVEC NINA, univ. dipl. Oddelka za EIKA na FF v Lj., Tehniški muzej Slovenije

VREČER mag. NATALIJA, univ. dipl. Oddelkov za EIKA in angl. na FF v Lj., Mirovni inštitut

ZDOLŠEK NINA, absolventka Oddelkov za EIKA in geografijo na FF v Lj.

ŽIGON dr. ZVONE, ZRC SAZU, Inštitut za izseljenstvo

NAROČILNICA ZA REVIGO

Glasnik Slovenskega etnološkega društva

S.E.D.

leto 2001

Naročam revijo

Glasnik Slovenskega etnološkega društva.

Revijo mi pošiljajte na naslov

Ime in priimek:

Bivališče:

Poštna številka in kraj:

Datum:

Podpis:

Slovensko etnološko društvo, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

